

І. ДУБИНСЬКИЙ

СУРМАЧІ СУРМЯТЬ
Тривогу

І. ДУБИНСЬКИЙ

**СУРМАЧІ
СУРМЛЯТЬ
ТРИВОГУ**

*Хроніка
героїчних днів*

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
Київ—1961

Книга про славних героїв легендарного Червоного козацтва написана його активним учасником.

В повісті розповідається про ватажка Червоного козацтва, більшовика з 1914 року, Віталія Примакова, який виростав у сім'ї письменника Михайла Коцюбинського, про запеклі бої на Перекопі, про похід проти інтервентів. Яскраві сторінки присвячені розповіді про мужність бійців революції, про те, як громили вони Петлюру і різних отаманів.

Великий інтерес викликає розповідь про батрачку Параню Мазур, яка зірвала плани емісарів головного отамана Петлюри.

В книзі багато захоплюючих, хвилюючих епізодів про героїзм простих людей, про їх чисті серця. Та це й зрозуміло. Адже повість присвячена важливим історичним подіям, які перетворили світ і людей.

*О недаремно йшли вони в кривавий дим,
У пурпурову піну!
Квітуча, гомінка, склади подяку їм,
Радянська Україно!*

М. Ряльський

РОЗПОВІДЬ ПЕРША

ДУХ „БУРЕВІСНИКА“

1. У САДИБИ КОЦЮБИНСЬКИХ

Сліпі лірники України, оспівуючи подвиги червоних козаків на полях битв громадянської війни, охрестили їх мужнього ватажка романтичним іменем — іменем «залізного рицаря».

З Віталієм Марковичем Примаковим — «залізним рицарем» — я мав тісні стосунки і в час громадянської війни, і досить часто після неї. Уважливий до кожного бійця, він з задоволенням слухав розповіді бойових соратників і сам швидко завойовував увагу, розказуючи про своє цікаве життя.

Відновлюючи в пам'яті події минулих незвичайних днів, хочеться розповісти про все, що мені довелося чути від Примакова та його друзів в різний час і в різних місцях.

Варвара Миколаївна, мати Примакова, заговоривши якось з чоловіком про старшого сина, сказала:

— Мені здається, що Віталій якийсь особливий.

— Кожній матері здається, що її дитина геніальна, — сердито відказав Марко Григорович. — Чи забула, в який час ми живемо? Викинь це з своєї голови і йому не засмічуй мозок. Навпаки, переконуюй його, що він найзвичайніший із звичайних. Нам треба думати про одне — як би поставити дітей на ноги і спокійно дожити свій вік в Шу-

манах. Закінчить Віталій навчання, а там, може, і займе моє місце вчителя. Хіба це погано для внука кріпака?

Та внук кріпака не став учителем в Шуманах. У вирішальні дні боротьби за нове життя партія, увібравши в себе з народу найвідданіших, найталановитіших, найрішучіших бійців, поставила двадцятилітнього Віталія Примакова на чолі бойової кінноти Радянської України.

Напрочуд гарним був увесь жовтень 1911 року. Повернулось літо — хоч і «бабине», але все ж з ласкавим сонцем і благодатним теплом.

Та про осінь — неминучу пору в'янення — всіма барвами райдуги сповщали і переліски, і гаї та чагарники, які з усіх боків оточували Чернігів.

Схили Болдиної гори давно вже одяглися в строкате святкове вбрання, позначене легким золотом пірамідальних тополь та важкою багрово-рудою міддю червоного дуба. Веселими мазками вкраплялися в цю яскраву палітру лимонні тони акацій, густа вохра берестів, буряковий полиск дикої груші, кумач осик, оранжово-шафранне забарвлення глуду і тююнові відтінки татарського клена.

М'яке жовтневе надвечір'я обволікало мерехтливим сяйвом тонкі березі — ці чудові шандали з карбованого срібла, щедро обвішані золотими жетонами.

Невеличка садиба на одній тихій вулиці сонного міста — Сіверянській була сповнена радісним гомоном дітей і дзвінким сміхом молоді.

Дітлахи — свої та сусідські — все вибігали на кухню, де стукотіли шаткувальні ножі: в будинку статистика губернського земства Коцюбинського квасили на зиму капусту.

Та ось рипнула хвіртка — повернувся хазяїн із своєї звичайної прогулянки до Болдиної гори. Перш ніж вступити в двір, він озирнувся, зняв капелюха і, вітаючи когось з гірко-іронічним виразом на обличчі, помахав ним в повітрі. Письменник прощався із своїм нерозлучним супутником. Поліцейський агент, «топтун», що вдавав з себе веселого гульвісу, не спускав всевидющих очей з «опасного сочинителя».

Похмуре лице Михайла Михайловича, який ще здалеку почув веселі дзвінки голоси, вмить проясніло. Він любив малят, і не лише тих, в чийх жилах текла його кров. Всіх цих крикливих і соромливих, боязливих і поривчастих друзів його діток письменник вважав і своїми друзями. Він дивив-

ся на них як на найщасливіше покоління, якому судилося здійснити те, чого не здійснили їх батьки і діди.

Підлітки, як завжди, помітивши батька, з радісним криком «татко» кинулись йому назустріч. Випередив усіх наймолодший, на вигляд хворобливий десятилітній Роман, бабусин пестунчик, що недавно побував з батьком у Криму. Бін узяв з таткових рук світлий капелюх і інкрустовану сріблом тоненьку тростину—пам'ять про італійський острів Капрі.

Зупинилась розчервоніла від швидкої біганини Іра. Худорлява і гнучка, дуже рухлива і жвава, з двома акуратно заплетеними руськими кісками, вона, трохи зіп'явшись навшпиньки, поцілувала батька в щоку.

По дорозі від хвіртки до веранди Іра і Роман, простуючи з своїми друзями, встигли розповісти батькові всі шкільні новини,— про оцінки і навіть про те, що цуценята Джальми, нарешті, відкрили свої очі.

Піднявшись на широку веранду, густо обвиту диким виноградом, Михайло Михайлович розстебнув верхній гудзик свого елегантного сірого пальта, пошитого регланом. Тут йому на поміч поспішила Іра. Подружки Іри допомогли Михайлу Михайловичу зняти пальто, яке він відразу накинув наопашки і присів в плетене крісло під глухою стіною веранди.

Помітивши в руках дітей надгризені качани, Михайло Михайлович звернувся до молодшого сина:

— Чи не збігаєш ти, Ромцю, на кухню? Може, тьотя Ліда дасть і мені?

Михайло Михайлович, діставши з кишені дбайливо складену хусточку, витер нею спітнілий лоб і голову, провів по розкішних, старанно розчесаних темних вусах.

Щорічні поїздки на узбережжя Середземного моря не поліпшили здоров'я письменника, він це добре знав. А проте його дуже вабив той далекий край, казковий острів. Взаємний потяг, який відчули один до одного з першого знайомства Михайло Коцюбинський і Олексій Пешков, що поселився на Капрі, зростав і міцнів з кожною зустріччю.

До веранди наблизилась, про щось жваво сперечаючись, старший син письменника Юрій і його друг Віталій Примаков.

Зависокий для своїх років, блакитноокий, як і мати, тонкий у стані і ніжний на лиці, Юрій був схожий на батька. Віталій, молодший на рік і набагато нижчий за нього,

вигідно відрізнявся од свого товариша будовою тіла. Кре- мезний хлопчина, він ріс на селі, умів дати хід і жвавому слову, і сильному кулакові. Широкоплечий, з розвиненими грудьми, він не давав спуску гімназичним здорованям, що любили познуватися з малих дітей. Віталій користувався заслуженою симпатією всього класу.

Юрій перший помітив батька. Хлопці піднялись на веранду, привітались з Михайлом Михайловичем.

— Здоровенькі були! Як успіхи, браві мушкетери? — мужньо долаючи задишку, спитав Михайло Михайлович. І додав у жартівливому тоні: — Мабуть, знову допекли наставникам, що березуть юність вашу?

Діставши з кишені жилета складаний ніж, він розкрив одне лезо і наштрикнув ним білий качан.

— Так, сьогодні педелям було жарко, — ледве приховуючи радість, випалив Юрій.

Юнак змалку вважав батька старшим другом, до якого можна в будь-який час прийти і з своїми печалями, і з радостями. Вдумливий і не за віком серйозний, напевне, через часті виїзди батька на лікування, Юрій якимсь рано збагнув своє становище старшого чоловіка в родині. Це раннє почуття відповідальності всіляко підтримували в ньому чуйні і добрі батьки.

— А що сталося, Юрку? — поцікавився Коцюбинський, беручи в рот шматочок білого качана. Уважно вдивляючись у пустотливе синове лице, він примружив великі карі очі.

— Крамола, татко, крамола! І де? На стінах актового залу!

— Прокламація? — з тривоною, а водночас і з радістю в голосі спитав письменник.— І що там? Знову «Геть царя!»?

— Ні, лише кілька рядків: «Буря! Скоро грянет буря!»

А Віталій, трошки хвилюючись, палко продекламував:

— «Это смелый Буревестник гордо реет между молний над ревушим гнѣвно морем, то кричит пророк победы: пусть сильнее грянет буря!..»

— От і все! — мовив Юрій, розправивши формену сорочку під лакованим ремнем.— Про царя ні слова. А переполоху!

Рипнули двері, і на веранді з скляночкою ліків в руках з'явилася старша дочка письменника — Оксана. Міцна, широкоплеча, в коричневій спідниці і кофточці з теплої шотландки, з кучерявим каштановим волоссям, що було пов'я-

зане темно-вишневим бантом, чимсь заклопотана, вона видавалась старшою за свої тринадцять років. Привітно посміхнувшись батькові, дівчина змусила його випити ліки. А тоді, труснувши кучерями і ні на кого не дивлячись, пішла в дім.

Незвичайна мовчазність і замкнутість балакучої і похлепчачому жвавої Оксани здивували Михайла Михайловича.

— Що сталося? — запитав він, ховаючи в зеленуватий замшевий чохол складаний ніж. — І в жіночій гімназії тривожно?

— Ні, у них мир, і рай, і божа благодать! — відказав Юрій і, глянувши на двері, за якими зникла сестра, перевів стурбований погляд на друга. Віталій, насупившись, всівся на приступці і підпер кулаком підборіддя. — Зате у нас труснули сьогодні старшокласників. І з особливим старанням Семена Туровського, Івана Варлигу, Миколу Григоренка, Павла Журавльова...

— Цей Павло, видно, брат нашого приятеля Жені? — запитав Михайло Михайлович.

— Авжеж, рідний брат, — підтвердив Юрій. — Їх викликали до Єленевського та Зиніна. Ця пара вороних попрацювала сьогодні на славу!

Коцюбинський поморщився. Недобру славу мав у місті директор гімназії — дійсний статський радник Єленевський, атлет-красунь, кумир світських жінок і вірна опора самодержавства. До пари йому був і інспектор, гроза гімназистів — статський радник Зинін, запеклий латиніст, непохитний холостяк, що регулярно щосуботи відвідував будинки платної любові. Від «пари вороних» не відставала і «пара гнідих» — математик Булига і учитель закону божого піп Величковський. Всі ці наставники, що «берегли юність» чернігівських гімназистів, зоологічно ненавиділи своїх вихованців. Звичайно, синок губернатора і подібні до нього становили виняток. Перед ними гімназичне начальство просто-таки плазувало.

Як і вся Росія того часу, гімназія ділилася на два ворожих табори, що завжди конфліктували між собою. Це був звичайний конфлікт між загниваючим старим світом і новим, що лише народжувався.

Були серед вчителів і такі, що хиталися між цими двома силами. Пориви серця кликали їх в один бік, а страх перед начальством і боязнь за свій шматок хліба штовхали в

інший. Словесник Дебагорій-Мокрієвич, ставлячи Жені Журавльову п'ятірку, заявляв на весь клас: «Якби ти перший склад цих слів «горло» та «газета» вимовляв по-російськи, твердо, а не по-хохлацьки, м'яко, я поставив би тобі п'ять з плюсом».

Таких, як вчитель і класний наставник Буров, що не давав кривдити учнів і кликав їх до істини і добра, Єленевський довго в гімназії не тримав.

— Що ж! — потираючи руки, посміхнувся Михайло Михайлович. — Наша молодь бачить знамення часу не в «Ключах щастя» Вербицької, не в «Саніне» Арцибашева і навіть не в «Навях чарах» Сологуба, а в «Буревіснику». Це просто чудово...

За свого старшого сина Михайло Михайлович був спокійний. Його не лякала думка про те, що діти, зневаживши батьківське виховання, виростуть егоїстами-себелюбцями, для яких власне щастя може стати дорожчим за громадський обов'язок. І він, і мати Юрія — Віра Устинівна, обоє зайняті великою суспільною справою, уважно стежили за ростом і розвитком дітей, пильно вивчали і їх здібності, і здібності їхніх друзів. Вони раділи в душі, що Юрій, починаючи з першого класу гімназії, шукав собі товаришів не серед розбещених синків чернігівської знаті. Він тягся до серйозних, вдумливих хлопчиків.

Юрій і його найближчий товариш Віталій недовго захоплювались Жюлем Верном, Фенімором Купером, Вальтером Скоттом. Віддавши данину юності, вони рано зацікавилися книгами про повстання Спартака, Гарібальді, Омеляна Пугачова, Степана Разіна. В 13 років вони вже знали найважливіші твори Пушкіна, Шевченка, Гоголя, Тургенева,

Як і вся передова молодь того часу, Юрій і Віталій шанували письменника-бунтаря Максима Горького. Вони берегли широко поширений літографічний знімок автора «Буревісника» — аскетично худого, з вольовим блиском очей, з довгим волоссям, що спадало аж до плечей, у косоворотці, підперезаній плетеним поясом.

Не тільки Юрій, але і всі його друзі раділи, коли Оксана одержала з острова Капрі фото письменника з ширим автографом. Та не лише цим виявив свою увагу до юної шанувальниці свого таланту Горький. Оксана, захоплена прикладом батька, сама почала писати оповідання і вірші. На цьому ґрунті встановилась і її дружба з початкуючим поетом Василем Блакитним. Горький, познайомившись з од-

ним оповіданням Оксани, надіслав їй на пам'ять одну свою книгу, а також намисто з димчастих темно-бузкових аметистів. Цей подарунок Олексія Максимовича, яким завжди дорожила Оксана, як реліквією, багато років берегла мати Віталія — Варвара Миколаївна.

— Тягали до начальства і нас, — зірвавши золотисто-багровий листок дикого винограду, говорив Юрій. — Мене, Віталія, Імшенецького, Мурінсона. Учинили допит суворіший, ніж у тій справі Добичина...

— Що ж їм було потрібно від вас, дітей? — з обуренням в голосі спитав Михайло Михайлович. — Це ж, зрештою, не прокламація...

— Зинін грюкав кулаком по столу: «Знаємо, звідки повзе ця зараза — дух Буревісника!» Забув, диявол, як Добичин накрив його шинелею в роздягальні...

В одному директор Чернігівської гімназії мав рацію. Незважаючи на поразку революції 1905 року і на терор царських карателів, дух Буревісника, що витав над Російською імперією, особливо відчувався в садибі Коцюбинських.

— На мене директор не кричав, — похмуро обізвався Віталій. І досить виразно зобразив Єленевського, як той розчісує руками свою широку бороду знизу вгору і з боку в бік. — Ось твій батько, — переконував він мене, — чудова людина. Всі його поважають, і народ, і начальство. І ми його шануємо. Справжній народний вчитель. Ішов би по його шляху. А ти, юначе... — Віталій раптом запнувся.

— Ну, говори вже, Віталію, — посміхаючись, підбадьорив його Коцюбинський. — Він радив тобі не дружити з Юрієм, не ходити в наш дім... Нагадав, що нас з Вірою Устинівною губернатор вигнав з Просвіти... що ми небезпечні люди...

— Наплювати мені на всі його слова! — рвучко підхопився юнак з приступки і, широко роздуваючи ніздрі, говорив далі: — А навіщо в мене г слова на плечах, Михайле Михайловичу? Та цього й слід чекати — сьогодні цей педель, Зинін, перенишпорить всі матраци в інтернаті.

— Голова на плечах... це не така вже й погана штука, — посміхнувся Коцюбинський, розстібаючи і застібаючи тонкими пальцями гудзики світлого піджака. — Сідай, сідай, Віталію. Не гарячкуй, друже. Ось, діти мої, на нашу долю, дслю мого покоління, випала дуже серйозна епоха. Але вас чекають важливіші події... Сильні бурі, та ще й які...

2. ПІД ПРАПОРОМ ІСТИНИ І ДОБРА

Юрій і Віталій, всівшись на східцях ганочка, слухали Михайла Михайловича з затамованим подихом.

Це не перша задушевна щира розмова, яку письменник вів з старшим сином та його другом. Затишшя, що настало після революційної бурі 1905 року, було передгрозовим. Михайло Михайлович з тривогою думав про ті випробування, які чекали молодь.

З Юрієм Михайло Михайлович розмовляв, наче з дорослим, і не лише тому, що юнак рано змужнів для його п'ятнадцяти років.

Письменник тверезо оцінював стан свого здоров'я, якому не допомагало вже й цілюще повітря Капрі. Він весь час побоювався, що не встигне передати прямому продовжувачеві свого роду набутий життєвий досвід. З такою ж дбайливістю ставився він і до друга Юрія—Віталія. Цей хлопець, що прибув в Чернігів з глухого села Шумани, завоював його серце допитливим розумом, м'якою посмішкою, пристрастю до серйозної книги і навіть задириливою вдачею.

На Віталії Примакові, наполегливому юнакові з різко виявленим почуттям власної гідності, Михайло Михайлович більше зупиняв свою увагу, ніж на комусь іншому з багатьох друзів Юрія.

Художник лише йому притаманним чуттям з загальної маси людей, що потрапляють в поле його зору, виділяє найяскравіші за своїм внутрішнім змістом натури. Художник ніколи не задовольняється лише тим, що дає йому зір. За зовнішнім виглядом людини він намагається відтворити лише її одній властивий внутрішній світ, побачити контури її дальшої долі. В густих зморшках дідуса художник бачить личко дитини, рожеві щічки юнака і мужнє лице зрілої людини — все те, що передувало цим старечим складкам.

Дивлячись на захоплену своїми пустощами дитину, він гострим поглядом бачить, як з кволого маляти виростає сильна натура, що визріла для праці й боротьби, для всіх радостей і печалей життя.

Напевне і в незвичайному характері Віталія гострий погляд художника Коцюбинського примітив усе те, що зробить його життя особливо яскравим і особливо драматичним. Та це інколи спостерігається — чим яскравіша доля обдарованих людей, тим сильніше обрушується вона на них своєю драматичністю.

Ще свіжі були в пам'яті людей грізні події 1905 року. Вибухи народного гніву, ці блискавиці прийдешньої грози, спалахували і в найглухіших куточках царської Росії. Герої Коцюбинського тепер уже не на сторінках «Фата моргана», а на суворій арені життя, озброївшись косами, вилами та сокирами, рушили на штурм дворянських гнізд.

Вогнем і залізом, канчуками і мотузьяними галстуками розправлялось самодержавство з «бунтівниками».

Гімназисти через своїх товаришів з провінції були добре поінформовані про жорстокість карателів в Конотопі, Клинцях, Шостці, Глухові та в інших куточках їх селянської губернії. Вчився в Чернігівській гімназії блакитноокий жвавий хлопець з Козельця—Женя Журавльов. Ровесник Юрія, він часто бував в садибі Коцюбинських. Особливо щира дружба зв'язувала його з білявою Ірою.

Від Журавльова діти дізналися про те, що робилося в дні революції в селах Козелещини, почули й про бунт в козелецькій тюрмі. Слухаючи захоплену розповідь Жені про безстрашність дев'ятнадцятилітнього сільського хлопчини Сави Іванини — ватажка арештантів, молодь, яка захоплювалась романтикою народних повстань, розуміла, що не перемелась ще на Україні послідовники Устима Кармелюка.

Одного лютого дня 1905 року, в день страти великої групи засуджених, за вказівкою революційного підпілля була влаштована обструкція в усіх тюрмах Чернігівщини. В козелецькій пересильній тюрмі сидів лише один політ'язень — учасник селянського повстання Сава Іванина, високий на зріст, богатырської статури юнак. Перебуваючи в самотності, Іванина спрямовував усе життя тюрми.

Вночі, напередодні визначеного дня, ожив раптом козелецький острог. Арештанти поламали нари і забарикадувались у камерах. Вони побили вікна, розібрали печі і закидали надзирателів цеглою.

Поліція, яку викликали в тюрму, не могла нічого вдіяти. Тоді налетіли драгуни, що вже встигли відзначитись у придушенні селянського руху. П'яні, з шаблями наголо, вони штурмом брали барикаду за барикадою. Увірвавшись до камери Іванини, не могли з ним впоратися. Руки молодого бунтаря вчепилися в одвірок і наче прикипіли до нього.

Драгунський унтер, розмахнувшись, вдарив юнака прикладом в шию. Іванина впав на підлогу. А через півгодини, коли він опритомнів, уже нічого не бачив і не чув. Зір повернувся до Сави місяців через півтора, а слух — через

два. Закутого в кайдани Іванину, майбутнього комісара одної з бригад Червоного козацтва, під конвоем повезли в Іркутський централ.

Сам Михайло Михайлович, зустрічаючись під час прогулянок з Женею Журавльовим, просив його переповідати легенди про іншого замученого драгунами козелецького бунтаря—Якова Міщенка. Очолені Міщенком селяни сіл Іржавець та Козарі підпалили маєток графа Мусіна-Пушкіна.

Син козелецького народного вчителя, що став згодом начальником військової розвідки Червоного козацтва, у Велику Вітчизняну війну — командарм, генерал-лейтенант Євгеній Петрович Журавльов і зараз з великою щирістю згадує про зустрічі з Коцюбинським. Письменник часто розмовляв з гімназистами. Повертаючись з уроків, вони гоміливою юрбою заходили в сквер напроти міської ратуші, де любив відпочивати і Михайло Михайлович.

Якось молодший Журавльов сказав письменнику, що він вміє співати «Заповіт» Шевченка. Коцюбинський похвалив юного гімназиста, а коли той продекламував ще і «Якби ви знали, паничі», він обняв хлопця і сказав: «Ну, Женічка, тепер ми з тобою друзі навіки».

Бурхливі події того грізного часу — і повстання пригноблених, і жорстока розправа з народом, — залишили глибокий слід в юначих серцях. А тут чорна сотня з «Руси», «Колокола» і «Киевлянина» зчинила шум, що їм «потрібна Велика Росія, а не великі потрясіння», і, опльовуючи вже народжене братство по духу, закликала берегти і зміцнювати братство по крові. Письменники-декаденти і письменники-ренегати Арцибашев, Вербицька, Мережковський, Винниченко радили молоді брати від життя все, що можна. Маляючи безцільність і згубність всякої боротьби, кликали від служіння «сумнівним богам ідей» до служіння «зримому божеству плотської любові».

Не раз про долю підростаючого покоління вели розмови Горький і Коцюбинський там, на острові Капрі, під плескіт середземноморських хвиль, під настирливий туркіт невгамовних цикад. Багато говорили вони про обов'язок чесного художника перед народом...

Небезпеку, яка загрожувала моральним принципам молоді, Михайло Михайлович відчував не лише як чесний, зв'язаний навіки з народом художник, але і як батько.

Там, на Капрі, Горький під час першої зустрічі з Коцюбинським в 1909 році звернув його увагу на статтю «Лев

Толстой як дзеркало російської революції», що з'явилася друком в 1908 році. Про її автора Горький говорив з особливою теплотою. Ця стаття, розкриваючи «історичний гріх тслстовщини», її філософію непротивлення злу, осяяла світорозуміння Михайла Михайловича новим світлом.

Горький, який приймав на Капрі Коцюбинського як найдорожчого і найближчого друга, ділячись з ним найпотаємнішими думками, багато розповідав українському колезі про свої теплі і задушевні зустрічі з лідером російських марксистів — найблагороднішою людиною — Володимиром Іллічем Леніним. Коли Олексій Максимович в 1910 році познайомився з другою частиною «Фата моргана» Коцюбинського, він зрозумів, що цей твір уже написаний під прямим впливом ленінських ідей.

Слова Прокопа Кандзюби: «Як сам не візьмеш, ніхто не дасть» з захопленням зустріли всі пригноблені і з відвертою злобою — гнобителі.

Свій обов'язок перед народом Михайло Коцюбинський виконав з честю. Та, окрім обов'язку художника і громадянина, був ще обов'язок батька. Звертаючись до юнаків, письменник говорив:

— Царю потрібні вірні слуги. Та, всупереч волі начальства, гімназії виховують і слуг народу. І вони, ці слуги народу, мусять знати більше, ніж слуги царя. Навіщо я це кажу? Та для того, щоб нагадати вам, що ваша пора — це пора навчання... Знаємо ми про ваші таємні гуртки. Знаємо, що кожен з його членів добре завчив гнівні промови Демосфена і Сен-Жюста. Знаємо, що ваші юні серця, які жадають подвигів, сповнені прагнення «глаголом палити серця людей». Але для всього свій час. Настане і для вас свята пора боротьби... Вона не за горами.

— Татку! — поривчасто підхопився Юрій. — А тебе забирали жандарми? Скільки тоді тобі було?

— Вісімнадцять!

— А нам по п'ятнадцять! — з гордістю заявив молодий Примаков, хоч йому залишилось ще два місяці до чотирнадцяти. П'ятнадцять сповнилось лише Юрію.

— На три роки менше, — м'яко посміхнувся Михайло Михайлович, трохи шулячись від вечірньої вогкості. — А три роки тепер дещо важать. За один рік може відбутися те, що в інший час не бувало й за десять. І в одному я певний, діти мої, вам не доведеться повторювати: «Суждены нам благие порывы, а свершить ничего не дано...»

Слова Коцюбинського виявились пророчими.

Мине якихось сім років, і один з юнаків волею партії стане головнокомандуючим радянських військ України, а другий — організатором і ватажком її бойової кінноти — Червоного козацтва.

— Батько, а що ти скажеш про генерала Раєвського? Хто повів під вогонь своїх хлопчиків біля Бородіно? — Юрій з докором у великих блакитних очах подивився на батька. — А ти? Ти жалієш нас?..

— Що ж, Юрку, генералу Раєвському честь і хвала! Недаремно його прославляв і Пушкін. Але ж ми поки що не на полі бою. Голуб не випхне з гнізда пташенят з слабенькими крильцями. Життя — це безперервний потік. Зараз пора для одних, а трохи згодом естафету підхоплять інші.

— А ми, Михайле Михайловичу, і не знаємо, хто це підніс пілюю начальству! — мовив похмуро Віталій. — Прикро! Можемо тільки здогадуватись.

— Не побоялись допитів, виключення, а може, й Сибіру, — в голосі Юрія прозвучали нотки захоплення.

Діти таких родин, як сім'я Коцюбинських, росли в атмосфері революційної романтики. Виростали вони в той важкий час, коли несправедливості, кричущої неправди, «великої скорботи народної» було більше ніж досить.

З розмов старших та з розповідей товаришів хлопці дізнавалися про багато чого. Молоді більшовики, студенти-пітерці, що приїздили на канікули, розповідали своїм друзям у Чернігові про ту боротьбу, яку вів робітничий клас Росії проти своїх гнобителів.

Чимало було розмов про заслання студента-більшовика Володимира Селюка. І він, і пітерські студенти — Короткий, Гриневич та Присядько створили в Чернігові кілька революційних організацій, куди увійшли робітники, кустарі і гімназисти.

— А проповідь директора і законоучителя! — говорив далі Віталій. — Батюшка Величковський казав: «Буревісники — це антихристи, це зловісні ворони. Вони каркають над головою матушки Росії. Православні люди скрутять шию цим птахам — гамаюнам. Про них треба повідомляти сповіднику». А директор торочить своє: «Якщо вас, малоросів, так уже турбує ваше минуле, то читайте «Тараса Бульбу» Гоголя, а не різні там книги про немитих мужиків».

Письменник, уважно слухаючи юного гімназиста, що з:

артистичним талантом передавав всі інтонації директора, посміхнувся. Все це нагадувало йому невеселу історію з чернігівською Просвітою. Чинovníки з губернаторського будинку теж радили цікавитися «Тарасом Бульбою» і забороняли читати «Мертві душі» того ж Гоголя, «Каменярі» Франка, «Мати» Горького. А в самій Просвіті — її верховоди, панки і підпанки, охоче виряджаються у широкі штани Тараса Бульби і не бажають проїнятися його народним духом. Самостійна держава ситих хуторян — так їм уявлявся найвищий ідеал національного і соціального визволення. Тим часом чулися й тоді тверезі голоси, які заявляли, що не можна навіть широченними шароварами Тараса Бульби закритися від катеринославських сталеварів та юзівських шахтарів. Але самостійники співали одне: «Майстрових все-таки менше — і хай вони підкоряються більшості. На нашому возі сидять, наш хліб їдять, то хай і нашу пісню співають. Дамо їм надбавку і все. Працювали вони на мостів, хай попрацюють і на нашу державу».

Юнаки з великою увагою слухали розповідь письменника. На багато чого розкривалися їхні очі. Був час, коли здавалось, що всі, хто виступав проти зла, виступали і проти пригнічення народу. Але насправді це було інакше. Чимало «борців» за Україну найменше думали про народ. Вони мріяли лише про те, щоб ярмо поміщиків голіциних і браніцьких замінити ярмом харитоненків і капністів.

Не ображались на Коцюбинського просвітянські верховоди, коли він їм говорив, що не можна туманити мозок молоді рожевим минулим, відвертаючись од сучасності. І опирались, коли він прагнув вилучити з просвітянських програм Винниченка і включити Горького. Михайло Михайлович намагався зробити Просвіту засобом освіти, а панки перетворили її в знаряддя одурманювання. Стоячи під знаменом істини і добра, а значить, і під знаменом народу, письменник кликав людей вперед, а очманілі хуторяни тягли й відштовхували їх назад.

Та по-справжньому повстали вони проти Коцюбинського тоді, коли він, під схвальні вигуки багатьох рядових просвітян, серйозно заявив, що український народ завоює своє національне визволення не під зверхністю хуторян, а під керівництвом шахтарів, молотобійців та ковалів. Це було проголошено і в «Фата моргана» образом Марка Гуцї. Ось тоді за доносом панів «ширих українців» губернатор і вигнав Коцюбинського з Просвіти...

3. ОБРАЗА

...Десь зовсім близько несподівано забили дзвони. Михайло Михайлович здригнувся. За тринадцять років час було звикнути до цієї щоденної церковної серенади. Але так уже розгулялися нерви письменника: якимсь фізичним поштовхом діяв на них всякий раптовий струс. Про це добре знав чорносотенець піп Назаров — настоятель церкви Казанської богоматері. Під його невсипущим оком, порушуючи стародавні канони благовісту, за якими дзвони мали легким ясным вступом настроювати душі віруючих на молитовний лад, дзвонар обрушував на світ бурю грізних звуків.

Михайло Михайлович знав, що лише за його книги, за чесну службу трудовому народу вірний слуга царя земного і царя небесного, на додаток до частих обшуків, цензури, допитів та постійного стеження, щовечора роздирає його хвору душу цим безсоромним розгнuzданим дзвоном, огидним навіть самому господу богу.

— Юрію, принеси-но мені лопатку. Попрацюємо трохи під божий благовіст чи що...

Лопата Михайла Михайловича лежала недалеко — в кутку сарая. Юрій приніс також граблі і відра.

Шалений дзвін обірвався так само раптово. Вмить стало тихо-тихо.

Письменник взяв лопату і обмацав її пальцями. Спустившись сходами з веранди, у супроводі хлопців обійшов дім і попрямував до високої ялини, посаженої ним на честь старшої дочки в рік її народження, зразу ж після переїзду з Старостриженської вулиці в цю садибу на Сіверянській.

Любитель природи Михайло Михайлович вважав найкращим відпочинком ті години, які він віддавав садові і квітникові. Але в останній час він вже не міг з такою вправністю орудувати лопатою. Ось і зараз хлопці, випереджаючи один одного, принесли з великих діжок по два відра дощової води, а письменник вже сидить на лаві. Скільки він там зробив — ледве підпушив землю круг ялинки, і ось на тобі, знову перебої серця.

Поки заклопотаний Юрій збігав у дім по ліки, Віталій приніс з веранди плетене крісло та пальто. Взяв лопату з колін письменника, дбайливо посадив хворого в крісло, стурбовано запитав:

— Вам погано, Михайле Михайловичу?

Підійшов Юрій з склянкою. Поклавши руку на батькове плече, стурбовано прошептав:

— Пий, таточку, пий... Тільки не хвилюйся, ради бога...

— Нічого, все буде гаразд,— заспокоїв сина Михайло Михайлович. Очі його випромінювали тепло.— Залишилось недовго чекати — тижнів два. Поїду на Капрі. Зустрінусь з Олексієм Максимовичем. Вилікує мене повітря Середземного моря. Повернуся додому зміцнілий тілом і душею, чесне слово, хлопці! Я вже давно видужав би, та ось влітку довелось везти хворого Ромцю в Крим. Так... Страйкують не тільки люди. Серце теж може страйкувати. Мотор з металу, а стомлюється. Далися мені нелегко мої «Гуцули». Слава богу, вже закінчив. І так все в природі робиться. Щоб дати життя іншому, мусиш взяти трохи свого. Чим більше ми віддаємо його іншим, тим менше залишається нам самим. Що ж? Людина не вічна, вічне людство. Людина вмирає, але застаються жити її діла. Ось, діти мої,— письменник з любов'ю пригорнув до себе хлопців,— після мене залишиться ця ялина — ровесниця Оксани. Вони наче близнята — обидві струнки і милі...

Віталій, як тільки мова зайшла про Оксану, ще довірливіше присунувся до Коцюбинського. Подивився на вікна будинку. Вона зараз там, у вітальні. Про що ж думає, чим сповнена її душа?

З розкритих вікон, прориваючись крізь ритмічне вистукування сікачів, полилися ніжні звуки рояля. Оксана, як завжди, поробивши уроки, сіла за інструмент, той самий, до чіх клавішів не раз доторкались пальці талановитого композитора — друга письменника, Миколи Віталійовича Лисенка. Сумна мелодія шопенівського ноктюрна змінилась раптом радісним передзвоном бетховенських нот, а тоді знову — невпевнені дві-три початкові фрази з вальсів Брамса. Якесь щире збентеження заважало неспокійним пальцям дівчини зупинитись на чомусь одному.

Та ось одна з багатьох мелодій звучить довше за інші і не лише не обривається раптово, як всі попередні, а набирає все більшої виразності. Михайло Михайлович, людина тонкої музикальної душі, любив слухати гру старшої дочки навіть тоді, коли вона з особливим завзяттям виконувала звичайнісінькі гами та ганони. Зараз з вікна линув чарівний романс Шопена.

М'якою співучістю і ліричною теплотою віяло від цих звуків. Юному Віталію здавалося, що разом з мелодією

пісні пливуть у вечірньому повітрі і її слова: «Если б я солнышком на небе сияла, я б для тебя лишь, милый, сверкала...»

Поправивши сіру гімназичну сорочку з «чортової шкіри», Віталій подав хазяїнові руку.

— До побачення, Михайле Михайловичу... Я вже піду...

— Чому так рано? — здивувався той.

— Та йду... — ще похмуріше відказав Примаков. — Прощайте... Більше мене тут не побачите.

Коцюбинському згадалася недавня розмова про сум'яття в гімназії.

— Що ж, добродію! Силувати не будемо, — з сумною посмішкою на обличчі мовив письменник. — Всіх благ...

Віталій, низько схиливши голову, попрямував до хвіртки. Та раптом його обпалила думка: «А чи не подумав Михайло Михайлович, що це результат умовлянь Єленевського?» Різно повернувшись, юнак голосно проказав:

— Дорогий, любий Михайле Михайловичу... Тільки не подумайте... Це не в зв'язку з гімназією... як би вам сказати... Через одну... одну особу з вашого дому...

— Тебе тут образили? — сполошився письменник, знову з властивою йому щирістю переходячи на «ти». — То скажи ж мені, Віталію!

— Ех, — махнув безнадійно рукою юнак. — Ви нічого... нічого ви не знаєте, Михайле Михайловичу. — Він повернувся і пішов до виходу.

Юрій нахилився до батькового вуха і, наче побоюючись, щоб його не почули у вітальні, звідки все ще линули звуки шопенівського романса, з гіркотою сказав:

— Вони посварилися з Оксаною...

— Ось чому він, твій друг, такий сумний сьогодні. І Оксана сама не своя, я це зразу помітив, — якось пожвавішав Михайло Михайлович. — Я давно підозрюю, Юрку, що в особі Оксани ти маєш серйозного суперника. Ех, діти, діти, значить, час ніжних почуттів надходить раніше, аніж час боротьби. Чого ж ти стоїш? Коли душа твого друга збентежена, то біжи, біжи за ним. Тільки дивись не наполохай на вулиці «топтуна», що оберігає наш сон і спокій. Дожени, синку, Віталія, а я поговорю з Оксаною. От почалися справи... Одні присвячують їй палкі вірші, а інші через неї поривають з моїм домом... Ми, письменники, — з підкресленою іронією закінчив Коцюбинський, — шукаємо сильні характери, сюжети... А вони так і витають біля нас...

Юрій наздогнав друга недалеко, біля церковної огорожі. Віталій не зупинився, коли почув позад себе знайомі кроки. Праву руку заклав за комір сорочки, а лівою мацав гарячий лоб. І з важкою думою в серці йшов тротуаром уздовж високих парканів Сіверянської вулиці.

— Даремно ти втік, Віталію,— заговорив Юрій, ступаючи через купи сухого листа.

— Даремно? Ні, не даремно, Юрію. Я людина відверта і не люблю неправди. Ти знаєш, які святі, дружні почуття були у мене до неї,— не знімаючи руки з гарячого лоба, запально мовив Віталій.

— Вона відповідає тобі тим самим.

— Авжеж, відповідає! Ти сліпий, Юрію. Але я бачу все. Якось вона читала подругам вірші семінариста Василя Елланського. Я не поет, але розумію, що то суцільна декадентщина. Особливо ось ці слова: «Старовинний цілує рояль!» Михайло Михайлович розніс їх доценту за декадентство...

— Дивна ти людина, Віталію. Що ж по-твоєму? Раз ти з нею дружиш, то вона вже не повинна ні з ким розмовляти? І приймати віршів не можна, коли їх дарують...

— Чому не можна? — відказав Віталій.— Хай бере на здоров'я. Не можу їй заборонити. Але приділяти стільки уваги цим віршикам? Читати їх подругам? Зостається ще записати їх гарним почерком до альбома. Ось що я тобі скажу, Юрку,— мовив нервово юнак.— Я такої дружби не визнаю... І прошу за мною не ходити.

Дійшовши до найближчого рогу, Віталій уже заклав обидві руки за гімназичний лакований пояс і рішуче повернув праворуч, бадьорим кроком рушив до міської площі. Перетнувши її, попрямував до Київського мосту.

— Куди ти в такий пізній час? — вигукнув Юрій, що невідступно простував за ним.— Тобі ж треба до Воскресенської церкви.

Віталій не відповідав. Спустившись з дамби, поволі попрямував до ріки...

— Ти куди? — з тривогою прошепотів біля його вуха Юрій.

— Куди, куди? У всякому разі — не додому! Іду, куди очі бачать. Не зрозумієш ти того, що коїться в моїй душі. Хотілося б мені подивитися, що робили б інші після такої образи...

Юрій хоч і змерз, але не хотів покидати товариша.

Вирішивши зачепити найчутливішу струну, наблизився до нього:

— Що ж, Віталію, зірвемо у неділю засідання гуртка! Ти забув про свій реферат — «Промови Цицерона на захист республіки».

Примаков, випроставшись на весь зріст, почухав потилицю. Розгублено пробурмотів:

— Я зовсім забув... ще мені цей Цицерон...

А Юрій говорив далі:

— І не соромно тобі, друже? Подумай, чи засмутилися б через дівчину Омелян Пугачов, Гарібальді, Кармелюк?

— Через дівчину?—обурився Віталій — Ні, Юрко, не через дівчину... Я просто розчарувався. Кому ж тепер вірити? — вигукнув юнак і, присівши навпочіпки, опустив руку в воду.

— Не можна дружбу перетворювати в тиранію,— говорив далі Юрій, ледве стримуючись, щоб не клацати зубами.— Кинь, Віталію, ці дурниці... Ходімо...

Віталій довго і вперто мовчав, а потім піднявся, вітер хусточкою мокру руку, неохоче відійшов од ріки, похмуро пробурмотів:

— Ходиш за мною слідом...

Авжеж, Віталію Примакову, цьому народному самородку, що знесе усі страхиття царських тюрем і каторги, що вціліє під дощем петлюрівських куль і витримає лютий свист денікінських шабель, як видно, не судилось стати жертвою сердечних тортур.

Холодні осінні сутінки з їх важкою синюватою млою насунались на широку заплаву звивистої ріки. Її химерні завороти, неначе зігнуті турецькі шаблі, губилися вдалині біля залізничного мосту. З козелецького боку раптом повіяло сильним вітерцем, і зразу ж сумно зашурхотіла пересохла шелюга.

Юнаки, гнані непривітним осіннім вітром і густою темрявою, нога в ногу мовчки попрямували від ріки до міської площі, позначеної невиразними обрисами старовинного будинку Мазепи.

4. ПОВЕРНЕННЯ

З того часу минуло майже шість років. Перші дні квітня 1917 року були на диво сонячні і погодні.

По Сіверянській площі уздовж високих кущів квітучого бузку, що нависли над старими парканами палісадників,

жадібно вдихаючи приємні пахощі, йшов невисокий на зріст бородань.

Довгий до колін ватник, високі, робочого крою, юхтові чоботи, малахай з вухами, що звисали до самого пояса, та добре потертий речовий мішок, який не дуже обтяжував плечі хазяїна,— красномовно свідчили, що чоловік цей прибув здалеку. Порівнявшись з російською єдиновірською церквою і сповільнивши кроки, він зняв малахай, але не для того, щоб перехрестити свою коротко підстрижену голову, а тільки з поваги до садиби поруч божого храму, з якою у нього було зв'язано багато світлих і радісних спогадів.

Спрямувавши захоплений погляд зеленаво-сірих великих очей на крону височенної ялини, подорожній продекламував на весь голос трішки підправлений ним пушкінський вірш: «Невольно к этим милым берегам влечет меня неведомая сила».

І справді — після довгої важкої дороги, прямо з вокзалу, лише ступивши ногою на рідну чернігівську землю, він поспішив до друзів по боротьбі, а потім уже спрямував поспішливі кроки сюди, на Сіверянську.

Біля невисоких, досить постарілих воріт надів на голову свою екзотичну шапку. Штовхнувши рукою рипливу хвіртку, з внутрішнім хвилюванням вступив у двір знайомої садиби.

Ось, у тіні високої ялини, заклена веранда із зсунутими підлотняними шторами. Посеред веранди тоненька дівчина у червоній косинці пере у ночвах, що стоять на ніжках перекинутої табуретки. Через розчинені двері долиняють монотонний стукіт спинки табуретки об підлогу і мелодія «Варшав'янки» — одної з найулюбленіших пісень сім'ї Коцюбинських. Це була пора, коли революційні мелодії разом з кумачем косинок та нагрудних бантів владно вривались у міські будинки та в сільські хати.

Очі ще могли якось обманути нетерплячого подорожнього, а слух — ніколи. Це був приємний, добре знайомий з юних років голос, але не той, що сповнював усі його думи і почуття. Бородань нетерпляче піднявся по східцях ганочка.

— Здрастуй, Іро! — привітав дівчину, впізнавши її русаві пасма, що вибилися з-під косинки, маленький ротик, який округлився від подиву, пустотливий блиск великих сірих очей.

Почервонівши аж до коріння волосся, Ірина якусь мить стояла мовчки з мокрою блузкою в руках. Вона не чекала цієї зустрічі. І що за дивний вигляд! Малахай, ватник, борода... Але очі, ці сіро-зелені очі, що, як і раніше, проймали людину наскрізь! А ніздрі, що здригаються від найменшого хвилювання!

— Віталію! — вигукнула дівчина і, жбурнувши блузку в почви, кинулась обнімати мокрими руками довгожданого товариша.

Та поки Іринині очі світилися невимовною радістю, очі Віталія бігали туди й сюди, неначе щось шукали. Ірина зрозуміла все.

— Оксана в Москві... в університеті... Сьогодні ж пошлемо їй телеграму..

Гість насупився. Зняв з плечей мішок, в якому віз пам'ять про царську тюрму — арештантський халат і безкозирку. Кинув на підлогу і, сівши на нього, прихилився спиною до стіни веранди.

— В Москві, кажеш? — розчаровано перепитав.

— І нема чого киснути, Віталію. Так, вона в Москві. Сьогодні в Москві, а завтра буде в Чернігові. Два роки чекав — підождеш ще два дні. Від цього не вмирають. Давай краще роздягнися. Геть цю страшну сибірську шапку, — Ірина зняла з нього малахай. — Побіжу, треба сказати нашим...

Зоставшись сам, Віталій озирнувся навколо. У кутку веранди, чого не було за життя Михайла Михайловича, скідані лопати, граблі, відра. За вікном стоїть велична ялина — ровесниця Оксани, заступаючи своєю розкішною кроною веранду. Згадалася суперечка з Оксаною, єдина за весь час. Єдина, але болюча для молодого, недосвідченого серця.

І чим нестерпнішою була та розмова, тим приємніше відчулося потім примирення, тим щирішою стала дружба, яка вже нічим не затьмарювалась і тільки міцнішала від випробувань та важких поворотів долі.

Навіть тепер, через шість років, йому стало соромно за свою нестриманість. І треба ж було? Приревнувати Оксану! Скільки юнаків схилилося перед нею... Скільки кращих поривів душі, вилитих у ніжних віршах, присвятив їй юний псет Василь Блакитний. Вона ж залишилась вірна йому, йому — відкинутому «суспільством», засудженому «законом», навіки вигнаному в глуху сибірську тайгу...

Та ось почулися кроки. Ірина вже встигла змінити блузку на легке маркізетове плаття. А за нею йшла дуже посивіла, але, як і раніше, бадьора Віра Устинівна.

— Здрастуй, здрастуй, Віталію! Просимо в наш дім!— зустріла вона гостя.

Віталій дав собі слово ніколи не розчулюватися, але від цього тепла у нього аж клубок якийсь підступив до горла.

— А борода! — сплеснувши руками, вигукнула хазяйка дому.— Тепер і язик не повернеться говорити тобі «ти», Віталію. Двадцять років, та ще й без двадцяти тижнів, а вже така борода. Навіщо вона тобі? Відріж її до біса.

— Ні, Віро Устинівно, спершу покажусь батькам з цим сибірським пейзажем. — Примаков, як це робив директор гімназії Єленевський, розгладив бороду знизу вгору.

— Так, зрадіють твої батьки. А особливо Варвара Миколаївна. Хто-хто, а вона таки настраждалась!

— Коли б я був один — справа інша,— відказав Віталій. — Але ж, крім мене, мої старі мають ще Володимира, Бориса, Григорія, Євгенія.

— Це вірно, а для матері найближчий ти. Що ж ми стоїмо? — сполошилась раптом Віра Устинівна. — Іро, іди накривай на стіл. Та нагрій гарячої води, хай гість поміється з далекої дороги.

Іра кинулась виконувати розпорядження матері. Змалку звикши слухатися батьків, діти після смерті Михайла Михайловича ще більше горнулися до Віри Устинівни, яка не без підстав гордилася своєю чудовою родиною.

На плечі Віри Устинівни лягло багато турбот. Поступово притупилась гострота горя. Життя з його владними вимогами щодня диктувало своє. Віра Устинівна вся віддалася турботам про дітей.

— Ну, чого ж тут стояти? Йди, йди, Віталію, умийся. Ти, мабуть, голодний, як сибірський вовк,— пожартувала Віра Устинівна.

— Що ви? Який там голодний. Знаєте, Віро Устинівно, два роки тому, коли нас везли в Сибір, було одне... ми бачили лише клаптик світла... що виднівся через ґрати арештантського вагона. Зараз весь наш шлях від Канська до Чернігова був шляхом тріумфаторів — промови, промови та промови, квіти, букети квітів, червоні банти. Про їжу не доводиться й говорити — в наші вагони кидали величезні лантухи з провізією. І не диво — великі міста й станції. А то

найглухіші закутки, забуті богом і людьми полустанки і ті захоплені духом Буревісника. Здійснилось те, про що так мріяв покійний Михайло Михайлович.

— Так, бурхливі дні переживає зараз Росія,— зітхнула Віра Устинівна, і рясні сльози скотились по її блідому обличчю.— Не дожив до них Михайло Михайлович.

— Ні, дожив! — гаряче заперечив хазяйці Примаков.— Він живе в серцях всіх чесних людей і разом з нами радіє великій перемозі. Знаєте, Віро Устинівно, — додав, трохи подумавши,— я згадав слова Горького про нашого Михайла Михайловича: «Важко йому жилося. Щоб бути чесною людиною на Русі — треба заплатити дорого».

Простуючи за Вірою Устинівною, Віталій пройшов напівтемний передпокій і опинився в просторій кімнаті. Посередині, як і колись, стояв довгий стіл. Раніше за цим столом збирались численні друзі покійного хазяїна. Знайома обстановка та теплі спогади, викликані нею, нав'яли на молодого гостя тихий смуток. Здавалось, він лише вчора розстався з знайомими, милими серцю стінами, наче й не було жахливих років тюрми, жандармських допитів, заслання...

Роздуми гостя порушив тихий сумовитий передзвін. Здавалось, що хтось, охоплений важким непоправним горем, виливає цим сумним фатальним дзвоном свою смертельну тугу.

— Що, похорон? — здивовано спитав Віталій.

— Та ні,— махнула рукою Віра Устинівна.— Скинули царя, і от бачиш, піп Назаров двічі на день висловлює таким чином свою безутішну скорботу...

І зразу ж у пам'яті Віталія постала картина: 12 квітня 1913 року. Все місто у жалобі. На руках тисячного натовпу пливе потопаюча в квітах труна з тілом людини великої душі, невтомного шукача істини і добра. Вся молодь — і хто працював, і хто вчився, відтискуючи наряди розгубленої поліції, прийшла віддати йому останню шану. Жодного померлого губернатора не вшановували такими почестями, як скромного статистика губернського земства Михайла Михайловича Коцюбинського... Згуртована в єдиному пориві, багатлюдна процесія проводила в останню путь полум'яного художника слова. Цей путь пролягав від садиби Коцюбинських на Сіверянській вулиці до далекої Болдиної гори, де Михайло Михайлович любив відпочивати після роботи в кабінеті і де він знайшов вічний спокій після праці своєї на землі. Урочиста тиша тоді була порушена звуками

хвацького передзвону. Цим радісним благовістом церковних дзвонів чорна сотня висловлювала «велику радість» з приводу кончини «найнебезпечнішого ворога престолу, самодержавства, віри, царя й вітчизни»...

Близькі письменника, з гіркотою переживаючи велику втрату, читали й перечитували тоді один з горьківських листів, написаний з приводу кончини Лисенка. В ньому відзначалося, що чудова буває і смерть, коли вона веде за собою збудження життя і полум'яний розквіт любові до померлого. Ці слова можна було віднести і до друга композитера — самого Коцюбинського.

Облишивши спогади, Віталій підійшов до стіни, на якій висіли сімейні фотографії Коцюбинських. Вдивляючись в них, запитав:

— Віро Устинівно, а Юрій пише?

— Рідко, але пише. Зараз він ходить у великих чинах,—іронічно посміхнулась Віра Устинівна,—став прапорщиком. Перебуває в окопах, десь під Петроградом... Ну, спіши на кухню, а то ми з тобою і до ранку всього не переговоримо. Скоріш умивайся — і за стіл!

...На світанку гість з Сибіру, не потривоживши нікого з хазяїв, залишив дім. Пройшов сонними вулицями міста, яке відзначало медовий місяць довгожданої свободи.

Шлях молодого Примакова пролягав у рідні місця, в село Шумани. Вийшовши на Любечську, що була в цей ранній час зовсім безлюдною, подорожній зняв свій малахай і засунув його в речовий мішок, дбайливо наповнений Вірою Устинівною. Сорок п'ять верст — чимала дорога, і без солідної порції харчів не так легко було б її подолати. Обсаджений столітніми вербами старовинний шлях, який ще з часів Володимира Мономаха зв'язував Чернігів з колись багатим і славним містом Любечем, звивистою стрічкою слався по низовині, нагадуючи Віталію сходжений ним сибірський тракт Довгий Міст — Абан.

І тут, і там горизонт закривали густі хвойні ліси, зате замість буйної шипшини та обліпихи узбіччям дороги тут і там тяглися кущі червонокорого верболозу.

Дістав ніж, викований шалаєвським ковалем, у якого він працював на засланні молотобійцем, а тоді спустився вниз по насипові в глухі зарості вільшини.

Через якийсь час Віталій вже знову прямував дорогою на село Рудки, міцно затискуючи в руці довгу вільшану

тростину. Ця важка палиця, може, і не підходила юному подорожньому, зате цілком пасувала до його солідної бороди.

Сонце, яке з'явилося з правого боку, освітило далекі ліси і переліски і вмить перетворило вкриті росою луки на виблискуючі алмазні розсипи. У блакитній височині затягли ранковий гімн життю жайворонки.

Юнак прямував вперед все бадьоріше. Сповнений мрій про майбутнє, він знову витяг ніж і, спритно ним орудуючи, вирізав на м'якій корі тростини вензель, а в ньому найдорожче слово «Воля».

Швидко проминуть радісні тижні, і Оксана Коцюбинська, разом з своєю сестрою Іриною та молодим чоловіком, членом Київського міськкому партії, більшовиком Примаковим поспішатимуть цією ж дорогою в Шумани. Там, в час гарячої косовиці, їх буде чекати на ниві Марко Примаков, а в гостинній і гомінкій примаковській хаті їх почаствує ароматним українським борщем та смачними пампушками з часником Варвара Миколаївна.

Підтягуючи жайворонкам, Віталій заспівав першу-ліпшу мелодію, вкладаючи в неї власні слова.

Вдихаючи на повні груди життєдайне повітря, юнак, після розставання з Сибіром, тут, на рідних просторах Наддеснящини, вперше відчув себе по-справжньому вільним, гордим, нічим не зв'язаним птахом.

Ось він у себе на батьківщині, на Любечському шляху, кожен вигін і заворот якого добре зберігся в його пам'яті, прямує в свої Шумани. Хоче — йде, хоче — сяде на узбіччі. Побажася — почне співати, а ні — крокує мовчки. Нема нікого над ним — ні похмурого етапного конвоїра, ні мордатого абанського урядника. І це вільно йде по Любечському шляху він, Віталій Примаков, засуджений царським судом до вічного заслання в Сибіру. Минуло лише три роки з дня арешту і два — з дня суду, а вирок царських суддів став нічим.

Картини недавнього минулого — епізоди важкої боротьби — одна за одною поставали в пам'яті Віталія, який в дев'ятнадцять років пізнав те, що інший не визнає і в п'ятдесят.

Ще в себе в Шуманах підліток Віталій, виганяючи коней на нічні випаси, біля вогнища вислуховував багато розповідей старих шуманівців про важке життя народу.

Після смерті Михайла Михайловича обидва юнаки — Юрій і Віталій рано стали свідомими борцями, по-справжньому поринули в революційну боротьбу. І це було цілком

природно, бо вони не могли залишитись осторонь того, що хвилювало тоді всю молодь. В 1913 році Юрій, Віталій та інші гімназисти — Шафранович, Мурінсон, Імшенецький, Ахій Шільман, Олексій Стецький, Валя Шаевич заснували революційний гурток, який через рік приєднався до соціал-демократів.

Почалась війна 1914 року. Чернігівське революційне підпілля, зв'язане з Петроградом та Києвом, розгорнуло широку пропаганду проти неї. Жандарми заарештували старшокласників Семена Туровського, Михайла Зюку, Буніна, коли ті розклеювали антивоєнні листівки.

Але насіння, кинуте підпільниками, дало свої сходи: чернігівський гарнізон вирував. Жандарми почали лютувати. Під час нового обшуку на квартирі Мурінсона, де жив тоді Віталій, вони знайшли революційні листівки. І ось 14 лютого 1915 року чернігівська соціал-демократична молодь потрапила до тюрми. Уникнув арешту лише Юрій Коцюбинський, який саме тоді захворів на тиф.

У травні всіх заарештованих — Віталія Примакова, Марка Тьомкіна, Цинберга, Анюту Гольденберг — повезли в Київ.

Велика група чернігівської молоді проводжала заарештованих і навіть зуміла пробратися у зал засідання суду. Була там і Варвара Миколаївна.

Молодий Віталій сміливо кинув у лице царським суддям: «Так, ми розповсюджували листівки, але не вважаємо себе винними. Ми розцінюємо це як честь і заслугу перед народом».

Змучена Варвара Миколаївна і жахалась за долю Віталія, і в той же час гордилась сином. Царські власті, намагаючись використати її материнські почуття, змушували її умовити Віталія, щоб він визнав свою провину і публічно розкався. Обіцяли за це пом'якшити вирок. Юний Віталій з презирством відкинув мерзенну пропозицію царських прислужників. А потім пішли одна за одною царські тюрми, які він пройшов, закутий в одні кайдани з Марком Тьомкіним. Голодовки, одиночки, карцери, зустрічі з старими революціонерами ще більше загартували дух молодого соціал-демократа, більшовика.

Сибір непривітно зустрів Віталія. Спершу важке наймитування у багатій чалдонки за житло, за шматок хліба та глечик молока, потім — холодна кузня та важкий молот у руках, благоденська одежина. Все це підірвало міцне здоров'я

Віталія. Надовго звалив його тиф. А пізніше він захворів на запалення легенів. Та виручили його друзі, про Віталія потурбувались абанські засланці. Як тільки він вийшов з лікарні, його влаштували на роботу у волосне правління.

Багато політичних втекло з Сибіру, маючи паспорти, що їх викрадав у волосного старшини Віталій. Там же, в Абані, коли надійшли перші вісті про скинення царя, Віталій очолив групу засланців, обеззброїв поліцію і оголосив в Абані всі громадянські свободи...

Під вечір, вслід за пастухами, що пригнали з поля худобу, в Шумани увійшов стомлений подорожній, якого ніхто не впізнав. І попрямував на північну околицю, де в тіні височезного осокура, що виднівся за десять кілометрів, стояла батьківська оселя.

5. „ЗАЛІЗНИЙ РИЦАР“

Молодий Віталій не засидівся в Шуманах. Обов'язок громадянина вільної країни закликав його до діяльності, обов'язок партійця — до боротьби. Він їде в Київ. І там спершу береться за перо, ще не знаючи, що справжнім його покликанням стане козацький клинок. У Києві здійснюється давня мрія юнака — він стає журналістом. Але ненадовго. Після громадянської війни Примаков напише багато статей та нарисів, випустить книги про пережите: «Митька Кудраш», «Записки лейтенанта Аллена», «Афганістан в огні». І все ж таки в історію свого народу він увійде не як письменник, а як талановитий самородок-полководець.

І в це бурхливе літо, яке пройшло в гострих зіткненнях з меншовиками, есерами та анархістами, юному більшовику знадобилася практика красномовства, пройдена ним ще в учнівському гуртку. Здався і підготовлений ним ще в 1911 році реферат: «Промови Цицерона на захист республіки». Готуючись до чергового диспуту чи політичного турніру, — а їх в той гарячий час було по кілька на день, — Віталій відновлював у пам'яті конспекти найяскравіших виступів Жореса, Лассаля, Леніна.

Свєгенія Бош у своїй книзі «Рік боротьби»*, згадуючи про сутички з меншовиками, пише, що виступи Примакова мали вплив вибуху бомби.

* Госиздат, Москва, 1925.

За силою логіки, переконливості доводів, дошкульної іронії і тонкого сміху промови палкого агітатора Примакова вважались шедевром ораторського мистецтва. Ось чому, коли у всій важливості постало питання про завоювання армійських мас, партія послала цього запального трибуна рядовим у 13 запасний полк.

Багато хто і зараз пам'ятає гострі словесні поєдинки між красномовними добродіями-самостійниками від Центральної ради та поривчастим ленінцем Примаковим. Радівці спокували солдатів розкішними жупанами, широченними шароварами, барвистими шликами гайдамацьких папах та жирним приварком. А Примаков розповідав про санкюлотів, голодних і роззутих трудівників Франції, які громили ситих, добре забезпечених і озброєних буржуа. Він говорив про Степана Разіна, Устима Кармелюка. Закликаючи солдатів у табір Леніна, відверто малював їм всі злигодні й труднощі, які чекали їх на першій порі.

І солдатська маса, відвернувшись од опереточних жупанів Петлюри, проголосувала за ленінський шлях. Солдати 13 полку вибрали Примакова делегатом на 2-й з'їзд Рад.

Та в Пітері, у вирішальні дні Жовтня, делегатам довелося голосувати не лише мандатами, але й зброєю. Контрреволюція намагалась нав'язати повсталому народові свою волю багнетом. Двадцятилітній Примаков, очоливши загін червоногвардійців Речкінського паровозного заводу, на підступах до Пулковських висот розбив один з загонів білокозачого генерала Краснова.

Яків Михайлович Свердлов після перемоги Жовтневої революції направляє Юрія Коцюбинського, Віталія Примакова та ще кількох делегатів-українців до Харкова. Тут їх чекала жорстока боротьба. У гарнізоні були частини, які підтримували Центральну раду.

Більшовики добре пам'ятали висловлену Енгельсом думку, що настануть часи, коли «армія королів перетвориться в армію народу». Виконуючи завдання партії, Примаков і письменник Іван Кулик налагоджують зв'язки з солдатами 2 запасного петлюрівського полку, ведуть серед них роз'яснювальну роботу. Незабаром під керівництвом Віталія Примакова повстає другий батальйон полку і разом з добровольцями — харківськими робітниками — 25 грудня 1917 року засновує загін Червоного козацтва.

Перше бойове хрещення червоні козаки дістали 6 січня

1918 року під Полтавою. Разом з харківськими червоногвардійцями і полтавськими робітниками-залізничниками вони розгромили гайдамацькі загони «вільного козацтва».

Багато петлюрівців з розбитих загонів залишилися ще в місті, і на його вулицях встановився порядок. Пам'ятаючи, з якою повагою в домі Коцюбинських вимовляли ім'я Короленка, Віталій після визволення Полтави направляє групу козаків для охорони будинку відомого письменника.

З Полтави один з примаковських куренів (батальйонів), на чолі з Сіверсом 2-м, вирушає на Кременчук. Інший курінь червоних козаків залишається в місті, щоб нести гарнізонну службу. Ще один курінь, що осідлав захоплених у Полтаві гайдамацьких коней, дістав завдання разом з загонами Муравйова йти на Київ.

Великі сили «вільного козацтва», якими командував Петлюра, були розбиті під Крутами. У Києві жовтоблакитники міцно укріпились на дніпровських переправах. Кілька атак, зроблених Муравйовим, не дали ніякого результату. Замість Муравйова головкомом було призначено Юрія Коцюбинського. Ось тоді Примаков запропонував план дій, який і схвалило командування.

Вночі він повів свою частину в тил гайдамакам. В деяких місцях Дніпро ще не зовсім замерз. Кілька козаків провалились разом з кіньми під кригу. Вибрався загін на берег біля Пуші-Водиці. Звідси червоні козаки рушили на Куренівку і Поділ, де до них приєдналися рештки розбитих гайдамаками червоногвардійських загонів. Очоливши всі ці сили, Примаков налетів на тили гайдамаків, що обороняли переправи через Дніпро. Удар червоногвардійців з боку Дарниці довершив розгром жовтоблакитників, які втекли з Києва разом з своєю Центральною радою.

Колишній головком України Антонов-Овсеєнко в своїх мемуарах відзначає, що загін Червоного козацтва Примакова, який завдав ворогові удару з боку Куренівки, мав великий вплив на хід операції.

З того часу глибокі рейди стали основним видом діяльності Червоного козацтва, очоленого Примаковим.

Бой і організаційні справи забирають у молодого кіннотника багато часу. Але, пам'ятаючи вимоги партії, він знаходить час, щоб прочитати якнайбільше книг з історії кінноти. Примаков захоплюється описом рейдів американської кавалерії Шерідана, Лі, Стюарта в час громадянської війни Півночі проти Півдня, вивчає знамениті походи Богдана

Хмельницького, Богуна, Максима Кривоноса, партизанські напади Платова, Дениса Давидова, які вимотували наполеонівські війська.

Потім червоні козаки з честю витримали удар кайзерівських полчищ, в передових загонах яких були і «вільні козаки» Центральної ради.

Ситі хуторяни вітали окупантів, а народ України з перших же днів почав готуватися до кривавої боротьби з загарбниками та їх посіпаками. Під керівництвом більшовиків створювались партизанські загони на окупованій території. Тисячі трудівників України йшли в нейтральну зону і, користуючись підтримкою Леніна, підтримкою російських братів, збирали сили для вирішальних боїв.

На чолі партизанських загонів — озброєних сил повста-лої України, — стали більшовики Коцюбинський, Затонський, Ауссем, Бубнов, Примаков, Щорс, Боженко, Кропив'янський.

У нейтральну зону, на вузьку смугу землі, що відділяла радянську територію від районів, захоплених німецькими окупантами, на поміч Примакову поспішили його чернігівські друзі по революційному підпіллю — Семен Туровський, що був призначений начальником штабу Червоного козацтва, Михайло Зюка — начальник артилерії, Ахій Шільман — комісар полку. А вірна подруга Віталія Примакова — Оксана Коцюбинська, улюблениця всіх червоних козаків, перев'язувала їм рани, читала газети і, виконуючи найсерйозніші завдання Головного повстанського штабу, возила директиви та інструкції підпільним більшовицьким комітетам і повстанським штабам на окуповану Україну.

В Шуманах німецькі карателі і їх гетьманські лакеї дуже знущалися з рідних Примакова. Батька Віталія — Марка Григоровича вони жорстоко відшмагали. І, не обмежившись цим, пустили чутку, нібито Віталій Примаков командує не військовим загonom, а бандою грабіжників. Добре знаючи сина, Варвара Миколаївна не вірила цим безглузdim розповідям і всіляко спростовувала їх. А потім з паспортом Хорошилової — учительки сусіднього села, з великими труднощами пробралася в нейтральну зону, до партизанів, щоб на власні очі побачити те, що підказувало її материнське серце. І вона переконалась: як і раніше, всі помисли і діла її сина спрямовані лише до одної мети — боротьби з окупантами і визволення рідної України.

Хвилюючі розповіді матері партизанського командира

про народні страждання, про знущання іноземців і хліборобів-власників ще більше загартували волю бійців Червоного козацтва.

У грудні 1918 року червоні козаки під командуванням Примакова, діючи разом з 2 Радянською Українською дивізією, звільняють Харків, в якому уже почалося робітничє повстання, а потім — Полтаву і Кременчук.

Весною 1919 року полк Примакова здійснив знаменитий рейд на Старо-Костянтинів — Ізяславль — Острог і розгромив не один полк петлюрівців.

«Тяжкою, нерівною була боротьба наших червоних загонів з німецькими корпусами, — писав Антонов-Овсеєнко. — Ви чесно, доблесно трималися в цій боротьбі, товариші червоні козаки! Ви продовжували цю боротьбу і тоді, коли багато хто, зневірившись, склав зброю...»

Протягом двох місяців — серпня і вересня 1919 року, розмістивши штаб в будиночку Коцюбинських, Примаков з своєю бригадою червоних козаків утримує Чернігів, блокуваний денікінськими військами.

Восени 1919 року, тепер уже дивізія Примакова, діючи разом з героїчними латиськими стрільцями, завдає нищівних ударів під Орлом — Кромами денікінській гвардії, яка рвалася до Москви.

Рейди червоних козаків на Фатіж — Понирі, а потім на Льгов, що внесли дезорганізацію в денікінські тили, увійшли як зразкові дії кінноти в історію радянського воєнного мистецтва.

В січні червоні козаки, розгромивши під Мерефою білокозаків Денікіна, допомогли дивізіям 14 армії звільнити Харків. Потім почалися бої під Перекопом.

Червоне козацтво завжди відзначалось високим партійним духом. Та це й не дивно — всі його частини і підрозділи були очолені більшовиками.

Коли бійці дізналися, що взяти участь у роботі Генуєзької конференції запрошено Леніна, вони почали одноставно висловлювати своє занепокоєння. Тоді в Москву була послана телеграма: «За дорученням козаків повідомляю: червоні козаки вважають, що товариш Ленін може їхати в Геную не раніше, ніж туди вступить Червона Армія. Командир корпусу Примаков».

З великою теплотою згадують ветерани Червоного козацтва свого бойового ватажка.

«Я знав його полум'яну любов до добра, — пише Про-

хор Маслак з села Омбиш, — любов до всього прекрасного і високого, його ненависть до всякої пошлості і свавілля. Чи не можна розпочати збір коштів серед червоних козаків на спорудження пам'ятника Віталію Марковичу Примакову на його батьківщині? Це був би пам'ятник від народу, а Віталій Маркович такий пам'ятник заслужив».

«Коли сядеш і починаєш писати про колишні часи, в яких умовах вони минали, — відзначає Дмитро Солдатенко, — то ручка з пером так і тремтить у пальцях... Якою чудовою людиною був Віталій Маркович...»

Золотими літерами вписані в історію громадянської війни здійснені під керівництвом Віталія Примакова чотирнадцять рейдів червоних козаків по тилах Денікіна, пілсудчиків і гайдамаків.

Про доблесть червонокозачих полків та їхнього ватажка Примакова народні співці України склали багато пісень.

Ось одна з них:

Повставайте та звільняйтесь
Від панства, кріпацтва,
Дожидає нас, врятує
Червоне козацтво.

Ой почули козаченьки
Тугу степовую —
Веди, батьку Приймаченку,
Ми степ урятуєм.

Прослалася доріженька
З півночі до Криму,
Змели панство в Чорне море,
Сами степи вкрили.

Зеленіють степи вільні,
Бідняки там сіють,
А матері снів своїх
З славою зустріли.

Ой Приймєк, душа голоти,
Лицар ти залізний.
Потрошив без міри-щоту
Ворогів Вітчизни...

Військові успіхи, бойові удачі, що випали на долю молодого двадцятидворічного Примакова, могли запаморочити голову і старшій людині. Та цього не сталося. В рядах Червоного козацтва ні на мить не стихав голос комуністів-робітників, які згуртовували козаків навколо партії Леніна. Ленінські комісари вчили: «Никто не даст нам избав-

ленья — ни бог, ни царь и ни герой». Порятунки — це вони знали чудово — може бути завойований самим народом, згуртованою масою, яка під керівництвом партії здійснювала ленінські ідеї. А партія сама висувала ватажків з мас.

Та й сама життєва школа Примакова — підпільні гуртки, ленінські настанови, вплив Михайла Коцюбинського, сувора школа царських тюрем та заслання, грізний і людяний дух Буревісника — все це гарантувало від отаманщини, від великого гріха ніцшеанства, що ділить людство на звичайних смертних і напівбогів.

Було в Червоній Армії багато кавалерійських бригад, але в історію, по заслuzі, міцно увійшла одна — кавбригада Котовського. У роки громадянської війни діяли дві кінні армії, але народ, небезпідставно, найбільше пам'ятає 1 Кінну армію Будьонного. Радянська кіннота нараховувала кілька корпусів, але, виділяючись серед інших героїчними подвигами і, особливо, класичними операціями у ворожому тилу — рейдами, в історію заслужено увійде Перший кінний корпус Червоного козацтва Примакова, що боровся під ленінським прапором.

РОЗПОВІДЬ ДРУГА

ШАБЛІ ЧЕРВОНИХ КОЗАКІВ

1. „СИНІЙ КІРАСИР“

Що можна сказати про самопочуття людини, яка чекає смертної кари? Ясно одне — воно не дуже приємне. Та, звичайно, про це найкраще може повідати той, хто сам пережив гіркі хвилини найважчого чекання — чекання передчасного кінця.

У класовій битві, де люди б'ються до загину, кожен її учасник, гідно борючись і вбиваючи на смерть інших, мусять і сам бути готовий прийняти смерть від ворога.

Від ворога! Що ж, це цілком логічно. Але як же приймати її від своїх? Від друзів, товаришів, від однодумців і соратників, з якими зовсім недавно ще ділив і радість, і горе, і перше випробування долі, і перший удар ворога, і останнє слово втіхи, і останній ковток прісної води.

Свої закони Революція виробляє у процесі боротьби. Осяяні полум'ям жорстоких битв, ці закони такі ж чудові, як і суворі. В силу тієї самої суворості — удари її важкого меча, влучно б'ючи ворога, часто падають і на голови друзів.

І ось сталося так, що й над моєю головою піднявся не меч ворога, а меч Революції. Це було в той час, коли для перемоги над ворогом ніякі жертви не були великими.

Ще за кілька годин до того, як мені повідомили це страшне рішення, в силу своїх обов'язків керівника військової частини я сміливо дивився смерті в очі на полі бою. А тут, зізнаюсь, мені стало страшно. Не хотілось гинути від своїх. До того ж — не минуло й двох тижнів, як я видужав після важкої і виснажливої хвороби — висипного тифу. Чудом вирвався з лап смерті, щоб знову потрапити в її обійми!

Тепер, коли вже минуло багато років, я пригадую, що надія на порятунок була дуже мала. Ні, не через серйозність провини, а в зв'язку з важкими обставинами тих величних і суворих днів.

Хоч це і не зовсім було так! Хтось спробував запалити в моїй душі, та і в душі інших, хто чекав своєї долі, іскру надії. Коли ми виходили на короткочасну прогулянку, чиясь підла рука вивела крейдою на дверях тієї сільської клуні, в якій ми сиділи: «Тримайтесь — наші близько!»

І справді, з самого ранку, як і в час вчорашнього пам'ятного бою, в якому ще брав участь і я, невпинно наближаючись, гриміли на півдні гарматні залпи впереміж з вибухами авіабомб та глухими шквалами далекого «ура».

В той час більш ніж будь-коли сновигали поміж нас тіні недавнього минулого, мріючи про своє повернення. І нічого було дивуватися, що знайшлась рука, яка, ризикуючи життям, зважилась підбадьорити «своїх». Адже в центрі району бойових дій знаходився й знаменитий хутір Преображенка, який у свій час відігравав у степовому царстві поміщиків Фальцфейнів роль столиці. І агентура ворога, і дух померлих у скляних домовинах магнатів з підземних склепів Преображенки керували волею численних ще в той час фальцфейнівських прикажчиків та інших лакиз.

Пройшовши важкий і пам'ятний шлях з військами Червоної Армії від Валушок до Єльця і від Єльця до Перекопу, я не міг і подумати, що переможе ворог. А коли б несподівано через тимчасовий успіх йому пощастило прорватися в наше розташування, то я, відповідаючи фальцфейнівському прихвосню, весь час говорив би: «Краще загинути від своїх, ніж бути врятованим вашими».

У чеканні фатальної хвилини я перебрав у пам'яті все своє минуле. Все минуле! А насправді справжнього життя — життя в боротьбі — було всього близько трьох років.

Ах, коли б це були вороги! Скільки проклять поспалося б на їхні голови! На того ж, хто повідомив мені те суворе рішення, я навіть не міг образитися. Як солдат Революції, я підкорився всім її добрим і жорстоким законам.

Якось на фронті, в районі Нового Оскола, мені в руки потрапила мініатюра — невеличка статуетка з написом: «Два її обличчя». Її — це означало — Революції. Одне — чудова Жінка-Весна, що кидала пригорщі троянд до ніг людей, а друге — озброєний до зубів суворий воїн, який підняв свій меч над триголовою гідрою.

І тоді подумав я — той, хто мечем своїм убиває триголових гідр і розчищає дорогу для Жінки-Весни, сам опинився в становищі гідри.

Згадував тих, що тисячу разів підставляли голову під кулю ворога, а гинули від кулі друзів. Подумав про жахливу долю славного і чесного таманця Матвеева, розстріляного на Кавказі в 1918 році. І там не було злочину! Були лише міркування!

Відновлюючи для нащадків його честь, через багато, багато років написав про нього Дехтярьов у книзі «Крокують мільйони».

«Товариш Крайній заявив: «Для прикладу треба розстріляти Матвеева і таким чином підкріпити авторитет Реввійськради». Петренко теж погодився: «Треба розстріляти цього демагога». Всі, крім Полуяна, голосували за розстріл, але і Полуян не знайшов мужності владою голови змінити важкий присуд для Матвеева.

Так вирішилась доля вождя таманської армії, який своєю безстрашністю, вмінням вести за собою масу і природним розумом зумів за короткий, всього двомісячний строк завоювати серця багатьох десятків тисяч бійців і командирів таманської армії».

Думаючи тоді про трагічний кінець Матвеева, я уявляв собі, як мужньо дивився він у вічка націлених на нього гвинтівок. Так, треба мати в собі багато витримки, щоб гідно жити, і багато мужності, щоб гідно вмерти.

Щоб з гідністю зустріти жахливу хвилину, я думав про свою нікчемність порівняно з тими великими людьми, яких не обминула спільна для всіх людей доля. Великі, а пішли в інший світ. Що ж слід чекати маленьким! Двом не бути, а одній не минути. Звичайно, краще б зустрітися з нею в чистому полі, сидячи верхи на коні, ніж під запліснявілою стіною сільської клуні. Але що поробиш?

Чомусь тоді в голові безперестану крутився сократівський вислів: «Узнай самого себе». Але до чого це пізнання тепер, коли залишилось жити лічені хвилини, ну, може, години? Ось саме зараз це потрібно більше ніж раніше. Воно потрібно для цих кількох хвилин, щоб і їх прожити не потваринячому, а по-людськи.

Одні, перетинаючи простори, бачать лише те, що лежить у них під носом. Інші, діставши в своє розпорядження найтіснішу оселю, в думках витають над усім світом.

Йшли на думку і пушкінські слова: «Заутра казнь. Но

без боязни он мыслит об ужасной казни». Може, це так і було! Але за спиною Кочубея уже десятиліття. Це не двадцять один рік.

І, може, це вже було малодушністю, але в ті жахливі години чекання я дуже шкодував, що напередодні, 14 квітня 1920 року, коли з-за перекопського валу виповз англійський танк, кулеметна черга, випущена врангелівцем з його башти, вивела з строю нашого командира, а не скосила мене — комісара полку.

Але що ж зрештою сталося? Чим я завинив? Звідки звалилася біда?

Під Перекопом, весною 1920 року, в 13 окрему кавалерійську бригаду, що складалася з Орловського та Алатирського полків, прибув 1 Московський кінний полк. Після цього Орловський об'єднали з Алатирським. Командиром об'єднаної частини став Дьомічев — колишній друкар з міста Карачаєва. Комісаром призначили мене — колишнього комісара Орловського полку.

Підпрапорщик царської кавалерії Михайло Опанасович Дьомічев, який став згодом командиром 1 корпусу Червоного козацтва, почав службу в Червоній Армії з посади взводного командира. Міцний і кремезний, з вічно насупленими бровами, з-під яких виблискували розумні сірі очі, не дуже балакучий, він по-батьківськи ставився до людей і скромною, непоказною відвагою завоював любов підлеглих і заслужену повагу начальства.

В походах не розставався з шкіряною курткою, високими, майже мисливськими чобітьми, шоферськими рукавицями-крагами та з люлькою, яка завжди у нього курілася.

Незадовго до злиття полків алатирці здійснили героїчний подвиг, здивувавши своєю безстрашністю всі війська Перекопського фронту. Пізньої ночі, пройшовши через замерзлий Сиваш, вони напали на мис Тюп-Джанкой, де знаходилась важка берегова артилерія, що її захищав цілий Керч-Єнікальський полк білих.

Червоні кіннотники порубали керч-єнікальців, підірвали гармати і майже без втрат з великими трофеями повернулись до Стрганівки.

На ранок кавалеристів не можна було впізнати — всі вони вирядились в новеньку англійську форму і в заморські теплі жилети з хрусткої жовтої шкіри.

За Тюп-Джанкой полк був нагороджений прапором ЦВК РРФСР, а багато алатирців разом з їх командиром Дьомічевим і комісаром — лодзінським ткачем, комуністом з 1905 року, Альбертом Генде-Ротте — орденами Червоного Прапора.

Один з учасників Тюп-Джанкойської операції Максим Соснін, теперішній пенсіонер, проживає в місті Вінниці.

З Дьомічевим ми працювали недовго. В той час у війських лютував висипний тиф. Захворів сипняком і я. Моєму ординарцю, який возив мене в Асканію-Нову, в дивізійний лазарет, там не сподобалось — в Асканії з десяти хворих дев'ятьох ховали і лише один видужував. Горлівський гарубчак Слива — ординарець, привіз мене назад у Ново-Дмитрівку.

Молодий організм і невсипущі турботи відданого Сливи допомогли справитися з важкою недугою. Як тільки повернулись сили, я знову сів на коня.

Незабаром почались жорстокі бої під Перекопом. 14 квітня на штурм Турецького валу вирушила 42 стрілкова дивізія, шахтарська — Нестеровича, латиська — Калніна, 3 дивізія Козицького, 8 червонокозача Віталія Примакова і 13 окрема кавалерійська бригада Володимира Мікуліна.

Латиші, наступаючи на весь зріст, зламали опір офіцерських полків генерала Слащова і першими увірвались в Перекоп. Але там вони не закріпились. Врангелівське командування кинуло в контратаку гірську кінноту Улагая, кубанців Шкуро і донців Морозова, підкріплених кінногвардійським полком з німецьких колоністів Таврії. Разом з кіннотою на латиських стрільців обрушились білогвардійські літаки, французькі броньовики і англійські танки.

Червоні козаки Примакова та полки бригади Мікуліна відбили всі атаки білої кавалерії. Вони самі раз у раз вирушали на врангелівців і змусили їх втекти за Турецький вал. Та цей успіх дався нелегко. В широкому полі за Преображенкою зосталося багато кращих наших людей, що були звалені клинками білогвардійців.

Наш Алатирський полк від світанку до пізнього вечора, поки не скінчилась ця знаменита битва 14 квітня 1920 року, ставши своїми кінними цєпами чудовою мішенню для ворожих літаків і танків, утримував ліву східну ділянку Перекопського фронту, яка впиралася в Сиваш.

В той день наш полк, втративши близько чверті свого бойового складу вбитими й пораненими, не похитнувся.

Тоді ж кулеметним вогнем з білогвардійського танка був поранений командир полку Дьомічев.

На ніч нас відвели в Першо-Костянтинівку. Ще по дорозі в село комбриг Мікулін і військомком бригади Альберт Генде запитали мене, хто б міг замість Дьомічева очолити полк. Я назвав ім'я Івана Самойлова, командира шабельного ескадрону, колишнього череповецького пастуха.

— А ми з комісаром думаємо, що найкраще полком командуватиме Шротас, — сказав Мікулін.

Я категорично заперечив проти цієї кандидатури. Уродженець міста Вільно, Пій Казімірович Шротас, якого бійці в жарт називали «Пієм сто десятим», командир кулеметного ескадрону, що знав свою справу, не лякливий, з спокійною головою, але й з спокійним серцем, був надто флегматичним, щоб очолити кавалерійський полк.

— Призначимо Шротаса, — наполягав комбриг, — все ж таки він колишній офіцер, у нього більше досвіду, ніж у Самойлова.

— Хай командує Пій Казімірович, — підтримав Мікулін на Генде. — А потім побачимо.

На 15 квітня була призначена друга атака Перекопу, але нам з новим командиром полку «Пієм сто десятим» не довелось взяти в ній участі.

Вночі в Першо-Костянтинівці Шротас посадив проти себе ад'ютанта і продиктував йому бойовий наказ на завтра. Після вчорашнього важкого бою люди дуже потомились, і я висловив побоювання, що полк вчасно не збереться. Шротас заспокоїв мене, заявивши, що він перед виступом особисто об'їде підрозділи.

Перед світанком всі штабні працівники роз'їхались по ескадронах, щоб поквипити їх, але о пів на шосту ранку, коли ми вже мали вирушати до Перекопу, полк ще залишався в селі.

До штабу під'їхав на своєму здоровенному «бенці» начальник 42 дивізії Нестерович, якому підкорялась наша 13 бригада. Не бажаючи нічого слухати, начдив заявив:

— За спізнення полку — розстріл.

Сам на диво відважний, Нестерович був відомий своєю суворою вдачею. Отож, опинившись з Шротасом в «бенці» начдива, ми зрозуміли, що діла наші кепські.

Весь день провели з «Пієм сто десятим» в штабі 42 дивізії, не промовивши й слова. За стіною цвіли вишні, цвірінькали горобці, кликала до життя запашна таврійська весна.

«Там, під Перекопом, — думав я, — твої бойові товариші штурмують укріплення білогвардійців, а ти чекаєш суворої розплати за інтелігентську делікатність. Треба було вимогливіше ставитись до нового командира».

І в той же час гіркота мого, як мені здавалось, незаслуженого переживання, полегшувалась якимсь недобрим зловтішним почуттям: «А все ж таки я мав рацію, даючи відвід кандидатурі «Пія сто десятого» на посаду командира полку».

Нестерович був не тільки начдивом, якому підкорялась 13 бригада, але й начальником Перекопської бойової дільниці. Найвища влада! Людина вольова і рішуча, думав я, не буде кидати слів на вітер. Правда, полк спізнився, але ми з «Пієм сто десятим» не шпигуни, не мародери, не білогвардійці. За нашою спиною чимало атак, десятки боїв, важкі походи. І це відомо коли не Нестеровичу, то нашим старшим товаришам. Хіба їх не турбує доля висунутих ними ж керівників? Ні, не може цього бути!

Пізно вночі 15 квітня, після обтяжливого двадцятигодинного чекання, нас привели до штабу бойової дільниці. Невже на суд і розправу? До «польового суду» входили Нестерович, Мікулін, Генде. Зразу якось полегшало на душі. Нехай, думав я, Нестерович наполягатиме на своєму, та самий факт присутності командування бригади говорив про багато чого.

Як тільки ми переступили поріг, Нестерович оглушив нас розкотистим басом:

— О! З'явилися орли! Подякуйте ось їм,— показав він затиснутим у руці циркулем на «членів суду»,— інакше відтяв би я вам крила.

Так, не помилився я в старших товаришах. Мікуліну, полковнику царської армії, що був вихований в передовій інтелігентній сім'ї, була чужою будь-яка несправедливість. А комісар Генде, душа нашої бригади, комуніст з 1905 року, не з тих, хто байдуже дивиться на товариша, що потрапив у біду.

— Кінь на чотирьох ногах і то спогикається, — підбадьорюючи нас посмішкою, сказав Мікулін.— За промах б'ють, але не вбивають, товаришу начдив.

— До того ж Алатиоський полк працював сьогодні на славу,— додав Генде.— І полк, і його командир Самойлов...

Тут комісар багатозначно подивився на мене. Здавалось, в його погляді було розкаяння — от, мовляв, не послушавши поради, поставили на чолі полку не того, кого нале-

жало... Та на те він і більшовик, подумав я, щоб визнати і свій промах...

— І ще скажу, товаришу начдив,— втупив він погляд у Нестеровича, — ми не з тих, що самі себе їдять...

— Це з яких же? — почулося сердите запитання.

З властивою йому відвертістю старий більшовик відрубав:

— З тих, що рохкають! Тільки свині поїдають власних поросят.

Нестерович, владно змахнувши циркулем, відіслав вартових. Вмить стало легше дихати.

— Я прощаю це вам,— сказав грізний начдив. — Але без покарання все-таки не обійдеться. Владою начальника бойової дільниці я розжалував вас... Будуть ще бої на Перекопі. От і спокутуйте свою провину...

Є все-таки правда, чудова світла правда на нашій землі! Є хороші люди, є справжні товариші! А головне, коли і доведеться віддати життя, то в крайньому разі із зброєю в руках, в боротьбі за велику справу, в бою з ворогом...

Як рядовий, я потрапив в Московський кавалерійський полк, в 3 ескадрон Дмитра Швеця, невеличкого на зріст, повновидого, хвацького рубаки, який зразу ж після підйому, звільнившись від ескадронних справ, починав гострити клинок, голити голову. «Мої предки — запорожці, — заявляв Швець, наближаючись до похідного точила, — а у запорожця шабля мусить бути гострою, а лоб — голим».

Головою комосередку ескадрону був Жора Сазикін, учасник штурму Зимового палацу, член партії в 1918 року. Худорлявий, з приємним розумним лицем, чорноокий, він користувався любов'ю всіх бійців. Під час відпочинку скликав партійців і кожному давав окреме завдання. Собі ж брав найважче. В ескадронах не змовкало слово більшовика, а в бою комуністи, керовані Сазикіним, першими кидалися в атаку на шкурівців та улагаївців.

Сазикін брав участь в усіх боях Червоного козацтва, куди пізніше влився Московський полк. Ходив він у проскурівський, тернопільський, стрийський рейди. Одним з перших у серпні 1920 року прорвався в місто Стрий через мости, які оборонялися білопольською піхотою. З кулеметником Семеном Богдановим звільнив політ'язнів з стрийської тюрми. Згодом він був комісаром 3 червонокозачого полку.

Один з бійців ескадрону Швеця — Федір Тачаєв, що був раніше московським гравером, пішовши на пенсію, посе-

лився і живе зараз в рідних місцях, в Тульській області, недалеко від Ясної Поляни.

У травні під Перекопом настало затишшя. В новій частині мене, як і інших рядових бійців, виряджали на патрулювання Чорноморського узбережжя.

Командування Перекопського фронту, зайняте підготовкою штурму ворожих укріплень на суші, послабило нагляд за узбережжям. Цим скористалися білогвардійці. 15 квітня, саме в той день, коли ми з Шротасом чекали вирішення своєї долі, вони висадили в Хорлах десант під командуванням генерала Вітковського. Це був особливий десант. Серед його рядових не було рядових. В строю під рушницею стояли самі офіцери — золотопогонники, синки поміщиків та капіталістів. Взводами командували капітани, а ротами — полковники.

Захопивши клапоть суші, офіцерський десант відкинув слабкі частини берегової оборони і завдав удару піхотній бригаді Германовича, того самого, який в 30-х роках очолював бронетанкову академію. Вітковський націлювався на тили перекопської групи військ і на позиції радянської важкої артилерії.

Ось тут і підняли по тривозі червонокозачу дивізію Примакова. Штаб-сурмачі вихором носились вулицями Строганівки, Володимирівки, Першо-Костянтинівки, Чаплинки — по всьому сивашському узбережжі, охопленому тривоگوю.

Того ранку горністи дивізії, серед яких траплялися і безвусі підлітки, і сивоголові ветерани (один з цих славних дідуганів — вусач Рудий п'ять років тому був штаб-сурмачем при Миколі Миколайовичу, царському дядечкові), не сурмили в свої сурми ні бадьорого «Підйому», ні ліричного «Сіднання», ні суворого «Збору». Одна лише мелодія імперативного сигналу «Тривога» лунала тоді над просторами Таврійського степу:

Та-та-та-та, та-та-та-та...
Тревогу трубят,
Скорей седлай коня,
Оруж'я опраць,
Себя осмотри,
Тихо на сборное место веди коня,
Стой смирно и приказа жди...
Та-та-та-та, та-та-та-та...

Полкам червоних козаків не доводилось тоді ні довго залишатися на збірному місці, ні довго чекати наказу.

Слухняні сигналам сурми, під командою свого молодого начдива, розбуркуючи степову тишу лунким тупотом копит, понеслись вони з півночі на південь, до Преображенки — фальцфейнівської вотчини, і далі — до Хорлів, назустріч білогвардійцям.

Не сурмили тоді сурмачі ні «Кроку», ні «Риси». Над степовими просторами лунали тільки два сигнали, добре засвоєні не лише вершниками-козаками, але і їх кіньми. Це були сигнали галопу та кар'єру:

Всадники, двигайте ваших коней
В поле галопом резвей...
Скачи, лети стрелой.

Атакований червоними козаками спершу в чистому полі, а потім на преображенському кладовищі, десант генерала Вітковського зазнав втрат, і лише ціною величезних зусиль йому вдалося прорватися до своїх — у Перекоп.

В цьому бою осколком снаряда вбило командира 4 червонокозачого полку Іллю Гончаренка, а комісар бригади Сава Іваніна, той самий, який в 1906 році збунтував в'язнів козелецької тюрми, був тяжко поранений.

Після 15 квітня наше командування стало приділяти більше уваги охороні узбережжя, вдень і вночі посилаючи туди кінних патрулів. Наше завдання, завдання патрульних, полягало в тому, щоб охороняти ділянку узбережжя від Хорлів до Скадовська. Всю ніч ми їздили туди й сюди глухими прибережними стежками, а повернувшись на світанку в ескадрон, чистили і годували коней, потім уже до вечора спали.

В кінці травня бригада Мікуліна увійшла до складу 8 червонокозачої дивізії. Алатирський полк став п'ятим, а Московський — шостим червонокозачим полком. Повернувся з госпіталю Дьомічев. Розжалуваний «Пій сто десятий» одержав знову кулеметний ескадрон. Мене викликали до штабу дивізії. Начдив Віталій Примаков і військом дивізії Євгеній Петровський, колишній голова Чернігівського ревкому, поговоривши зі мною, призначили мене комісаром 6 полку.

Командував цією частиною Красков, колишній унтер-офіцер «його імператорської величності полку синіх кірасирів». Дебелий, широкоплечий, з невиразним великим лицем, він був дуже балакучий і вважав красномовність найкращою якістю командира. Його не можна було порівняти з енергійним, вольовим Дьомічевим. І ось з цією людиною,

з «синім кірасиром» Красковим, мені довелось готувати 6 полк до нового походу.

У травні, коли ми ще билися біля Перекопу, до нас почали надходити тривожні вісті з України. Знахабнілий Пілсудський захопив Київ. З Кавказу похідним порядком на Україну вирушила Перша Кінна армія Будьонного. Почали готуватися до важкого переходу і ми — червоні козаки. Під Перекоп нам на зміну прибули перші ешелони міцних сибірських та уральських дивізій.

Цілий місяць забрав наш марш на новий фронт.

Шість полків навалльної кінноти і один дивізіон безстрашної артилерії просувалися широким фронтом, сімома різними дорогами до одного спільного пункту — до Хмельника.

Першу колону, яка складалася з найстаріших, найбільш загартованих бійців Червоного козацтва, вів бахмутський шахтар Василь Гаврилович Федоренко.

Тисяча молодих і старих партизанів Лівобережжя сміливо ходили в жорстокі атаки проти денікінців, петлюрівців разом з своїм командиром полку.

Пантелеймон Потапенко вів колону 2 полку. Складний шлях від старшини сотні до командира полку він пройшов, ні разу не зігнувшись під незвичайним тягарем. Батько й товариш кожному бійцеві, Потапенко дорожив званням червоного козака і жорстко карав кожного, хто нехтував залізними законами військової служби. Міцна рука сільського коваля, якого лише революція звільнила від царської каторги, невблаганно падала на голови контрреволюціонерів. Не давав він пощади і ледарям, боягузам, барахольщикам, старанно прилучаючи до свого полку всіх, хто хотів боротися з ворогами молоді республіки.

Неперевершений майстер простого солдатського жарту, Потапенко і в поході, і на постой, і в час бою завжди був серед своїх козаків. Одну з сотень 2 полку очолив рідний брат Пантелеймона Романовича, а міцний, як дуб, батько цих двох червонокозачих командирів тримав в умілих руках господарську частину полку. Бойову основу цієї кращої одиниці в дивізії Червоного козацтва складали добровольці з села Барвінково Харківської області, батьківщини Пантелеймона Потапенка.

З 3 полком ішов Іван Хвистецький. Царські казарми, а потім і окопи першої світової війни не вбили в ньому запала домбровського шахтаря. Не служивши ніколи в

кавалерії, він часто водив свій полк в атаки проти денікінської кінноти.

Хвистецький був важкодум, але міркував завжди вірно. Недаремно штабники називали його в жарт «Фабієм Кунктатором», за ім'ям млявого римського полководця, і при цьому жартували: «Поки Іван Фортунатович віддає наказ іти в атаку, в його бійців виростають бороди». Як стараний хазяїн. Хвистецький беріг сили своїх міцнотілих коней і тільки за наказом вищого командира неохоче давав команду: «Полк, риссю!» 3-му полку давали ті завдання, які вимагали систематичного, наполегливого, методичного натиску. Іван Хвистецький, колишній польський шахтар, на новому фронті, вірячи в справу ленинців, не раз поведе полк червоних козаків у бій проти польської шляхти.

На чолі четвертої колони йшов антипод Хвистецького — «шалений» Олександр Новиков, людина з палким серцем і гарячою головою. Його бойовий дух запалював усіх кавалеристів полку. На стрункому коні, з кривою шаблею, Новиков під Перекопом виїздив на єдиноборство з вершниками Врангеля. Сміливий напад, відважна атака, кавалерійський «ва-банк» — такі були завдання у цього полку.

Козаки 4 полку поховали свого улюбленого командира в селі Шпичинці на річці Случ, — в одному з жорстоких боїв з білополяками його кінь разом з розпаленим вершником налетів на колючий дріт білопольських укріплень.

Після Новикова на чолі відважних вершників 4 полку став Олександр Карачаєв. Але й він загинув в бою з махновською бандою першого січня 1921 року.

Колону 5 і 6 полків вели Дьомічев і Красков.

Запасний полк червоних козаків формували в цей час з неможливіків Чернігівщини і Полтавщини найближчі соратники Примакова: перший радянський комендант Полтави — студент Михайло Барон і київський друкар — однорукий Андрій Багинський.

Гармашів Червоного козацтва — сьому колону дивізії — вів безстрашний Михайло Зюка, земляк начдива, який повернувся з царського заслання в 1917 році. В Київському історичному музеї зберігається документ, в якому значиться, що в час січневого повстання 1918 року Зюка командував батареєю київських залізничників.

З підібраних гармат, а також гармат німецьких окупантів та з дрібнокаліберних «гірняшок», захоплених у Денікіна, червоні козаки створили свою грізну артилерію.

Зюка був не лише командиром, але й рідним батьком для артилеристів. Вони пішли б за своїм начальником і в огонь, і в воду. В найбільш гарячі хвилини на батареях Михайла Зюки завжди лунало його підбадьорливе слово. Червоні ветерани і зараз з любов'ю згадують цього хвацького начальника артилерії Червоного козацтва.

Два полки склали бригаду. На чолі першої бригади стояв відважний кавалерист з московських робітників Петро Петрович Григор'єв. Другою командував колишній царський офіцер Сметанников. Третю очолив колишній полковник Мікулін.

Не одну тисячу бійців-кавалеристів вів командир червоних козаків Віталій Примаков. Щоб згуртувати навколо партії Леніна і повести в жорстокі бої за молоду Радянську республіку робітника Харківського паровозного заводу, металіста київського «Арсеналу», незаможника з Решетилівки і Кобеляк, наймита з Люботина і Мерефи, ново-московського і келибердянського середняка, шапкаря з Волчанська і кравця з Лубен, штаб-ротмістра і полковника з Москви і Ленінграда — потрібно було бути б і л ь ш о - в и к о м Примаковим.

Сім колон червонокозачої дивізії, під командуванням Примакова, рухались широкими таврійськими і херсонськими степами на білопольських інтервентів.

Після важких виснажливих боїв під Перекопом перехід на новий фронт був заслуженим перепочинком для людей. Та не спочивали в час маршу комуністи й політпрацівники. Одні організували перевибори органів Радянської влади, кликали під наші прапори нових добровольців, закуповували коней, інші виловлювали недобитих самостійників та петлюрівських отаманів, треті невпинно піднімали бойовий дух кавалеристів, готуючи їх до сутички з підступною шляхтою.

За час маршу полки політично ще більше загартувались, а кількісно виросли вдвоє. Шостий полк (колишній 1 Московський), який складався з добровольців — москвичів, рязанців і туляків, що прийшли в армію в 1919 році на заклик партії: «Пролетарій, на кня!», нараховував уже в своїх рядах добру половину українців. З числа добровольців, замість пораненого під Перекопом Сливи, до мене в ординарці прийшов каховчанин Семен Очерет.

Залишивши позаду Дніпро, ми зупинились на ночівлю в Сивиринівці — великому заможному селі. Тут, у громад-

ському саду, місцева інтелігенція влаштувала для полку спектакль. Красков якимсь чином роздобув самогону і, випивши, почав хизуватися. Всі знали, що до служби в кірасирському полку він працював муляром. Але, бажаючи набити собі ціну, колишній «синій кірасир» категорично заявляв, що він син костромського губернатора. Відтоді за ним і залишилася кличка «губернатор».

Серед численного населення наших основних обозів їхла й обстрижена після тифу, дуже висока на зріст, мужкоподібна медична сестра Князева. Одного разу,— це було в Каховці, в пункті нашої переправи через Дніпро,— я застав Князеву на квартирі Краскова.

«Що це значить?» — запитав я у нього.

«Вона моя законна»,— ніяково посміхаючись, відказав Красков.

Якось незручно було робити зауваження командирі полку, який до того ж годився мені в батьки, але все ж я домігся негайного відправлення Князевої в обоз. Однак аж до початку бойових дій я не раз заставав сестру в гостинній квартирі «синього кірасира», який міг робити що завгодно, тільки не дбати про свою частину.

Під Хмельником командує 14 армії Уборевич та член Реввійськради Рухимович робили огляд нашої дивізії. Ще восени 1919 року, коли денікінська гвардія рвалася до Тули і Москви, Уборевич за планом, схваленим Леніним, кинув Червоне козацтво на денікінські тили. Козаки Примакова, начепивши погони і видавши себе за шкурівців, здійснили знамениті рейди на Фатіж—Понірі, а потім і на Льгов. Завдяки цим рейдам стрілковим дивізіонам 14 армії пощастило відкинути далеко на південь денікінські полчища.

Тут, на новому фронті, ми зіткнулись з стійкими легіонерами, які укріпились на річці Случ. Кілька днів наша дивізія безуспішно намагалась прорвати розташування пілсудчиків, щоб обрушитись на їхні тили. З бригада Мікуліна розвернулася під Терешполем. Дьомічеву з 5 полком пощастило увірватися в село й винищити батальйон інтервентів.

Коли 6 6 полком командував не Красков, то, можливо, й ми зуміли б відзначитись. Просунувшись вперед, ми наперорлись на дрягяне загородження і втратили кількох коней. Під Терешполем кулею в голову вбили й піді мною коня — вороного, з біло-рожевим ліхтарем через усю голову. На цих же підступах загинув і командир 4 полку,

відважний кавалерист і улюбленець козаків Олександр Новиков.

Відкрила нам шлях на захід біля станції Комарівці бойова 60 дивізія, сформована в 1919 році з чернігівських партизанів під командуванням легендарного Миколи Кропив'янського. Ось тоді ми, зім'явши по дорозі не один батальйон пілсудчиків, вийшли в глибокі тили 6 армії генерала графа Ромера.

5 липня 1920 року начдив Віталій Примаков з двома бригадами громив бази пілсудчиків в Чорному Острові. В цей же день, задовго до світанку, наша третя бригада увірвалася в місто Проскурів. Там з усіма армійськими тилами був розташований штаб 6 армії білополяків.

5 полк Михайла Дьомічева штурмував залізничний вузол, а 6 Краскова брав місто.

В час жорстокої боротьби за околиці Проскурова, коли кожна мить вимагала особливого напруження, кермо влади випало з німцівських рук Краскова. Бойові й ініціативні сотники, не чекаючи вказівок командира, самі вибирали об'єкти для атаки. Одна сотня рушила на єврейське кладовище, яке захищали відчайдушні познанські стрільці Пілсудського. Друга, помітивши в дворі белгородських казарм полонених червоноармійців, кинулась визволити їх.

А сотня Семена Салькова, який тепер проживає в Ірпені полковником у відставці, на підступах до міста з боку Гречан зім'яла заслон легіонерів та батарею польових гармат. За цей подвиг Сальков був нагороджений найвищою нагородою того часу — орденом Червоного Прапора.

Третя сотня, на чолі з гологоловим рубакою Швецем— кинулась в центр міста, до приміщення колишнього реального училища, де містився штаб армії генерала Ромера. Швець, енергійний і хвацький кавалерійський командир, був здатний повести вершників в будь-яку, навіть в шалену атаку.

Сотня Швеця, розгромивши раптовим нальотом штаб армії, змушена була спішно відійти до своїх. Білополяки, опам'ятавшись, кинули на виручку штабу дві бронемашини. Червоні козаки, яких обстрілювали кулеметами ззаду, неслися кар'єром пустинними вулицями Проскурова. Попереду стояв вузенький пішохідний місток, перекинаний через полотно залізниці. За нею — в белгородських казармах уже господарювали свої. Та ось тут, перегороджуючи шлях до переправи, в лоб сотні вдарив шквал кулеметного

вогню. Красков, прийнявши своїх вершників за петлюрівців, наказав командирі кулеметної сотні Шротасу відкрити вогонь. І «Пій сто десятий» постарався. Втративши кількох коней у вузькому дефіле містка, Швець все ж таки врятувався від ворожих бронемашин.

Почали збиратися сотні. Вершники, збуджені вдалим нападом, шикувались на бруківці біля казарм. Попереду, без шапки, з'явився командир полку Красков. І раптом з задніх рядів третьої сотні почувся хвацький пронизливий свист. Вслід за першим вершником засвистіли всі кавалеристи. Засвистіли, заулюлюкали і бійці шабельних сотень, і кулеметники на всіх шістнадцяти бойових тачанках частини. Хвацький свист змінювався бешкетними й гнівними вигуками: «партач», «мазило», «козолуп».

«Синій кірасир», з низько опущеною непокритою головою, зупинився там, де його застало велике обурення полку. Він не смів наблизитися до строю.

Револьюційна свідомі дисципліна в полках Примакова, переважно добровольчих, була суворою. Історія Червоного козацтва — цього славного і найстарішого формування української радянської кавалерії, — не знає випадків ні колективного невиконання наказів, ні поодинокого непослуху. Але, як залишок нелегко зжитого примітивного демократизму, в масі бійців до певного часу подеколи з'являлись спалахи колишньої, своєчасно приборканої вольниці.

До нас, на рослому розпаленому коні, наблизився командир бригади Володимир Мікулін. Він звернувся до «синього кірасира», суворо глянувши на його непокриту голову:

— Товаришу Красков, я вас знімаю. Полком буде командувати ваш комісар.

2. „ЖОВТИЙ КІРАСИР“

Та перш ніж продовжувати розповідь, треба сказати кілька слів про нашого комбрига.

Високий на зріст, красивий блакитноокий блондин з атлетичними грудьми, полковник царської армії, який з перших же днів революції перейшов на бік народу, Мікулін дуже швидко завоював симпатії всіх наших бійців.

Батько Мікуліна — офіцер царського генерального штабу, начальник піхотної дивізії, був убитий в Галичині в 1916 році під час брусилівського наступу. Дід по матері — професор Київського університету Котляревський, людина

прогресивних поглядів, за підтримку студентських виступів потрапив у фортецю. Мати Мікуліна — знавець іноземних мов, в тому числі й арабської, музикантка, скульптор, художник і поетеса, людина витонченої душі, розійшлася в 1910 році з чоловіком, безтурботним служакою, і присвятила себе вихованню сина.

Через сімейний нелад хлопчик Володимир пішов з гімназії і, залишивши рідну домівку, кілька років бродяжив по світу. Він був юнгою на парусній яхті, вантажником у порту, наймитом, чистильником чобіт.

У шістнадцять років повернувся додому, і його віддали в кадетський корпус. Після корпусу вчився в Єлисаветградському кавалерійському училищі. Ставши офіцером в 1912 році, Мікулін одержав призначення в 15 уланський Татарський полк, який стояв в місті Плоцьку на Віслі.

Весною 1914 року про Мікуліна вже писали всі газети Росії. Він здійснив на коні дуже цікавий пробіг Плоцьк — Петербург, 1209 верст за одинадцять днів без жодної дньовки, долаючи в середньому за добу сто десять верст.

В 1915 році бойовий кавалерист Мікулін перекваліфікувався в льотчика. Командував авіаційним загonom. До осені 1918 року працював в молодих авіачастинах Червоної Армії. Незабаром він був призначений інспектором кавалерії 13 армії, а після цього його послали командиром у нашу Окрему 13 кавалерійську бригаду.

Та повернемося до липневих подій 1920 року. Час тоді був гарячий. Ми робили глибокий рейд. Начдив Примаков громив ворожі тили в Чорному острові, і тут, в Проскурові, слово комбрига Мікуліна було для всіх нас законом.

І ось мені, комісару, який не мав командирського досвіду в складній рейдовій обстановці, довелось очолити червонокозачий полк.

Полк мав сильну партійну організацію, яка складалася з робітників Москви, Ленінграда, Іваново-Вознесенська. Таких, як Жора Сазикін, було в нас багато. Комуністи, з якими я встиг міцно здружитися, підтримували мене. Я знав усіх бійців, вони знали мене.

Назву хоч би ще голову партійного осередку однієї сотні — Отто Штейна. Він прийшов до 6 полку разом з іншими кавалеристами розформованої згідно радянсько-естонського мирного договору естонської дивізії.

Естонці-більшовики, партійні й безпартійні, ставши під

прапори Червоного козацтва, в боях під Перекопом і в дальших сутичках з інтервентами показали себе з найкращого боку.

Партійний ватажок естонців-воїнів Отто Штейн тепер доктор філософії і очолює кафедру в Таллінському університеті, а його син — науковий співробітник Київського інституту електрозварювання імені Патона.

Задовго до проскурівського рейду, на великому марші від Перекопу до Хмельника, і комісар нашої дивізії Євгеній Петровський, і начдив Примаков не раз пропонували мені перейти на стройову роботу, та я все ухилявся, вважаючи себе не підготовленим до такої відповідальної справи. Але в Проскуріві, коли ми були відірвані од основних сил дивізії і більш досвідченого кандидата не можна було знайти, очолити частину довелось мені.

Поки що, до виходу дивізії з рейду, Красков не міг нікуди виїхати. Влаштувавшись на кулеметній тачанці, він просувався разом з полком.

Через два дні під Міхеринцями нашу бригаду відрізали і атакували розлютовані легіонери, які відступали з фронту до Збруча. З близької дистанції вони обрушили на нас вогонь кількох батарей.

Переді мною, молодим і недосвідченим командиром, зразу постало багато важких питань. Ми вже п'ять днів знаходились у рейді. Коні і люди знеслились, боеприпаси вичерпались. Та я вірив у свого основного помічника — партійну організацію полку. Не залишив мене без підтримки і ділових порад наш комбриг Володимир Йосипович Мікулін.

З міхеринецького котла, де церква і всі сільські хати палали, підпалені ворожими снарядами, наш полк вийшов з невеликими втратами.

Незабаром наша дивізія з'єдналася з радянськими частинами, що наступали з фронту. В їх авангарді йшли вершники з бригади Григорія Котовського.

Красков, насуплений і сердитий, в зім'ятому кашкеті з чужої голови, ні з ким не розмовляв. Він уже міг вирушити в наші тили.

Бійці, що освистали в Проскуріві «синього кірасира», тепер, прощаючись з Красковим, тиснули йому руку. Ми розсталися з Красковим назавжди. Захопивши в обозі Князеву, він разом з нею подався на врангелівський фронт. Червоне козацтво виконало завдання командарма. Розпо-

чавши жорстокі бої з військами генерала Ромера, зірвало його план удару з тилу по Кінній армії Будьонного.

Пілсудчики, підсилені французькими частинами генерала Франше д'Еспере, які прибули з салонікського фронту, окопались на Збручі. Після проскурівського рейду, який зірвав всі оперативні розрахунки генерала Ромера, одягнені в блакитні французькі мундири легіонери навчилися поважати радянську кінноту. По цей бік Збруча в рядах пілсудчиків тільки й чулося: «Панове, до ясу». А там, за надійним укриттям, спорудженим вейганівськими інженерами, жовніри пана Пілсудського сміялися самі з себе: «Пий, пан, млеко, червоний козак далеко».

Перш ніж вийти на простори Галичини і з'явитися біля казкових відрогів Карпат, кінні полки Примакова та відважну 60 дивізію чекали великі випробування біля колишнього державного кордону, на підступах до Збруча. І я зрозумів, що мені, малодосвідченому командирі, не впоратися з своїм завданням.

І ось з 1 полку, здавши його Володимирі Примакову, братові начдива, до нас після мого наполегливого прохання прибув новий командир.

Це було в селі Маначин, недалеко від Збруча. На все життя запам'ятав я той день. Командир сотні Швець, з розстебнутим коміром, нахилившись над точилом, гострив і так уже гостре лезо свого кривого клинка.

Високий на зріст, красивий, підтягнутий вершник в червоних гусарських штанах, який несподівано з'явився в Маначині, зліз з коня. Розгладивши гарні золотисті вуса, кавалерист взяв з рук Швеця клинок, підніс його до точила раз, вдруге і втретє. Ступивши вбік, перерубав клинком товстий кілок, який стирчав у плетеній огорожі садиби.

Захоплений Швець випалив:

— Оце здорово! Ви хто? Колишній точильник?

Ледь посміхаючись, вершник у червоних штанах відповів:

— У нас у Бахмуті майже кожен шахтар слюсар. А тепер я ваш командир — Федоренко Василь Гаврилович.

Через дві години під Войтівцями в бою з білопольськими уланами, з оголеним гострим клинком у руці, загинув смертю героя наш славний бойовий товариш сотник Дмитро Швець.

Пригадую одну розмову сотника Швеця з нашим

начдивом. Було це в районі Перекопу зразу ж після того, як Окрема 13 кавбригада увійшла в Червоне козацтво.

Примаков, об'їжджаючи разом з командуванням бригади полки, знайомився з новими людьми. В Першо-Костянтинівці на площі біля школи Швець, вигостривши шаблю, звернувся до одного з бійців, який читав поблизу дивізійний друкований листок:

— Оторви, товарищ, клочок газети. Вытру им клинок.

— Таке скажете,— заперечив козак.— Щоб я та зіпсував газету? Зроду цього не було та й не буде.

Примаков, який недалеко проїздив з своїм штабом, почув цю репліку і зупинив коня.

— Чому ви, товаришу командир,— звернувся до сотника,— не розмовляєте з козаком його рідною мовою? Ми шануємо мову Пушкіна, Толстого, Леніна, але з кожною людиною, коли тільки це можливо, треба розмовляти її рідною мовою.

— А може, я її не знаю,— заперечив Швець.

— Думаю, що знаєте, — дружньо посміхнувся Примаков.— Ви ж сотник Швець — це перше, ні це друге, а перше — ви слово «газета» вимовляєте м'яко, по-нашому. У вас майже нема звука «г». Значить, ви наш земляк. За цю саму «газету» мій вчитель Дебагорій-Мокрієвич ставив мені замість четвірки трійку, а інколи міг утелючити й двійку...

— Саме за це він і знижував мені бал,— підтвердив начальник розвідки дивізії Євгеній Петрович Журавльов.

— А мені за те, що я не досить вірно вимовляв літеру «р»,— зберігаючи серйозний вираз лиця, сказав начальник штабу дивізії Семен Туровський.

— А мені за те, що я перекривляв його,— згадав начальник артилерії Михайло Зюка.

— Що ж, ви вгадали, товаришу начдив,— з широкою посмішкою відповів Швець.— Я з Лозової і ваше зауваження врахую...

— Це не зауваження, а дружня порада. Ми не цураємось нашого братства по крові. Це надає нам великої сили. Але, пам'ятайте, на цьому братстві будується політика наших ворогів. Ми ж основного значення надаємо іншому братству — великому братству по духу, братству пролетарському, соціалістичному, ленінському. Перемагали і будемо перемагати ми тільки з ним.

А комісар дивізії Євгеній Петровський додав:

— І особливо на новому фронті. Нехай кожен козак знає, що ми будемо воювати не проти поляків, а проти польських панів. З нами йдуть друзі-поляки, наші брати по духу: лодзінський ткач Генде-Ротте, домбровський шахтар Іван Хвистецький, сотник Добровольський та багато-багато інших. Великі діячі нашої партії — Фелікс Дзержинський, Юліан Мархлевський, Фелікс Кон...

— Я ось згадав Тараса Бульбу,— заговорив після комісара Примаков.— Пам'ятаєте, товариші, його виступ перед козаками під стінами Дубно. Він здорово тоді сказав, майже як комуніст: «Поріднитися по душі, а не по крові, можуть лише люди».

...Слава про Федоренка, «жовтого кірасира», колишнього унтер-офіцера «лейб-гвардії кірасирського його імператорської величності полку», як про тямущого, бойового і дуже хороброго командира гриміла по всій дивізії. «Когокого, а його вже не освищать»,— думав я, милуючись в бою під Войтівцями і його гвардійською виправкою, і незворушним спокоєм. Він не кидався, як Красков, в безглузді атаки на чолі кожної сотні, кожного взводу, залишаючи без керівництва увесь полк. Не відпускаючи від себе вістових, Федоренко обирав якусь височину, щоб бачити звідти все поле бою, і через ординарців посилав накази сотням. Ні невдачі окремих атак, ні вибухи снарядів, що обсіпали його землею, ні свист куль не затьмарювали його суворого, наче вирізьбленого з мармуру мужнього лиця. Але в потрібний момент, коли сотні своїми нападами вже похитнуть стійкість ворога, «жовтий кірасир» збирав полк у кулак і, піднявши клинок та стиснувши шпорами рослого темно-гнідого тракена, сам вів людей в атаку...

Наші люди зразу ж відчули, що в полк прийшов справжній командир.

Одним словом, замість синього нам дали не жовтого, а справжнього золотого кірасира!

А проте старі порядки давалися взнаки. Кавалеристи, які звикли з усяким питанням звертатися до комісара, обходили командира й зараз. Федоренко, відчувши це, насуплював густі брови і навіть неохоче розмовляв зі мною. Я вирішив скликати партійні збори.

Наш комісар дивізії Євгеній Петровський викликав мене і сказав:

— Ми дали вам чудового командира. Федоренка кіль-

ка днів тому прийняли до партії. Ви і всі ваші комуністи мусите зробити з нього хорошого партійця.

Перед зборами, zostавшись з Федоренком віч-на-віч, я попросив його розповісти свою біографію.

Розгладивши чудові пшеничні вуса, він саркастично посміхнувся:

— Що, комісарє, робиш мені екзамент? Ти у своєї мами в животі горошинкою сидів, коли я вже переховував бонби.

— Це що ж, у дванадцять років?

— Не в дванадцять, а в чотирнадцять. Он воно що!..

— Звісно, Василю Гавриловичу, біографія у вас—дай бог кожному.

— Ти, комісарє, мабуть, спритний, але спектактеля з мене не роби. Може, твої хлопці і мене захочуть вижити? Тільки знай— я не Красков. Мене з охотою прийме будь-який полк.

Я запевнив командира, що з ним справа зовсім інша. Розповів йому свою біографію. Вислухавши мене з увагою, Василь Гаврилович почав говорити сам. Мені сподобалось те, що командир на перший план ставив не себе, а товаришів по боротьбі за Радянську владу на Бахмутщині. А я чував— у Бахмуті в 1917 році він відіграв не останню роль.

На партійних зборах виступало багато бійців. В президію ми обрали Федоренка. Жора Сазикін, Отто Штейн, слюсар-москвич Жуков, що недавно возив у Москву подарунок від червоних козаків— вагон борошна, палко говорили про те, що комуністи мусять всіляко зміцнювати авторитет нового командира.

Спостерігаючи за Федоренком, я бачив, як поступово світлішало його суворе лице. Після зборів він простяг мені міцну робочу руку.

— Будемо працювати дружно, комісарє. Постараємось, щоб наш 6 полк, останній по порядку, став першим у своїх ділах.

Ми, як було тоді заведено, закінчили збори співом «Інтернаціонала», і це була не лише данина традиції. Урочисті слова міжнародного гімна пролетарів лунали як клятва.

В штабі Василь Гаврилович, незвичайно пожвавлений, все ще перебуваючи під враженням партійних зборів, сказав мені напівпошепки:

— А я, товаришу комісар, думав, що ти вижити мене хочеш.

— За що ж, Василю Гавриловичу?

— Як за що? За те, що довелось віддати мені полк.

Ми зажили з «жовтим кірасиром» душа в душу. Старший років на п'ятнадцять, Федоренко ставився до мене по-братськи. В походах я розкривав йому зміст «Комуністичного маніфесту», пояснював географію, історію. Намагаючись не зачепити самолюбства командира, домігся того, що він почав стежити за своєю мовою і вже говорив «спектакль» замість «спектактель», «бінокль», а не «біноктель».

Тепер я міг повністю віддатись політичній роботі. Треба було разом з комуністами полку підготувати бійців для переходу за кордон, до дій у цілком нових умовах — до зустрічі з поневоленими братами Західної України, до створення там, за Збручем, ревкомів і до освоєння нових людських контингентів, які рвалися звідти, з-за кордону, під наші революційні бойові прапори.

З Федоренком, поділяючи і радості перемоги, і гіркоту поразок, провели ми всю кампанію 1920 року, коли не рахувати того невеличкого відрізка часу, коли я, в зв'язку з пораненням Романа Гуріна, трохи заступав його на посту комісара Другої бригади, якою тоді командував Володимир Мікулін.

Під умілим керівництвом «жовтого кірасира» 6 полк відзначився в боях біля Волочиська в червні 1920 року, брав Збараж, атакував Чорну гору під Рогатином, проскочив через три мости в Стрий, рубав легіонерів під Шумлянями, прорвався через орди чорношличників біля Волочиська в жовтні 1920 року.

В цьому бою ми втратили нашого славного каховчанина Очерета.

В боях під Рогатином 5 полк Самойлова дістав завдання оволодіти Чортовою горою. Кілька кінних і піших атак проти пілсудчиків, які осідлали висоту, схожу на цукрову голову, не увінчались успіхом.

Наш полк, правда, з великими зусиллями, захопив сусідню височину, що фланкувала Чортову гору. Федоренко, спостерігаючи в бінокль за діями сусіда, кусав пшеничні вуса, що з ним бувало рідко.

— Глянь, комісаре, — хриплим після атаки голосом мовив Василь Гаврилович. — Самойлов лізе на рожен.

Хай тільки вб'ють мою Троянду, він мені, бісів син, відповість головою...

Троянда була слабкістю Федоренка. Цю чистокровну кобилу золотистої масті захопив з стаєнь генерала Ромера 6 полк і передав Федоренку в дарунок за бої під Збаржем. Але новий наш комбриг Дьомічев, взявши трофейного коня немовбито для начдива, віддав його командирю 5 полку Самойлову. Така несправедливість обурила навіть надто стриманого й дисциплінованого «жовтого кірасира».

Коли б не глибока повага до Примакова і не прихильність до «москвичів», Федоренко з його самолюбством не став би служити під командою того, хто його скривдив.

— Мабуть, Самойлову треба допомогти, — сказав я. — Коли ми вдаримо звідси, пілсудчики не всидять на Чортовій горі.

— Хай сам Дьомічев допомагає своєму любимчику, — сердито відказав «жовтий кірасир», ще сильніше покусуючи вус. — Я своє виконав. Тобі що, комісаре, не жаль людей?

— І в шостому, і в п'ятому полку — люди ті ж самі, радянські. Мені всіх шкода. Але однією жалістю не навоюєш...

Федоренко зліз з рослого темно-гнідого Грома, який нічим не поступався перед Трояндою.

Бійці називали командирового коня по-своєму — «Грім і блискавка». І ця кличка цілком виправдувалася. Повноцінний з усіх поглядів гунтер з густою волохатою шерстю мав одну істотну ваду. Варто було їздцю трохи податися корпусом вперед, як Грім раптовим рухом голови завдавав такого удару вершникові в лоб, що в того сипались іскри з очей.

Федоренко став спиною до Чортової гори і запалив. І все ж час від часу косив очима назад, вслухаючись у звуки гарячого бою. Так минула хвилина, друга.

Не докуривши папіроси, Василь Гаврилович сердито кинув її в куці бруслини. Всунав ногу в стремено і в ту ж мить опинився в сідлі. Рішення було готове: допомогти Самойлову. Вже збираючись рушати в атаку, подаючи сотням сигнал оголеним клинком, Федоренко обернувся до мене і випалив одним духом:

— Гаразд, пішли. Але Троянди, комісаре, я їм повік не забуду.

Полк, підкоряючись німим сигналам командира, з важ-

ким розгорнутим прапором, на якому золотими літерами було вишито: «Бережись, буржуазія, твої могильники ідуть», — рушив у навальну атаку.

Після Чортової гори «проблема Троянди» була розв'язана. Чи тому, що Самойлов в цей день заволодів скакуном отамана чорношличників, чи від того, що це сталося в результаті атаки 6 полку, але Троянда, за розпорядженням комбрига, знову перейшла до свого колишнього хазяїна.

Дуже вдоволений Федоренко, не затруднюючи свого коновода, сам перекинув англійське сідло з Грома на спину золотистої кобили.

— Бачиш, комісарє, — тугіше підтягуючи попруги, радісним голосом мовив Василь Гаврилович, — видно, не захотів скривдити мене Дьомічев. Грім буде мені для походу. А в атаках немає кращої за Троянду.

— Навіщо йому вас ображати? — відповів я. — Він теж робітник. Тільки не в забої стояв, а в друкарському цеху. Та й Самойлов вийшов з пастухів...

— Ось у старій армії, — сівши в сідло, говорив далі Федоренко, — і то мене не ображали. А правду кажучи, було за що...

Не дуже балакучий, а зараз, після вдалої атаки і повернення дорогої для нього Троянди, благодушно настроєний командир був не проти розповісти дещо про себе. Але тут висунулась з Рогатина свіжа колона «уланів малинових». Вона обрушилась на фланг дивізії і порубала відчайдушного в бою командира славних розвідників Сергія Глота. А тоді пішла в атаку на 6 полк. Федоренко, так і не розповівши про старі гріхи, вийняв клинок і повів «москвичів» на уланів Пілсудського.

3. ОСТАННІЙ ПЛАЦДАРМ

Ішов листопад 1920 року. Пан Пілсудський після «чуда на Віслі», яке дало йому можливість з допомогою французького генерала Вейгана виграти варшавську битву, поспішив у Станіслав. Тут, у ставці Петлюри, він заявив, що польська армія за Збруч не піде, але подасть потрібну поміч своєму союзникові і васалу в боротьбі з більшовиками.

Тепер наше Червоне козацтво розгорнулося в кінний корпус. На його формування прибули 17 кавалерійська

дивізія та Окрема башкирська бригада Олександра Горбатова. Начальником 17 дивізії, за клопотанням Примакова, було призначено Мікуліна.

В Рахні Лісові, біля Жмеринки, де стояв наш 6 полк, з'явився обідраний і голодний Семен Очерет. З його розповіді ми дізналися, що він, посланий з наказом до резервної сотні, в бою під Волочиськом, спішений гайдамацькою кулею, потрапив у руки чорношличників, які несподівано вискочили з густої шелюги. Видавши себе за мобілізованого і прикинувшись недоумкуватим, Очерет відразу виявив бажання піти до гайдамаків, вважаючи, що тільки це дасть йому можливість повернутися до своїх. Його, як «придуркуватого», послали їздовим в обоз одного з кінних полків.

Очерет прийшов не з порожніми руками... За місяць перебування в петлюрівському стані він встиг багато чого узнати. Відомості, доставлені ним, зацікавили не лише наших «особистів», але й оперативних працівників штабу. В усякому разі, зайвий раз підтверджувалось те, що 11 листопада Петлюра збирається розпочати наступ.

Біля Очерета—героя дня, з ранку до вечора збирались купки зацікавлених козаків. Одного разу він розповів про хорунжого Максюка з 4 кінного київського полку, куди гайдамаки зарахували й Очерета після полонення.

— Розумієте, хлопці, — розповідав каховчанин, увійшовши в азарт, — цього Максюка петлюрівці вважають знахарем. Він їм ворожить по руці, по картах, на пшеничних зернах, на чорній і білій квасолі. Сам худий, як скелет, довгоносий, сіроокий, з кошлатими бровами, він схожий на самого чорта, що збивав з пуття коваля Вакулу.

— Знахар, а не розгадав, що ти збираєшся ушитись з його сотні? — запитав Федоренко.

— Але ж я, товаришу комполка, було, як зустріну його, засуну руку за пазуху і потай хрещуся. Це здорово допомагає від нечистої сили.

— Ех, ти, темнота, — докоряв Очерету Жуков, корінний москвич. — Біля комісара завжди крутишся, а в нечисту силу віриш.

— Товаришу Жук, — похитав головою козак, — подивився б я на тебе, коли б ти попався в ту саму кашу. І пам'ятай, хрестився я не для того, щоб захиститися від нечистої сили, а щоб знову потрапити до своїх, до червоних козаків.

— Ось ти розкажи командирові, як до вас приїздив ад'ютант Петлюри, — звернувся до Очерета невеличкий на зріст кремезний сотник Бринза.

— Що ж, — зсунувши шапку на потилицю, охоче розповів Очерет. — Хоч моя хата скраю, а я все знаю. Хвямілія того ад'ютанта неабияка. Його хвямілія Кандиба. Це вам не муха пискнула, а бик чихнув. Ось приходить він до Максюка і запитує: «Пане хорунжий, чи не скажете нам, як підуть далі справи нашого пана головного отамана?» А Максюк підкинув ось так на долоні купку квасолі і відповідає: «Пане полковник, чув я голос Гонти і голос Залізняка, вони читають ось цей віршик:

Вас ждуть, що знову ви прийдете
У рідні села і міста...»

А Кандиба розтягнув в усмішці рот аж до вух і відповів: «Так, не сьогодні-завтра загудуть башти нашого панцирника «Яна Кармелюка». Не знаю, чи вистачить більшовицьким голодранцям награваного сала, щоб мазати п'яти...» А Максюк увесь побілів як сніг і каже: «Авжеж, чекає нашого отамана велика перемога, але хай він остерігається чортової дюжини, особливо тринадцятого дня...» Тут Кандиба як розсміється: «Ех ти, пане хорунжий, поки настане тринадцятий день, ви вже будете папувати своїх коней з Дніпра, а пан головний переступить поріг святої Софії. Сам Богдан з свого кам'яного жеребця в Києві вітатиме нас: «Здоровенькі були, козаки мої чубаті...»

Бринза вийняв наполовину клинок і знову запхнув його із злістю в піхви:

— Нехай посунуться лакеї Пілсудського, ми знесемо вошиві оселедці разом з їхніми куркульськими макітрами.

— Треба пам'ятати, — обірвав сотника Очерет, — там не лише куркульня. Піхота — вона здебільшого мобілізована. Йде під палицею...

... І ось минуло рівно 12 днів від початку воєнних дій. Настало 21 листопада 1920 року. Головний отаман Петлюра з своїм почтом, випереджаючи рештки розгромлених дивізій, проскакує благенький місток на Збручі. У Підволочиську, на польській стороні, знатних втікачів чекає отаманський поїзд. Вагони подали, а паровоза нема й нема. Петлюра, обіпершись лобом у скло вікна, без шапки, нервуючи і покусуючи губи, стежить за панічним відступом

розбитих полків, які ... так і не побачили Дніпра і не почувли Богданового привітання.

Так, меч васала належить його хазяїнові. Те, що польські магнати не змогли зробити з допомогою англійської, американської та французької зброї, вони вирішили здійснити, спорядивши жовтоблакітні банди.

Петлюра до початку кампанії займав невеличку територію від Дністра до Бугу. Цей останній плацдарм українських націоналістів простягся по фронту на 150 кілометрів і мав стільки ж у глибину. Тут, на цьому квадраті, розмістилася вся «самостійна республіка», її уряд, генеральний штаб і армія. Самі міністри жартували: «Всенька наша держава — від Летичева до Синяви».

Населення куцої петлюрівської держави стогнало від грабувань та мобілізації. Вербувальники хапали всіх, хто був здатний носити зброю, і відправляли їх на фронт. У селянина брали останнього коня на поповнення кавалерії.

Відновлені старанням та турботами польського генштабу, сили самостійників у складі сорока тисяч бійців займали фронт від Дністра до Летичева.

Позаду цієї найманої армії знаходились Збруч, Пільсудський, французька біржа, роки поразок і зрад. Попереду — вся Україна, її трудовий народ, що ненавидів Петлюру, її випробувані війська, які тільки й чекали сигналу, щоб розправитися з панськими наймитами.

Петлюрівський штаб розраховував швидко покінчити з 14 армією, що виснажилась після літньої кампанії, і, спираючись на банди Волинця, Шепеля, Заболотного, Соколовського, за кілька днів захопити Правобережжя разом з столицею України Києвом. Потоцькі, Сангушки, Любомірські та Браницькі вже призначили управителів на цукроварні та гуральні Правобережжя, які належали їм до революції.

Петлюра збирався розпочати кампанію 11 листопада, а 10-го радянська 8 червонокозацька дивізія (шість полків) під керівництвом командира корпусу Віталія Примакова, незважаючи на відчайдушний опір гайдамаків, прорвала фронт 3 залізничної дивізії на річці Мурафі і висунулась передовими частинами в район Вендичан. Водночас бригада Котовського (два полки) і 45 дивізія Якіра (дев'ять полків), форсувавши Мурафу південніше, вийшли до Шендерівки.

В перший же день операція Могилева-Подільського або

південна група генерал-хорунжого Удовиченка виявилась відрізаною. Більше двох тисяч петлюрівців потрапило в полон.

В Шаргороді піхотинці одного з резервних батальйонів «залізної дивізії» без ніякого опору покидали зброю. Петлюрівці — новоушицькі мобілізовані селяни, в свитках і високих смушкових шапках, збившись в купу на площі містечка, вітали козаків Примакова радісними вигуками: «Хай живе Червона Армія!»

Якийсь рябий хлопець років двадцяти, радіючи, що так щасливо закінчилася для нього війна, під звуки бубна витанцюював тропака і наспівував популярну в той час пісеньку:

Ось Дністро, а ось і Буг,
Ось і пашні, ось і луг,
Хочеш сієш, хочеш спиш,
А Петлюрі віддай книш...

Підбадьорений доброзичливими посмішками червоних козаків, про яких петлюрівські старшини розповідали йому всілякі страхіття, він показав пальцем на покрівлю попівського будинку і лукаво підморгнув сотникові Бринзі.

Бринза вірно зрозумів цей знак. Взявши кількох бійців, поспішив до попівського дому і виявив на горіщі двадцять петлюрівських офіцерів. Один з них застрелився, а інші, скинувши на купу зброю, здалися в полон.

Дуже невойовничий на вигляд пан сотник, без традиційного оселедця, який стирчав з-під папах у інших полонених офіцерів, сильно жестикулюючи, жваво розповідав козакам з сотні Бринзи, що оточили його:

— Так ось воно яка рахуба вийшла. Ще три дні тому слухали ми під Новою Ушицею Петлюру, а сьогодні, може, почуємо й самого пана Затонського. Що говорив головний отаман — відомо, а що скаже нарком Затонський — бог його знає...

— Мабуть, обіцяв за тиждень розбити більшовиків? — обірвав петлюрівця сотник Бринза.

— Еге,— посміхнувся полонений і, підвищуючи сотника в чині, говорив далі: — Ви вгадали, пане товаришу полковник. В Новій Ушиці Петлюра наче говорив нам — воякам, а більше старався догодити тому мусью Льоле — французькому полковникові. Він завжди тягає його за собою. Хлопці, сказав Петлюра, з богом, вперед... Чекає нас древній Київ... Будемо наступати, як Наполеон... Ну, а коли

десь і випаде оборонятися, то будемо триматись, як генерал Петен під Верденом...— Полонений, знявши папаху, провів рукою по обстриженій голові.— А ви зранку як ударили по нашій залізній дивізії під Мерефою, то її осколки полетіли аж до Вендичан...

Вночі хтось повідомив Очеретові, що петлюрівці, які ховалися на горищі, мали мішок якогось добра. Каховчанин, підбивши ще одного друга, вирушив разом з ним до вказаного місця. Там вони виявили якийсь лантух. Гайдамацькі старшини, любителі легкої наживи, не встигли його приховати.

Піднявши несподівану знахідку собі на спину, Очерет почав спускатися крутими східцями на землю. Та раптом розірвалася зав'язка, і з сухим тріском покотились донизу горіхи. Хтось з вістових крикнув спросоння: «Засада!» Інший кинув панічно: «Кулемети!» В одному із взводів комендантської сотні зчинилась метушня. Шукаючи невидимого ворога, бійці кинулись на околицю містечка. Примакову ледве вдалося навести порядок. Очерет потім виправдувався: «Хотів пригостити братву петлюрівським гостинцем».

11 листопада біля Вендичан 3 бригада червоних козаків під командою Самойлова розбила кінну бригаду Фролова, а друга — Дмитра Хлоня, захопила Могилів, який захищали петлюрівські юнкери-юнаки. Кілька гармат, тридцять кулеметів та тисячу полонених втратили жовтоблакитники і цього дня.

12 листопада червоні козаки біля Ольчадаєва атакували і дуже пошарпали особливу дику дивізію з ветеранів петлюрівських походів.

Петлюрівський штаб розраховував, що радянська кіннота — найнебезпечніший ворог, — зосереджена південніше Жмеринки, буде затримана групою Удовиченка (3 залізна, 6 Херсонська, 4 Київська дивізія і юнаки) на південній половині плацдарму, де круті береги кожної з п'ятнадцяти приток Дністра становили собою серйозну перешкоду для кавалерії.

Тим часом на північній — рівній половині плацдарму, в районі Деражня—Летичів мала розвернутися група генерала Загородського в складі Волинської, Запорізької та частини Херсонської дивізій, Чорноморської бригади і 3 армії Врангеля. Цей ударний кулак повинен був відкинути нечисленні полки 24 і 60 радянських дивізій і на їхніх плечах

увірватися в Жмеринку — Вінницю. А там рукою подати і до Києва.

Але радянська кавалерія розтрощила оборону ворога і під кінець дня 12 листопада вже залишила позад себе п'ять приток Дністра. Піхота 45, 60 і 41 дивізій, підтримана бронепоездом «Бела Кун», добивала пошарпані війська південної групи.

Петлюра, залишивши в паніці Кам'янець-Подільський, перебрався 15 листопада до Проскурова і дав наказ генералу Загородському атакувати Бар-Єлтушково, щоб ліквідувати наступ більшовиків.

14 листопада прибули із Стрия і розвантажились в Деражні офіцерські полки білогвардійського генерала Перемикіна. Цій, так званій 3, врангелівській армії пощастило відтіснити біля Комарівців правофлангові частини 60 піхотної дивізії. 15 листопада білокозачі полки з дивізії осавула Яковлева захопили Літин. До Вінниці залишилось тридцять кілометрів.

Але тут Яковлев зустрівся з 17 кавалерійською дивізією, яка недавно увійшла до складу кінного корпусу Примакова. Прийшовши з району Мазурських боліт, нечисленна 17 дивізія показала чудеса героїзму. Разом з нею діяла башкирська бригада під командуванням Олександра Горбатова, теперішнього генерала армії.

Командуючий 14 армії Уборевич 15 листопада уже повів червоних козаків через Нову Ушицю на північний захід у тил групі генерала Загородського. А слідом, знищуючи оточених по дорозі петлюрівців, рушили 60 і 45 дивізії.

15 листопада під Шелехово червоні козаки захопили гайдамацького зв'язківця з секретним пакетом. Чорноморська бригада, що втікала від Котовського, просила підмоги у підполковника Палія. Командир 2 полку козаків, барвенківський коваль, політкаторжанин Пантелеймон Потапенко, використавши гайдамака як провідника, обрушився з своїми кавалеристами на чорноморців, захопивши штаб бригади і двісті полонених.

16 листопада на захід від Бара відбувся перший бій червоних козаків з врангелівцями — союзниками Петлюри. Білогвардійці, підкріплені оренбурзьким козачим та 4 київським полком підполковника Палія, билися запекло. Але варто було їхнім передовим загонам полягти під клинками червоних козаків, як інші почали здаватися в полон.

Відтіснені 17 кавдивізією, яковлевці в ніч з 17 на 18 ли-

стопада увірвались в Деражню і вибили звідти частини 60 радянської дивізії. Колишні денікінці вчинили в містечку єврейський погром. Всрожі артилеристи, зробивши засаду в лісі під станцією Комарівці, вивели з ладу радянський бронепοїзд.

Бригада Котовського, скориставшись тим, що основні сили гайдамаків вели бої з піхотою 14 армії і з корпусом Червоного козацтва в районі Деражні—Бара, 18 листопада з боєм зайняла Проскурів. Петлюра, разом з своїм урядом, перекочував у Волочиськ.

Коли червоні козаки захопили Волковинці, сильна група врангелівців і основні сили Запорізької та Волинської дивізій, що висунулись далеко на схід, змушені були здатися під Жмеринкою піхоті 14 армії.

Петлюрівська кавалерія — дивізія Яковлева, особлива дика дивізія Омеляновича-Павленка молодшого, приєднавши до себе уцілілі полки піхоти і частини кулеметної дивізії, маючи в тилу бригаду Котовського, а перед фронтом — весь корпус Червоного козацтва, почала відступати на захід.

Три дні — 18, 19 і 20 листопада ці найстійкіші петлюрівські з'єднання відступали під натиском корпусу Примакова і 60 дивізії. 20 листопада петлюрівці, втративши в бою дві запорізькі піхотні бригади, змушені були залишити Чорний Острів — один з своїх останніх опорних пунктів.

Петлюра, зібравши рештки армії в районі Войтівці—Писарівка, наказав генерал-хорунжому Удовиченку полягти кистьми, але не пустити більшовицьку кавалерію до Збруча. Тепер уже петлюрівська держава займала територію двадцять кілометрів по фронті і двадцять у глибину.

21 листопада почався жорстокий бій на писарівських полях.

Жовтошличники, чорношличники, гайдамаки з петлюрівського куреня смерті, атаковані основними силами 8 червонокозачої дивізії, відчайдушно одбивалися. Першими полягли під клинками червоних козаків гайдамаки з чигиринського імені гетьмана Богдана Хмельницького полка і 4 нижинського імені кошового отамана Сірка.

Як тільки почався бій, двісті осетинів з дивізії Яковлева, піднявши білий прапор, здалися командирові 2 полку Потапенкові.

Вершники Примакова — робітники і селяни Чернігівщини, Полтавщини та Харківщини, серед яких було чимало москвичів (6 полк) і велика кількість молоді Західної Украй-

ни, палаючи ненавистю до самостійників, ішли в шалені атаки на ворога. Петлюрівці не витримали. Генерал-хорунжий Удовиченко не виконав наказу головного отамана — і не поліг кістями, і не стримав більшовицької кавалерії.

Залишки петлюрівської армії, її сила і краса — особлива дика і кулеметна дивізія ринули на захід, ближче до Збруча.

4. З КОТОВСЬКИМ НА ВОЛОЧИСЬК

Наша 14 армія невпинно відтискувала війська самостійників до Збруча — тодішнього кордону двох світів.

Під Писарівкою командир корпусу Примаков наказав Федоренкові, командирові нашого полку:

— Давай дивізіон! Нехай скаче вперед на Волочиськ.

— Що, на поміч Котовському? — запитав «жовтий кірасир», покручуючи розкішний вус.

— І на поміч, звичайно. Але не тільки... — з якимсь лукавством відповів Примаков. — В усякому разі, хай хлопці постараяться випередити на Збручі і гайдамаків, і Котовського.

— Щось я не розумію, товаришу комкор.

— Хто завдав першого удару «вільному козацтву» Петлюри у вісімнадцятому році? Червоні козаки! Вони завдадуть йому й останнього удару під Волочиськом! Тепер, сподіваюсь, ти мене зрозумів, Василю Гавриловичу?

Федоренко виділив у загін дві найкращих шабельних сотні і кулеметні тачанки з найвитривалішими кінями. Помітивши ці старання комполку, Примаков запитав:

— Що, пойдеш сам?

— Навіщо? — примружив очі Федоренко. — Загін поведе комісар, коли він цього хоче. Нехай і йому буде практика! Мені, я вважаю, роботи вистачить і тут!

— Звичайно, — погодився комкор. — Але чи не пожалкуеш? Дивись, Василю Гавриловичу!

— Та чого там, Віталію Марковичу? Що я, що комісар — це все шостий полк!

Примаков, не злазячи з коня, коротко пояснив козакам завдання і, коли ми рушили риссю на захід через поле, всіяне гайдамацькими трупами, гукнув бійцям:

— Не підведіть, хлопці, у Волочиську. Слава переможцям!

У відповідь дивізіон дружно заспівав популярну серед Червоного козацтва пісню:

Шаблі ще у нас блищать
І рушніці нові,
І ми ворога рубать
Хоч зараз готові.

Я не раз помічав, що одна лише поява на полі бою нашого молодого командира корпусу запалювала червоних козаків вогнем ратних подвигів. Не було сумніву, що після щирого побажання Примакова козаки з честю виконають завдання.

Вимагаючи від підлеглих рішучих дій, він і сам, займаючи вже високий пост комкора, подавав приклад особистої відваги, як це було в шабельній сутичці з фроловською кіннотою під Вендичанами.

Після перших же успіхів під Озаринцями — Вендичанами можна було почути несміливі голоси деяких штабників: «Петлюру можна ліквідувати самими тільки маневрами, виводячи на його фланги і тили кінні маси».

Примаков рішуче запротестував:

— Є кабінетні полководці. У них на карті стріла влучно сходиться з стрілою. Складніше буває на полі бою, де потрібні зйітися з ворогом груди в груди. Хоч ми знаємо, що й там дехто воює по-гороб'ячому: дзьобне і озирнеться, дзьобне і озирнеться... — І відразу ж спалахнув, роздуваючи ніздрі, докінчив: — Лише великі мудрії, немовбито шкодуючи життя бійців, вимагають гнати ворога не кулаком, а маневром. А я визнаю лише той маневр, який обрушує нищівний кулак на вилиці ворога...

От ця цілеспрямованість, войовнича ініціатива були завжди властиві всім операціям Червоного козацтва. Ми пам'ятали основну вимогу Примакова: «Що б то не стало, будь-якою ціною добиватися успіху в першому ж бою на новому фронті і з новим ворогом».

Прищеплюючи цю думку командирам і комісарам, Примаков додавав:

— Більше враховуйте психологію бійця. Хоч і великою гадиною був наш директор гімназії Єленевський, ось Туровський і Зюка добре його пам'ятають, але психологію він викладав чудово. Дещо залишилося в голові. І ось мої спостереження за нашими бійцями змусили мене зробити такий висновок — на полі бою своя кров лякає, ворожа — запалює...

І завжди, чи віддавав він бойові розпорядження помічникам у штабі, чи наказував щось командирам полків і

бригад на полі бою, в його голосі чулася всепокоряюча залізна воля, воля повсталого народу, воля більшовицької партії. Молоде обличчя Примакова дихало енергією. Коли вирішувались найвідповідальніші питання, він увесь запалювався.

Ліквідуючи по шляху окремі групи гайдамаків, дивізіон наближався до Збруча. Вдалині показалась Фрідріхівка. На її полях, праворуч від шосе, велике кавалерійське з'єднання з батареєю гармат розгорталося фронтом на захід. Наш дивізіон, не зменшуючи рисі, рухався далі. Якийсь дебелий вершник, пришпоривши коня, рушив галопом навперейми. В цьому кавалеристі не важко було впізнати Котовського. Я перевів дивізіон на крок.

— К-куди ви їдете? — трохи заїкаючись, ще здалеку суворо запитав Котовський. Круто осадив коня і поїхав риссю.

— На Волочиськ, товаришу комбриг, — відказав я.

— Я-як так на Волочиськ? Це не ваше, а моє завдання, — розгнівався Котовський.

— Я виконую наказ мого командира корпусу.

Котовський якусь мить помовчав. Змірявши мене поглядом з голови до ніг, мовив спокійно:

— Ви, звичайно, не винний. Але Віталію вашому, мабуть, мало Могилева, Кам'янця й Деражні.

— Але ж і ваша бригада відбила у гайдамаків Проскурів, — відказав я.

— Ну й що ж, а Волочиськ наказано взяти мені.

— Ми вам заважати не будемо, товаришу комбриг. Тут ви старший начальник, і я мушу виконати будь-який ваш наказ.

— Ось як старший я наказую вам повернутися в свій корпус. Волочиськ візьме моя бригада.

— Але ж це суперечить наказові, який я одержав. Я не повернусь.

Котовський, трохи подумавши, посміхнувся.

— На вашому місці, юн-наче, я зробив би так само. Значить, ви твердо вирішили йти на Волочиськ? А чи відомо вам, які там сили? — Комбриг, багатозначно кашлянувши, озирнув нашу не таку вже й грізну колону.

— Знаю, — відповів я.

— А про бронепоезд вам відомо?

— Ось він!

За півкілометра від нас, у глибокій залізничній виймці курсував петлюрівський бронепоезд «Ян Кармелюк».

Я підняв руку, попереджуючи дивізіон про перехід на рись.

— Гаразд, — кинув примирливо Котовський і, вийнявши клинок, подав ним команду своїй бригаді. Через кілька хвилин котовці, згорнувшись у похідний порядок, рухались уже правою половиною шосе голова в голову з дивізіоном Червоного козацтва.

Обидві колони водночас вступили у Фрідріхівку. Настрій піднявся і у котовців, і у червоних козаків. Бійці цих крапчих з'єднань української кавалерії давно вже поважали один одного.

Котовський, їдучи поперед строю разом з своїми командирами полків — Криворучком і Маштавою, розповідав подробиці недавнього бою за Проскурів.

Смеркалося. Ми наближались до західної околиці села. Назустріч нам з боку Волочиська йшов риссю роз'їзд чорношличників-гайдамаків у шапках з довгими чорними шликами, що звисали аж до пояса.

— В-візьмемо їх, товариші, в шаблі, — крикнув Котовський і стиснув острогами коня.

За ним рушили ми всі — командири частин і ординарці. Петлюрівці, помітивши нас, покидали піки і повернули назад, заховавшись у хмарі куряви. З боку Волочиська, може, з кілометр від нас, гримнув залп артилерійської батареї. Високо над головами просвистіли снаряди. Не наздогнавши чорношличників, ми повернули і зупинились на околиці Фрідріхівки.

Котовський, збуджений скаканням, віддав короткий наказ:

— Моїй бригаді ламати тини праворуч, дивізіону — ліворуч... Пройти городами... І зразу ж в атаку!

Поки гайдамаки безуспішно обстрілювали дорогу, кавалеристи гаряче взялися за справу і вже через кілька хвилин, проскочивши селянські двори і ледве постройвшись для атаки, ринули грізним валом до Волочиська — котовці справа, а червоні козаки зліва від шосе.

Ні артилерійські снаряди, ні шалена стрілянина «кольтів» так званої кулеметної дивізії, ні вогонь петлюрівських юнаків (юнкерів) не могли зупинити кавалерійського смерчу, що обрушився на захисників останнього плацдарму самотійників.

А «Ян Кармелюк», безсилий у своїй глибокій виймці, погрожував сердитими спалахами паровозного диму. Зви-

чайно, коли б кілька гайдамаків з команди «панцирника» вибралися з вагонів з двома-трьома кулеметами на край схилу, вони могли б завдати дивізіону червоних козаків чимало неприємностей. Але таких сміливців на «Яні Кармелюкові» не знайшлося.

У Волочиську зчинилась паніка. Петлюрівські юнаки і офіцери з пістолетами в руках намагались підтримати порядок на переправі, але очманілі гайдамаки, приголомшені несамовитим «ура» червоної кавалерії, зім'яли їх. Піше і кінне, в тачанках і екіпажах найдобріше військо Петлюри, ламаючи тонку кригу Збруча, ринуло під захист іноземних багнетів. Але не галушки і двовершкове сало, не привітні хутори й тихі сади чекали гайдамаків на чужині...

Пан Пілсудський, допускаючи й сумний кінець цієї авантюри, приготував під Калішем для покірливих сбнесени колючим дротом табори з сочевичною юшкою і тухлою кониною, а для непокірливих — славнозвісний табір смерті Домб'є.

Про значення волочиського бою якийсь петлюрівець М. Серета писав в «Літописі червоної калини» № 12 за 1930 рік:

«Наше щастя, що більшовики розгромили нас поблизу кордону. Коли б це сталося під Києвом, то, напевне, наші виразники великої визвольної ідеї давно були б заведені в поминальні списки».

Один з петлюрівських отаманів — командир розбитого Київського кінного полку Михайло Палій, високий, плечистий, русявий паруб'яга, вимахуючи кулаками, кричав з-за ріки:

— Чекайте, голодранці, ми ще з вами зустрінємось!

Петлюрівці завжди були дуже хвастовиті. Я подумав: «Нахваляйся, Палію. Тепер, коли тебе витурили за кордон, тобі більше нічого й не залишається». Але сталося так, що цей жовтоблакитний здоровань рівно через рік все-таки повернувся на Україну. Повернувся, і не один...

Семен Очерет, осадивши рябого коня біля самого берега, відповів отаманові, у якого він кілька днів був у полоні:

— Це тобі, пане Палій, не в кріслі зубодера. Затули краще ротище. Скажу ось що — після бійки кулаками не махають. Видно, не намахався ти, добродію, шаблюкою!

Строката масть Очеретового коня завжди викликала глузування козаків. Вони говорили ординарцеві:

— Як пити дати, прикмета найвірніша: хто їздить на рябій кобилі, у того жінка буде гулящою.

Але Семен, шануючи рябого коня, сильного і баского, відповідав жартівникам:

— А я й жінку візьму рябу. Кому така буде потрібна, крім чоловіка?

...Отже, тринадцятого дня не було. І на цей раз не виправдались надії Петлюри. Під дружним натиском братніх з'єднань української кавалерії — червоних козаків та котовців, жовтоблакитне воїнство не протрималось на підступах до Волочиська жодної години.

Хоч настав пізній вечір, стрілянина в місті ще зовсім не вщухла. Представники «нейтральної» сусідньої держави викликали Котовського для дипломатичних переговорів на переправу: якась випадкова куля перелетіла через Збруч і поранила одного пілсудчика.

Зібравши дивізіон, я риссю вибрався на південно-західну околицю міста. Здалеку назустріч нам, з боку залізничного моста, доносився нескінченний гуркіт молотків. Зігнані гайдамаками робітники під наглядом легіонерів спішно перешивали вузьку колію на широку. Значить, «Ян Кармелюк» має втекти. Ми поспішили.

Заплаву Збруча перетинав високий залізничний насип. На ньому ми й побачили грізні обриси петлюрівського «панцирника», що вимальовувався на фоні хмарного осіннього неба. Це був наш старий знайомий. 20 липня 1920 року він марно намагався зупинити вогнем гармат червоних козаків, які рвалися на Збараж.

Коли б «Ян Кармелюк» з своєї грізної і дуже зручної позиції відкрив вогонь правим бортом, він міг би зруйнувати місто і завдати нашим військам великої поразки. Але, не знаючи обстановки, команда бронепоезда, напевне, боялася обстріляти своїх.

Можливо, що петлюрівці, чекаючи, поки шлях буде вільний, вирішили не виявляти себе. Наш дивізіон розвернувся на околиці Волочиська. На заклик: «Хто хоче першим?» з строю вийшли москвич Жуков, комуніст, потомствений слюсар Цінделевської мануфактури, і петроградець Сазикін. За ними виступили інші — з 1 сотні Бринзи і з 3 Скрипниченка. Вершники, вийнявши клинки й розігнавши коней по висохлій заплаві, кинулися з голосними вигуками «ура» до насипу. До «Кармелюка» залишилось кілька метрів. І раптом обізвались ворожі кулемети. Вихор

куль засвистів над нашими головами. Хоч стояли вже сутінки, але кінний стрій дивізіону був досить зручною мішенню для ворога. Довелось повернути назад.

Під прикриттям вогню нашого кулеметника — віртуоза Семена Богданова, теперішнього ленінградського пенсіонера, — ми спустились в низовину.

На стрілянину прискакав Котовський з одним своїм ескадроном.

— Що, х-хотіли обштовпати Котовського? — з іронією мовив Григорій Іванович і зліз з коня, віддавши його ординарцеві. — Ех, гаряча голова! Хіба так беруть бронепοїзди? — Котовський знизав плечима. — Спішуйте ваших людей і самі спішуйтеся.

— Очерет — мій добровільний порадник, — забираючи в мене коня, добродушно бурчав:

— Видно, Котовський майстер у своїй справі. І я вам казав, товаришу військом, верхи не захопити нам того панцирника.

Я виконав наказ старшого і більш досвідченого командира. Котовський спішив і своїх вершників, вистроїв їх поруч з нашими бійцями. Вийнявши клинок, став попереду збірного загону. Кинув мені стиха:

— Ставайте поруч зі мною.

Уже стемніло. Ворожі кулемети замовкли.

Спішений загін дружно рушив уперед. Намагаючись не бряжчати зброєю, бійці йшли за своїми командирами і в темряві непомітно вибрались на насип. Тоді Котовський на всю силу легенів крикнув громове «ура». Котовці й червоні козаки, підхопивши бойовий клич, рушили з шаблями наголо до бронепοїзда. Якось розгублено зацокотіли кулемети з двох-трьох башт і зразу ж замовкли...

Виявилось, що команда «Кармелюка» під покриттям ночі залишила поїзд і втекла за кордон. У броньованих баштах зосталося лише кілька оскажених гайдамаків.

І ось Петлюра позбувся останнього малюсінького плацдарму, який простягся під колесами «Кармелюка». Прапороносець Котовського, вилетівши верхи на насип, увіткнув древо прапора біля самого мосту.

— Т-тепер можна сказати, — радісно вигукнув Котовський, — повністю очищена радянська земля від петлюрівської наволочі...

На мосту замовк гуркіт молотків. Робітники, не встигши

перешити колії, втекли в Підволочиськ, вслід за командою бронепоїзда.

Поки наші люди підраховували трофеї, ми з Котовським стояли на насипові біля бригадного прапора.

— Тільки кулеметів з сотню штук покинули петлюрівці у Волочиську,— Котовський, знявши червоного картуза, витирав хусткою лоба,— і шість гармат потрапило в наші руки. На станції мої хлопці охороняють три ешелони обмундирування, а мобілізовані Петлюрою селяни воювали в свитках.

— І ми відправили в дивізію тридцять кулеметів і дві гармати,— додав сотник Бринза.

Якийсь боєць з великим вузлом на спині зіскочив з площадки броньованого вагона і поспішив повз нас униз. Котовський зупинив його, вихопив у нього вузол.

— Та це ж петлюрівське,— почав виправдовуватися боєць.

— Н-нехай петлюрівське. Зрозумій, не для того Котовський поневірявся по царських каторгах, щоб різна наволоч ганьбила його ім'я більшовика. Ще раз побачу таке,— гнівно сказав комбриг,— здам трибуналові.

Ми спустились в низовину. Там, на околиці Волочиська, Котовський промовив:

— Поспішили ви, друже, з тією кінною атакою, а, видно, добре їх наполохали. Здали вони нам свій «панцирник» майже без опору. І ще я вам скажу: хоч і сердитий я на Віталія, а булв вимагати, щоб він представив вас до ордена Червоного Прапора...

На околиці Волочиська, чекаючи нового наказу, зібрався дивізіон червоних козаків. Котовський, наблизившись до строю, подякував кавалеристам:

— Спасибі, товариші, за добру службу. Молодці червонці!

— Служимо трудовому народу! — дружно відповіли бійці.

Такою була моя зустріч з Котовським 21 листопада 1920 року.

Отже, жменька червоноармійців, озброєних лише шаблями, штурмувала бронепоїзд, що мав шістнадцять гарматних башт і кілька кулеметних спонсонів. Але успіх штурму був підготовлений ще раніше — 1 полком червоних козаків студента Володимира Примакова, який прорвав фронт ворога на Мурафі, 2 полком коваля Потапенка, що розгро-

мив чорноморців Петлюри, 2 бригадою друкаря Дмитра Хлоня, який зайняв Могилів, 5 полком пастуха Івана Самойлова, що порубав кінну бригаду осавула Фролова, 6 полком шахтаря Василя Федоренка, який знищив 1 російський полк Перемикіна, безстрашними артилеристами Михайла Зюки, що не відставали ні на крок від наших полків, бригадою Котовського, яка увірвалася в Проскурів, 17 дивізією Мікуліна і бригадою башкирів Горбатова, що гнали білокозачу дивізію Яковлева від Літина до Деражні, 60 і 41 дивізіями, 45 дивізією Якіра і 24 Осадчого, які добивали петлюрівські з'єднання, пошарпані кавалерійськими атаками.

Успіх штурму був забезпечений міцним керівництвом партії, ненавистю радянських людей до зрадника українського народу Петлюри і навіть зусиллями того рябого мобілізованого петлюрівця, який зустрів червоних козаків несамовитим гопаком та злободенними пісеньками.

Конвоюючи кілька сот полонених і багаті бойові трофеї, дивізіон вночі покинув Волочиськ, в якому розташувалась бригада Котовського.

На поході козак Жуков, діставши з-за обшлага рукава зім'ятий конверт, хвалився перед товаришами:

— Написав я в «Правду», як ми добивали нині пана Петлюру. Нехай там порадуються землячки.

Кавалеристи 6 полку весь час підтримували зв'язок з Москвою, що виріядила їх у похід в дев'ятнадцятому році. Козак Жуков як реліквію зберігав вирізку з газети «Правда» за 6 червня 1920 року, в якій говорилось про те, що він привіз у подарунок московським робітникам від 6 червонокозачого (колишнього першого московського кавалерійського полка) вагон білого борошна.

Минуло кілька днів після бою під Волочиськом. І ось до нас потрапила петлюрівська газета «Вперед» від 27 листопада 1921 року. В замітці «Катастрофа армії УНР» писалось:

«9 і 10 листопада цього року в ставці головного отамана Петлюри і в штабі генерала Павленка розроблявся план офензиви... Головний отаман, не доїхавши до Могилева, де він мав керувати офензивою, змушений був повернути на Кам'янець. Більше половини солдатів 6 дивізії (Херсонської) потрапили в полон...

21 листопада вранці недалеко від Волочиська почулися артилерійські залпи, і уряд Петлюри переїхав через Збруч

в Підволочиськ. На західному березі Збруча окопалося багато військ... Перед заходом сонця більшовики вже були у Волочиську. Розбиті армії Петлюри і Перемикіна кинулись через міст на Збруч і перейшли кордон. Сотня українських козаків школи юнаків переходила міст під вогнем більшовицьких кулеметів. Почалася паніка. Уряд Петлюри сидів у вагонах за кілька кроків від Збруча і чекав паровоза...

Цілий вечір з-за Збруча долинали вигуки «ура» й постріли. Багато обозів і бронепоезд «Ян Кармелюк» потрапили в руки більшовиків...»

5. СУТИЧКА З МАХНОМ

В кінці грудня 1920 року було назавжди покинчено з великою, добре організованою і озброєною армією самостійників. Але на Волині і на Поділлі, в лісах і хащах, на цукроварнях і гуральнях, в глухих скитах і в древніх монастирях, знайшли надійне пристановище тимчасово принішклі гайдамаки з розгромлених петлюрівських полків. Але й Збруч не був уже такою непереборною перешкодою для ворожих агентів. Отож на Правобережжі України ще довго давалася взнаки прихована і явна петлюрівщина.

Влітку 1921 року чекістам з допомогою подільської батрачки Парані Мазур пощастило натрапити на слід петлюрівського підпілля. Затримана в Ольгополі вчителька Іполита Боронецька повідомила, що вона прибула з-за кордону ще в листопаді 1920 року, незабаром після розгрому самостійників військами 14 армії Ієроніма Уборевича.

Контррозвідник Петлюри Чоботарьов, благословляючи за Збруч лазутчицю, говорив їй: «Ці сучі сини викинули нас через двері, а ми проберемося на Україну через вікно».

Через пости прикордонної варті Боронецьку провели довірені люди панської дефензиви — начальник львівської експозитури (прикордонного загону) пан майор Фльорек і начальник гусятинського постерунка (застави) пан поручник Шолін. Після переходу кордону лазутчиця направилась в коростенські ліси для зустрічі з «отаманом трьох губерній» Мордалевичем. Потім, тримаючи курс від одної цукроварні до другої, де серед службовців були люди пана Фльорека, Боронецька пробралась на Білоцерківщину. Туди незабаром з своєю розбійницькою ватагою з'явився й

батько Махно, втікаючи від 14 кавалерійської дивізії Пархоменка.

У лютому 1921 року Яворський — командир радянського продовольчого загону, допоміг лазутчиці влаштуватись на роботу в ольгопольську школу і зв'язав її з своїм другом — солідним радянським командиром.

Ще в час осінньої кампанії Боронецькій пощастило пробратися в фронтову смугу і закрутити голову цьому зрадникові. Його війська, зоставшись у критичний момент без керівництва, завагалися і здали петлюрівцям великий населений пункт.

Штатний енергійний агент Чоботарьова — Боронецька, як це було встановлено після її арешту, в час «першого зимового походу», — так петлюрівці називали розбійницькі дії головорізів Тютюнника в тилу радянських військ взимку 1919—20 років, — пробралася до Вінниці, в розташування частин УГА — української галицької армії, яка тільки-но перейшла від Денікіна на бік червоних.

Цікавлячись настроями галицьких січовиків, вона прикинулась юродивою, одяглась в брудне лахміття і цілими днями з однією і тією ж фразою на вустах: «Любка, купи юпку» бігала то по вінницьких базарах, то по перону вокзалу.

За товстими стінами колишніх костьольних будівель, в так званих вінницьких «мурах», відбувалися її побачення з генералом Микиткою. За дорученням Чоботарьова, Боронецька вела з ним переговори про перехід частин УГА на бік Петлюри й білополяків.

Ця чергова зрада, яка відкрила шлях інтервентам на Київ, відбулася 1 травня 1920 року.

З усіх справ, доручених на цей раз Боронецькій, керівник петлюрівської контррозвідки, прозваний жовтоблакитниками «Малютою Скуратовим», найважливішим завданням вважав її зустріч з Махном. Резидентка мала з'ясувати, яку допомогу зможуть подати петлюрівцям анархокуркульські банди, коли самостійники знову вторгнуться з-за кордону на Україну.

Тим часом справи чорного отамана склалися погано. Притиснуті будьоннівцями до Дніпра, махновські загони змушені були втікати на Правобережжя.

Про захоплення Білої Церкви, на що розраховував Чоботарьов, махновці не могли й мріяти. Там, як і в Умані, в Таращі та Богуславі, розташувались частини 1 кінного корпусу Червоного козацтва.

Розпочавши своє велике життя невеликим загonom у грудні 1917 року в Харкові, з кожним днем і з кожним боєм все більше загартовуючись, завжди з'являючись на найнебезпечніших фронтах республіки, Червоне козацтво, очолене і кероване комуністами, вже три роки вело безперервні бої з найзаклятішими ворогами Радянської влади.

Через те, як тільки було покінчено з петлюрівською авантюрою на полях Поділля, весь корпус, починаючи з обозного й кінчаючи комкором, легше зітхнув.

Але й тут, на просторах мальовничої Київщини, куди червоні козаки перейшли після розгрому Петлюри, їм відпочити не довелось.

Петлюрівські банди Ліпано-Любача, Сороки, Змієвського, Гризла, Сука-Сущенка, Богатиренка, Білявського, Нечитайла та Прища, що з'являлися з таращанських і звенигородських лісів, по-звірячому вбивали комнезамівців, радянських працівників, нападали на цукрові заводи, на ешелони з продовольством та обози з цукром.

Всі петлюрівські отамани і особливо обер-отаман — емісар Чоботарьова Мордалевич добре знали прославлених ватажків української кінноти. Через те з приходом штабу Примакова в Умань, а в Таращу — штабу Котовського, який у грудні двадцятого року з своєю бригадою влився в 17 кавалерійську дивізію і очолив її, банди трохи припинили. А проте всі цукрові заводи і зсипні пункти Київщини охоронялись кавалеристами кінного корпусу.

На Київщині у корпусі Червоного козацтва відбулося багато змін в особовому складі. З політуправління 14 армії прибув на посаду комісара корпусу відомий по визвольному поході 1918 року колишній комісар 2 української повстанської дивізії Ісаак Мінц. Командиром 8 дивізії став Михайло Дьомічев. Іван Самойлов, череповецький пастух, який в 1919 році прибув до полку Дьомічева з Школи червоних командирів і командував спершу взводом, прийняв 3 бригаду.

Як тільки частини Махна з'явилися біля Гального, де до них мала приєднатися петлюрівська банда Чорного Ворона, за наказом командира корпусу Червоного козацтва Віталія Примакова 17 дивізія на чолі з Котовським з Таращі перейшла в Ставищі, а 8 кавалерійська усім своїм складом рушила назустріч ворогові.

Роз'їзди 1 бригади Петра Григор'єва намацали основне ядро банди, яка весь час уникала зустрічі з радянською ка-

валерією. Захоплені 2 полком Пантелеймона Потапенка полонені повідомили, що анархо-куркульські сили склалися з трьох кінних полків головного загону Петренка, чотирьох полків під командою Фоми і одного полка Вдовиченка в ар'єргарді. Крім того, у Махна була батарея гармат і полк знаменитих кулеметних тачанок. Всього його банда, крім нестройових, нараховувала три тисячі шабель і сто тридцять вісім кулеметів.

31 грудня 1920 року і весь новорічний день 1921 року махновці, уникаючи бою з червоними козаками, безбожно грабували у селян коней і втікали від переслідування.

Під новий рік командира 6 червонокозачого полку викликали до штабу дивізії. А вночі в нашу штабну хату привели дебелистого бандита.

— Ось взяли падлюку...— доповів завжди жвавий каховчанин Очерет.

Ординарець упіймав махновця в штабному дворі в ту мить, коли він вже намірявся сісти на ад'ютантського коня. В кишенях конокрада знайшли посвідчення з надписом: «Анархія — мати порядку». А далі йшли слова: «Пред'явник цього — вільний боєць великої анархічної армії Тимофій Карнаух».

Затриманий, майже не опираючись, повідомив, що «велика анархічна армія» складається з восьми полків кінноти і одного полка кулеметних тачанок. Це співпадало з свідченням інших полонених.

А по дорозі до Особливого відділу, де його мали допитати ретельніше, Карнаух засипав конвоїру очі самосадом, і, забігши в якийсь двір, зник.

Першого січня, прикриваючись ще не зовсім замерзлими озерами, махновці зупинились на перепочинок у селах Зелений Ріг і Сабодаш.

Ледве відірвавшись кілька днів тому од кавалеристів 14 дивізії, вони, змучені важким зимовим бездоріжжям, не знали, як уникнути нової небезпеки — рішучого наступу червонокозацьких полків. Другого січня наша 8 кінна дивізія, ледве пересуваючись в ожеледь, на світанку атакувала банду і погнала її на Пугачовку.

Навальний натиск червоних козаків змусив Махна, який мав перевагу в шаблях і особливо в кулеметах, прийняти кінний бій.

У полі, неподалік Пугачовки, зішлись два стани — один під червоними, а другий під чорними прапорами.

Завмерли перед строем командири бригад — Петро Григор'єв, Дмитро Хлонь, Іван Самойлов. Поруч з ними — їхні комісари. Трохи далі чекали сигналу до атаки, в парі з своїми комісарами, командири полків — Павло Безпалов, Пантелеймон Потапенко, Іван Хвистецький, кубанець Карачаєв, вчитель Святогор, шахтар Василь Федоренко. На відкриту позицію з своїми гарматами виїхав Михайло Зюка.

Чи давно відгриміли бої на Перекопі? Лише п'ять тижнів тому розгромлений нами Петлюра з жалюгідними рештками свого воїнства втік за кордон. Всі ми вважали, що з крахом третього походу Антанти закінчилась громадянська війна.

І ось знову ллється кров. Сьогодні ми б'ємо Махна. А завтра чи післязавтра, хто знає, може, знову з'явиться з-за кордону Петлюра, прокладаючи дорогу новим інтервентам!

Ось тому й треба скоріше добити анархо-куркульську вольницю, не давши їй можливості з'єднатися з жовтоблакитною наволоччю.

Під командою начдива Дьомічева полки червоних козаків, виблискуючи клинками і оглушуючи ворога дружним «ура», на поклик голосистих сурм, як на інспекторському огляді, кидаються в атаку, а махновці організовано, наче частини регулярної армії, повертають назад, починають маневрувати й обходити фланги.

Тоді, побоюючись за свій тил, припиняють атаку червоні козаки. Під Павлом Безпаловим, який тимчасово заступав Володимира Примакова, вже вбито третього коня. Він хапає перелякану звуками бою нічийну кобилу і знову вимахує клинком, ведучи полк у нову атаку.

Смертельно поранений у хребет командир 4 полку кубанець Карачаєв. Старшого його брата, який командував бригадою, було вбито ще на денікінському фронті.

Побоюючись потрапити до махновців живим, Карачаєв просить лікпома Лещенка:

— Не покинь, батьку!

Сивовусий козак, що досить вправно орудував і шаблею, і бинтом, заспокоює смертельно пораненого:

— Ні, не покинемо тебе, командире!

Сердито лається Пантелеймон Потапенко.

— Трясця вам у печінку, бісові махни, — кричить він, — в кого, в кого, у Потапа вкрали два кулемети!

Такого ще не було в його полку. Махновці, засівши в переліску, несподівано вискочили з схованки і заволоділи його двома кулеметами.

В новорічний день 2 полк — один з найкращих у Червоному козацтві — втратив не лише ці кулемети. 1 січня 1921 року махновці підступно вбили славного воїна, сотника 2 полка москвича Соколова.

Перед боєм з махновцями серед невеличкої частини невідомих козаків з'явилися нездорові розмови: «Навіщо ми воюємо з Махном, він теж бореться за свободу». Як потім з'ясувалось, махновці-барвенківці надіслали таємного листа своїм землякам, яких у 2 полку було немало, з обіцянкою не рубати їх при умові, що вони прикінчать ненависного махновцям командира більшовика Потапенка.

Політпрацівники провели в сотнях спеціальну бесіду, яка викривала бандитську суть махновців. Буркотуни, що жаліли своїх земляків-махновців, примовкли, але все ще хмурились.

Від 2 полку, діставши бойове завдання, рушив уперед підрозділ Соколова. Незабаром сотник помітив групу вершників. На чолі їх їхав вусатий кавалерист у волохатій бурці. Короткозорий, в окулярах, Соколов відокремився од свого загону і поскакав уперед з рапортом. Крізь окуляри і густий зимовий туман він бачив перед собою лише списовидні вільгельмівські вуса вершника, такі самі, як у Потапенка.

Осадивши коня, сотник ще не встиг розкрити рота, а вусач, — це був знаменитий махновський головоріз матрос Щусь, — по-молодецьки гаркнув: «Здоров, командире!» Соколов, все ще приймаючи махновця за Потапенка, простяг йому руку. Щусь з усієї сили смикнув на себе вершника. А коли Соколов упав з сідла, бандит пострілом з маузера вбив його.

Сотня, на очах якої відбулося це віроломне вбивство, кинулась доганяти махновців. Та Щусь з своїми головорізами втік.

Бійці 2 полку, дізнавшись про загибель сотника Соколова, охоплені обуренням, почали просити Потапенка негайно вести їх у бій. «Найбільше рвались вперед ті, — згадує зараз генерал Сергій Козачок, колишній комісар полку, — що недавно заявляли: «Навіщо ми воюємо з Махном».

Короткий січневий день. Криваві сутички тривали до самого вечора. Полем бою, що було вкрите трупами банди-

тів і червоноармійців, заволодівали то махновці, то червоні козаки. В останній атаці того пам'ятного дня біля села Сабодаш Махно вдався до одного з своїх улюблених прийомів. Щільна стіна «вільних бійців», що відступала під нашим натиском, раптом, наче розтята по центру надвое, утворила широкий розрив, і перед строєм 8 дивізії виросла суцільна стіна махновських тачанок.

Лівий фланг грізного фронту тачанок розгорнувся проти бойового порядку нашого 6 полку. Та Федоренко не розгубився. Давши команду кулеметній сотні матроса Шаршакова (під Перекопом він вогнем своїх «максимів» відбив атаку англійських танків) стримати махновців, він сам на чолі шабельних сотень круто повернув назад.

Спустившись галопом в долину, де глибокий сніг був коням до черева, Федоренко повів полк, спрямовуючи його на фланг і тил махновських тачанок. Анархо-бандитський головоріз Фома, що командував всією ділянкою, вчасно помітив небезпеку і дав тривожний сигнал відступу...

Коні з кровоточивими копитами, страждаючи від ожеледі, важко пересувалися по купинистих полях. Бійці ледве трималися в сідлах.

Махно, втративши добру половину вершників, користуючись темрявою, втік від переслідування.

Настала ніч. Наш полк зупинився в Сорокотяхах. Каганець — гніт, затягнений у сиру картоплину — тихо потріскував, освітлюючи слабким світлом козаків. Після цілого дня жорстоких сутичок всі спали як убиті. Поруч зі мною, на оберемку соломи, без шапки, з богатырськими грудьми, що високо здималися від дихання, розкинувши довгі ноги кавалериста, хропів командир полку Федоренко.

Схвильований усім пережитим під Пугачовкою, я довго не міг заснути. Думав про успіхи полку, яким ми радувались разом з Федоренком, думав про випробування, що загартувували нашу бойову дружбу. Адже почалася вона не зразу. Не зразу, як це вже відомо читачеві, завоював я прихильність бойового ветерана Червоного козацтва.

Засинаючи на долівці штабної хати в Сорокотяхах, я думав про те, як виріс наш полк під командою «жовтого кірасира» і як багато навчився у нього я сам.

Перед світанком Федоренко почав мене термосити.

— Грім чогось ірже,— тривожно зашептав він.— Це недарма...

Справді, знадвору чулося іржання. Федоренко без бур-

ки вискочив з хати. За ним вибіг і я. Посеред подвір'я, тремтячи всім тілом, в оточенні ординарців стояв Грім, а біля його ніг був розпростертий нерухомих чоловік, своїм озброєнням і всім виглядом нагадуючи бандита.

Козаки внесли його до хати. Очерет хлюпнув в лице незнайомцю квартиру холодної води. Коли чужинець обвів нас збентеженими очима, Федоренко, вмить збліднувши, взяв його за барки і поставив на ноги. Я не впізнавав свого командира.

— Знаєш, хто це, комісар? — тремтячи від обурення, запитав Василь Гаврилович. — Старий наш знайомий, каптенармус кірасирського полку Карнаух. А зараз, видно, пристав до махновської шпани. Мало того, на конокрада практикується...

Почувши прізвисько «Карнаух», я згадав ніч під новий рік. Каганець, піднесений до обличчя бандита, освітив його злодійкуваті очі і роззявлений беззубий рот.

— Ти у мене в Пітері відбив кралю, пам'ятаєш? — забелькотів махновець. — А я вирішив захопити твого коня. Давно на нього полюю. Ось не знав тільки, що він у тебе такий шалений. Як тарахнув по голові, відразу забив памороки.

— Звісно, заб'є, — вигукнув Очерет. — На те він «Грім і блискавка».

— Твоя взяла, Васька...

— Який я тобі, сучий сину, Васька? — Федоренко вже підняв над бандитом важкий кулак, та, оволодівши собою, опустив руку. — Не завадило б помститися і за білі рукавички, і за коня... Та не варто бруднити руки... Особливий відділ розбереться... А тепер, гадина, розв'яжуй язика... Скільки вас, бандюг?.. Де ваші сили?

Махновець сказав, що його частина ночує на хуторі поруч з Сорочотягами. Але ми після бою біля Пугачовки ні на що в ту ніч не були здатні.

У Карнауха на цей раз витрусили всі кишені від самосаду і під посиленою охороною відправили в штаб дивізії.

Думаючи про майбутній похід, я настійливо радив командирові поспати годинку-дві. Але, схвилюваний несподіваною зустріччю, він уже не міг заснути. Дістав з кобури наган і, насупивши брови, почав розбирати його, дбайливо розкладаючи на хазяйському столі деталі.

— За коня, може, й слід було всипати махновцю, але

при чому тут білі рукавички? — запитав я Василя Гавриловича.

— А пам'ятаєш, комісарє, нашу розмову під Чортовою торою? Тоді я не доказав тобі одну пригоду. А зараз, коли не будеш спати, послухай, розповім.

— Охоче послухаю.

Федоренко, старанно витираючи промасленою ганчіркою барабан револьвера, розповідав:

— Говорив я тобі, комісарє, не кривдили мене в старій армії, хоч, скажемо прямо, було за що. Розумієш, викликає мене наш командир полку генерал фон Гілленшмідт. Питає: «Бив піхотного поручика?» Я кажу: «Ні, не бив, ваше високопревосходительство». Збрехав я. Кому охота йти під суд чи на гауптвахту? Повірив мені генерал. А на другий день знову кличе до себе. «Значить, не бив, кажеш?» Обличчя хоч і суворе, а очі сміються. «Ні», — кажу. Тоді він витягає з шухляди столу білі рукавички і запитує: «А це що?» Розгорнув їх, а права вся в крові. У нас у гвардії був такий порядок — дають увольнїтельную в місто разом з білими рукавичками. Ну, не було куди дітїся. Признався. Генерал сміється: «А добре ти йому дав?» — «По-кірасирськи», — відповідаю. Тоді він і каже: «Гаразд, за добру службу, за гарні пісні, за те, що підтримав нашу кірасирську славу, прощаю. Але більше не наривайся». А як воно вийшло, комісарє? Не ладнали ми з каптенармусом. Любив він могоричі. А який там могорич з ескадронного співака й гармонїста? Крім усього, його кохана стала на мене задивлятися. От Карнаух — це прїзвище каптенармуса — і підсунув генералові, як речовий доказ, ті рукавички...

— А що то був за поручик?

— Йшли ми з одним балтїйцем по Фонтанці, трохи, правда, під чаркою. Не помітили їх благородїя, не козирнули. Він зупинив нас і, не кажучи й слова, заїхав матросові в вухо. От і довелось заступитися за морячка.

6. ГЕЙ, ЖІНКО, ВЕСЕЛИСЬ, У МАХНА ГРОШІ ЗАВЕЛИСЬ

Пошарпані жарким боєм біля Пугачовки, після короткого відпочинку в районі Сорокотяг, задовго до світанку, похапавши у селян нових коней та покидавши своїх замучених, махновці подалися на схід.

«Батько» кинувся до Дніпра, зумівши уникнути зустрічі з 17 дивізією, якою командував Котовський. На знеси-

лених конях, які від утоми навіть не доторкнулися до вівса, червоні козаки продовжували переслідувати ворога.

Три дні йшли ми путівцями, що зберегли на собі сліди безлічі підкованих і не підкованих копит. На узбіччі валялись кінські трупи. Тут і там можна було помітити то подерті чоботи, то зім'ятий кашкет, то порожні гільзи.

Як і всюди, чорний шлях махновських банд був усяний трупами по-звірячому зарубаних червоноармійців, сільських активістів, незаможних селян, що ненавиділи п'яну, розгнущдану анархію «батька».

Очерет, зупинивши свого рябого коня біля купки роздягнених, порубаних тіл, прикутих до землі замерзлою кров'ю, заскреготів зубами:

— От бандити! Головорізи! З собаками так не поведуться, як вони з людьми. На їхньому прапорі колись писалося: «Багатий — бійся, бідний — смійся». Все це брехня. Краще б уже написали: «Бідний—бійся, багатий—смійся». Це було б якраз.

У поході ми дізналися про загибель начдива Олександра Пархоменка, з яким по-звірячому розправились махновські бандити.

У селянських хатах нам показали махновські гроші з надписом: «Анархія — мати порядку». А на зворотному боці було надруковано досить веселий віршик:

Гей, жінко, веселись,
У Махна гроші завелись,
Хто цих грошей не братиме,
Того Махно дратиме!

На підході до Дніпра, за розпорядженням Примакова, із складу 8 і 17 дивізій було сформовано збірний загін на найвитриваліших конях. Очолив його Григорій Іванович Котовський. Бійці з підбитими кіньми та зайвим спорядженням рушили назад, у розташування тилів корпусу.

Сліди банди вели до Канева. Тут, в одному з найглухіших хуторів Київщини, відбулася зустріч резидентки петлюрівського контррозвідника Чоботарьова з махновським контррозвідником Воробйовим, який і звів її з Махном.

Затримана незабаром в Ольгополі Іполита Боронєцька, сподіваючись повним розкаянням пом'якшити свою долю, розповіла все про зустріч з главкововерхом анархо-куркульської вольниці.

«Батько», якого поранили в бою біля Пугачовки, прий-

няв шпигунку, лежачи в тачанці. А по боках її в шанобливій позі завмерли його однодумці — патлатий матрос Щусь, начальник махновського штабу Белаш і кат Воробйов. Махно не став слухати лазутчицю самостійників і зразу ж накинувся на неї:

— Передай, дівко, своєму Петлюрі, що батько Махно жартів не любить. Де ваші отамани? Поховались від Махна, як миші від кота. Щось не бачу я ні їхніх загонів, ні їх самих. А ваш Чорний Ворон хай і не попадається мені на очі. Він хоч і ворон, а я звелю своєму горобцеві, — батько показав пальцем на контррозвідника Воробйова, — виклювати йому баньки. А тоді й пристукну за обман!

— Дуже налякані, — докинув Щусь.

— Налякані! — проїдидив крізь ріденькі зуби «батько». — Теж мені вояки!

— Вони побоюються, Несторе Івановичу, — ступив уперед Белаш, — щоб ви не повелися з ними так, як з отаманом Григор'євим...

— Вовків бояться — в ліс не ходити, — відказав Махно. — Ось, дівко, передай своєму Петлюрі, раз таке діло, Махно плює на нього.

— З вами мав зустрітися наш отаман трьох губерній Мордалевич, — нарешті заговорила Іполита.

— Ніяких отаманів ні трьох, ні чотирьох губерній я не бачив. З вашою гидотою зв'яжешся, сам гидотним станеш. Я рушаю з своєю армією.

— А чи не можна дізнатися куди? — запитала Боронецька.

Махно подивився на неї скося.

— Бач, чого захотіла! Іду, куди треба. А своїм передай, коли Петлюра по-серйозному двине на Україну сили, Махно погодиться взяти Київ. Тільки трохи пізніше, влітку або восени. Мать-анархія ще покаже себе!

Воробйов, подавши знак про закінчення аудієнції, провів контррозвідницю за хутір.

Боронецька чекала іншого прийому. Ну що ж? Переговори з Махном — це ж далеко не все, чого від неї вимагав шеф. Їй ще потрібно зустрітися з відомим радянським командиром, щоб, пустивши в хід все своє вміння, затягти його в тенета чоботарьовських підступів.

Біля Канева махновці довго не засиджувались. Накидавши на блаженку кригу соломи та дощок, вони переправились на лівий берег Дніпра. Через кілька годин перейшов

ріку і збірний загін Котовського, сформований за наказом Примакова для переслідування бандитів.

Скоро махновська рать опинилась у мішку. Старанно задумана пастка була підготовлена для неї недалеко від Хорола. Дорогу банді перепинив насип залізниці, перебралась через який можна було лише біля переїзду, поблизу якого курсував бронепоезд.

З двох боків оточувала ворога радянська кіннота. Роз'їзди 14 будьоннівської дивізії натрапили на основне ядро махновців. Наближався до поля бою збірний загін Котовського. Здавалось, тепер безшабашні головорізи «батька» вже не вистоять проти натиску червоних козаків і будьоннівців, що вирішили помститися за своїх героїв — Пархоменка і Карачая.

Опинившись у цьому безвихідному становищі, «батько», однак, придумав підступний маневр, що врятував його банду. Це був один з тих прийомів, завдяки яким історія, затаврувавши Махна як заклятого ворога трудящих, об'єктивно оцінить його як видатного майстра партизанської війни.

У штабі Махна знайшлося посвідчення на ім'я командира взводу одного з полків 14 дивізії. З цим документом за наказом батька один з бандитів, не жалючі коня, на всьому галопі помчав до бронепоезда. Там він пред'явив свій документ і підвів командира до амбразури. Показуючи на махновців, що наближались до полотна залізниці, бандит сказав:

«Це наша 14 дивізія, а там далі,— повів він пальцем в бік будьоннівців,— видно роз'їзди махновців. Начдив просить відкрити ураганний вогонь по бандитах, а нас пропустити через полотно, бо коні наші змучені і атаки нам не витримати. А за переїздом ми почекаємо підходу червоних козаків».

Простодушний командир бронепоезда впіймався на махновський гачок. Анархо-бандити і цього разу вирвалися з пастки, що була так старанно підготовлена.

Загін Котовського майже увесь січень переслідував банду. Махно, вирушивши від Хорола на північ, пройшов біля Ромен. Відчуваючи погоню, бандити безбожно хапали в селах та на хуторах свіжих коней. Уникаючи зустрічі з радянською кіннотою, Махно рушив на схід — до Волчанська і Куп'янська.

Махновці бушували ще кілька місяців на півдні України,

але куркульська стихія, що живила банду, поступово видихалась. Без свіжого поповнення, зрозумівши марність боротьби, з відчаєм билосся кадрове ядро махновців. Бували у них і успіхи. Десь біля Балаклеї вони розгромили червоногусарську бригаду, що була очолена царським офіцером Ватманом, здерли з кавалеристів новенькі чикчири з яскравого сукна. Але недовго вони в них хизувалися. Скоро ці чудові кавалерійські штани перейшли від бандитів до червоних козаків.

Після повернення Котовського Примаков, за розпорядженням Фрунзе, відправив на Правобережжя свіжий загін для боротьби з Махном. Очолив цю частину командир бригади Петро Петрович Григор'єв.

РОЗПОВІДЬ ТРЕТЯ

„ПОЛК КІННИХ МАРКСИСТІВ“

1. „СЛУЖИТИ НАМ, ЯК МІДНОМУ КОТЕЛКОВІ“

Скоро після походу проти Махна Федоренко повернувся із штабу дивізії з новим наказом. Вручаючи мені документи, він сумовито сказав:

— Мені, старому, пора на відпочинок. Я в сідлі з тисяча дев'ятсот дев'ятого. Покомандуйте тепер ви, молодь. Здаю тобі, комісаре, полк з спокійною душею. І полк, і мого трофейного Грома. Це звір, а не кінь. А Троянду, хай так уже й буде, подарую Дьомічеву.

Залишивши ряди нашої славної дивізії, «жовтий кірасир», звичайно, не пішов на відпочинок. Колишнього командира 6 червонокозачого полку послали на Північний Кавказ і призначили директором великого радгоспу «Верблюди».

Ми з моїм вірним бойовим супутником Семеном Очеретом переїхали в Плоске. Там, а також в сусідніх селах, розквартирувався 6 червонокозацький полк.

Вся територія, на якій дислокувався наш кінний корпус, була поділена між частинами. Бойова ділянка полку в той же час вважалася і його посівною ділянкою! В її межах командир відповідав не лише за ліквідацію бандитизму, дезертирства, охорону цукрових заводів та зсипних пунктів, але й за допомогу слабосильним господарствам.

Ці численні функції не знімали з командира відповідальності за регулярну бойову підготовку.

На весну 1921 року бандити на Київщині, розгромлені червоними козаками, притихли, затаївшись у лісових нетрях. Зате активізувався бандитизм на Поділлі, підтриманий Тютюнником і Чоботарьовим з-за кордону. Для бо-

ротьби з ним наш кінний корпус, залишивши місце зимових стоянок, перебрався на захід.

Штаб корпусу розмістився в Липовці. Котовський з 17 дивізією зайняв район Ільїнців, а 8 кавалерійська — села навколо Гайсина. І зразу ж наша розвідка, керована чернігівцем Євгенієм Журавльовим, уточнюючи дані Губчека, встановила місцезнаходження основних петлюрівських сил. Зібравши велику банду в балських лісах, отаман Заболотний тероризував всю південну частину Поділля. Біля Христинівки діяв Поліщук, навколо Дашева — банда Машевського. Базуючись в китайгородських лісах, безчинствували отамани Іво і Лихо. Між Літином та Летичевим гасав уродженець села Вонячина на Літинщині — Шепель, біля Козятина порядкувала колишня вчителька Маруся Соколовська, на Брацлавщині нищорили Онищук, Черноус, Яковенко, біля Вороновиць — Гальчевський, навколо Шпикова — Цимбалюк.

На призьбі попівського будиночка, в якому містився наш штаб, смаячи козячі ніжки, балагурили штабні ординарці і командири. Розмова йшла про командира корпусу, якого з хвилини на хвилину чекали в Гранові. З Гайсина по телефону передали, що комкор, направляючись до штабу 8-ої кавдивізії, заїде в наш полк.

Раніше козаки щодня могли бачити Примакова на лінії бою. Зараз, з закінченням воєнних дій, поява командира корпусу в одному з його дванадцяти полків була вже подією.

Хтось згадав, як гетьман у вісімнадцятому році обіцяв за голову Примакова сімсот тисяч карбованців.

Очерет, намагаючись відвернути увагу Бринзи, в чий кисет він засунув свої довгі пальці, втупив сірі очі в широкі, забинтоване лице сотника і з посмішкою сказав:

— А цілого мільйона пожалів тоді ясновельможний пан гетьман. Тепер, мабуть, він і десять мільйонів віддав би.

Каховчанин, побувши трохи в лапах петлюрівців, дуже змарнів. Але дві ямочки на щоках та одна на круглому його підборідді, незважаючи на буйний русявий чуб, що стирчав з-під облізлої папахи, надавали милого вигляду смуглому, помітно схудлому обличчю Очерета.

Якийсь ординарець, наспивши брови, сказав:

— І наш Примак, і Котовський, — це найбільш героїські командири в усій Червоній Армії. Їх сам Ленін знає. Вони справжні захисники нашого бідняцького класу.

— Ось я, хлопці, їздив до Києва,— втрутився в розмову Бринза,— посилали мене по обмундирування. На київських базарах сліпі бандуристи тільки й співають про червоних командирів. Я одну пісню запам'ятав. Ось послухайте:

Від Полтави до Острога
Ти загін козачий
Вів до славної перемоги,
Лицар наш Приймаче!

Ой Приймак, душа голоти,
Лицар ти залізний,
Потрошив без міри-щоту
Ворогів Вітчизни.

Бійці Червоного козацтва — славні ветерани, що поклали основу бойової кінноти Радянської України, і молодь, яка недавно стала під прапори корпусу — любили і шанували свого командира.

— Хлопці, стривайте! — підхопився з призьби один боець, молоденький галичанин. — То що я вам скажу, друзі? Подивіться на майдан! Так то ж сам Примак до нас іде!

Всі повернули голови в бік гранівської площі. В супроводі двох ад'ютантів та вістових, стримуючи розпаленого Мальчика, який нетерпляче перебирав точеними ногами, до пспівського будиночка наближався комкор. У козачій формі, з обвітреним суворим лицем, Примаков впевнено тримався в сідлі, здаючись старшим за свої двадцять три роки.

Осадивши розпаленого скакуна біля входу до штабу, комкор легко зіскочив з сідла. Віддавши поводи ординарцеві, направився до козаків, які неначе по команді піднялися з призьби.

— Здорово, товариші москвичі! — привітав Примаков козаків. Знявши сіру смушеву папаху, провів чистим носовичком по коротко обстриженій руській голові.

— А ви нас не забуваєте, товаришу командир корпусу, — з захопленням позираючи на два ордени Червоного Прапора та знак члена ЦВК, що виблискували на грудях комкора, випалив Очерет.

— Може, й забув би, та ви самі про себе нагадали. Важливого птаха зловили, — комкор блиснув великими зеленкуватими очима. — Молодці, хлопці!

— Це ось наш сотник постарався, — показавши на Бринзу, мовив Сазикін.

— Як рана? — повернувся Примаков до сотника. — Заживає?

— Як на кішці, товаришу комкор, — відповів Бринза.

— Він у боргу не зостався. І Максюк його надовго запам'ятає, — докинув своє слово козак Тачаєв, московський гравер, і, збентежившись, відступив крок назад.

— Я бачив вас під Вендичанами, — заговорив Бринза. — Здорово ви тоді рубонули шаблюкою фроловського полковника. Хоч і не схвалюю я цього...

— А чого ти не схвалюєш, товаришу Бринза?

— Командир корпусу, а летить в атаку, як наш брат, простий сотник.

— Без цього не можна, товариші. Наших там був лише п'ятий полк, а в Фролова ціла бригада.

— Ну, зрозуміло, — розсміявся Очерет, — п'ятий полк та комкор — ось і вийшла ціла бригада!

— А про що ви тут говорили? — поцікавився Примаков.

— Про сучасний момент, — відповів секретар партійного бюро.

— Якраз про вас і розмова йшла! — додав галичанин.

— Що про мене говорити? — махнув рукою комкор. — Ви краще про те подумали б, як швидше з бандами покінчити. Не дають життя селянам.

— Ось ми про це й балакали, — запевнив Примакова Очерет. — Згадували, як били з вами гадів, щоб краще їх бити і надалі...

Примаков дістав з кишені невеличку, вирізану з вишні люльку. Вибиваючи попіл, постукав нею по срібному ефесу кубанської шаблі. Дивлячись на комкора, вирішили запалити і бійці. Та перш ніж скрутили цигарки собі, дружно простягли повні кисети Примакову.

— Попробуйте мого, товаришу комкор!

— Справжня кременчуцька, фабрики Гурарія.

— А ось матінка прислала самосаду, натуральний рязанський горлодер!

Та випередив усіх Очерет:

— Кращого, як від коханої, тютюнцю нема, товаришу комкор!

Він розшнурував кисет просто перед носом комкора.

— О, хлопче, та в тебе й кохана вже завелася, — сказав Примаков, беручи у нього тютюн.

— Товаришу комкор, — лукаво посміхнувся Очерет, —

знаєте, борсук під землею риє, і той біля борсучихи мліє...

— А це теж від коханої? — запитав Примаков, розглядаючи атласний, вишитий барвистими нитками кисет.

— А то як же! — запишався козак.— Подолянки де в чому розуміються!

— Особливо вони радіють,— пустив шпильку москвич Федір Тачаєв,— коли ти їх кличеш ближче до лона природи, далі від людей...

— Найсмачніший тютюнець, як видно, чужий! — не витерпів Бринза і докірливо глянув на земляка, який щойно спорожнив його кисет.— Ну й спритний!

— Знову ж таки, товаришу командир корпусу, без курива козак нікуди не годиться! — Очерет випнув груди і ткнув у них пальцем.— Думаєте, чого вони у мене такі великі? Димку густіше, та ремінь затягую тугіше.

— Щодо ременя,— відповів, насупивши брови, Примаков,— це всім нам відомо. Яюсь перетерпимо голоднечу. А жителі Поволжя як живуть? Увесь їхній пайок — це лобода!

— Знаємо,— сказав Бринза.— Мої хлопці всі як один проголосували за лозунг: «Чотири козаки годують одного голодного».

— А нам полкова медицина читала лекцію,— зашарівся молодий галичанин.— То за тією лекцією виходить, що приварок для бійця зайвий. Замість нього вчені вигадали якусь калорію.

Козаки взяли на сміх свого простодушного товариша.

— Чудак ти,— відповів йому Очерет,— та калорія і є наш червоноармійський пайок. Кажуть, ви, товаришу комкор,— він повернувся до Примакова,— і свого нагородного годинника віддали голодуючим?

— Не тільки я, хлопці. Здали в «Помгол» золоті годинники колишній комісар дивізії Петровський та інші.

Козак-галичанин вже відірвав папірця і хотів покласти на нього тютюну. Примаков, глянувши на складену гармошкою газету, взяв її у бійця.

— А це, хлопці, здається, наша «Правда»? — насупившись, запитав він.

— Я в них не розуміюсь, — відказав власник газети. Боець, який звик бачити свого командира похмурим лише в бою, насторожився.— Тільки почав ходити в неписьменну школу.

— У школу для неписьменних,— поправив Сазикін.

Примаков дбайливо розгорнув шматок газети.

— Ось, товариші, послухайте мене. «Правда» — це голос нашої партії. У «Правді» друкує статті Ленін. Цю газету ми всі мусимо шанувати, а ви її розкурюєте...

— От у вас люлька,— спробував розрядити напруження Очерет.— А нам без паперу не можна...

— Попроси свою кохану,— трохи полагіднішав комкор.— Вона тобі подарує і люльку. А коли ви вже так звикли до козячих ніжок, то я скажу комісару корпусу Мінцу. Він дістане вам старих царських газет...

Поговоривши з бійцями, Примаков покликав мене. Ми пішли в двір. Комкор вибрався на сидіння високої тачанки.

— Бачу, ви почуваете себе в новій ролі непогано,— заговорив він. — А не погоджувались. Значить, партія робить правильно, висуваючи політпрацівників у командири? Тільки більше натискуйте на устави, на книжки. Вчіться самі і вчіть людей. А проте з шостим полком вам доведеться розстатися...

Примаков замовчав. Повідомлення комкора здалося приголомшливим. Доведеться залишити полк, з яким мене зв'язувало славне минуле?

— Не засмучуйтесь. Все обійдеться добре,— заспокоїв мене комкор.

— Що ж,— мовив я не дуже бадьорим голосом.— Значить, поїду в Петроград, знову вступлю до політехнічного...

— Хто ж вас відпустить? — Примаков посміхнувся.— Країні, правда, потрібні інженери, але потрібні й грамотні командири. Нам з вами служити, як мідному котелкові. Ми вас тільки переведемо до іншого полку.

— До якого? — поцікавився я.

— В який — ще не скажу, але знаємо, що не восьмої, а сімнадцятої дивізії! Це теж в нашому корпусі.

Я простодушно запитав:

— Це за що ж?

— Не за що, а для чого! Котовський привів у сімнадцяту дивізію свою славу бойову бригаду і вже багато чого там зробив. До Григорія Івановича йде надійне поповнення. З сорок першої дивізії — полк Садолюка, з-під Могилева — бригада Кочубея, з Полтавщини — полк неможливіків, всю башкирську бригаду Горбатова передають нам. А кадрів у Котовського не так уже й багато. На його про-

ханья ми й перекидаємо в сімнадцяту дивізію наших командирів. Почнемо з вас. Доведеться прищеплювати новикам бойові традиції Червоного козацтва.

— А сюди кого пошлете? — запитав я.

— Поки що це питання не вирішене.

Примаков зліз з тачанки, обтрусив соломку з синіх з лампасами галіфе і, прощаючись, додав:

— Тільки не здумайте опускати руки. Дивіться мені!

Отже, я мав, не полишаючи рядів Червоного козацтва, що за два роки стало для мене справжньою сім'єю, перейти під команду Котовського. Це трохи згладжувало гіркоту майбутньої розлуки з бойовими товаришами. З Котовським мені вже доводилось навіть воювати плече в плече...

Зустріч з легендарним героєм громадянської війни в листопаді 1920 року під час ліквідації самостійного війська Петлюри я завжди згадую з хвилюванням.

2. В ДИВІЗІЇ КОТОВСЬКОГО

І ось тепер знову я зустрінуся з Григорієм Івановичем. Служити під його начальством було честю для багатьох. Та не завжди збуваються наші мрії.

Через тиждень після розмови з Примаковим, в самий розпал великодніх свят, коли жителі села, на знак подяки і за ліквідацію місцевої банди Максюка, і за участь полку в польових роботах, щедро пригощали наших козаків, до Гранова прибули два командири. Один з них був червоний козак Паша Безпалов, а другий — чапаєвський комбриг Іван Костянтинович Бубенець, який ще в 1917 році на чолі роти лейб-гвардії егерського полку штурмував Зимовий палац.

Виконуючи наказ начдива, я здав Безпалову полк, а Бубенецью — бригаду, бо заступав і комбрига Самойлова, який поїхав у відпустку до далекого Череповця. В цей же час я одержав розпорядження про виїзд в Ільїнці, до штабу Котовського.

Високий і худий, широкоплечий, з некрасивим, але дуже привітним лицем, Іван Бубенець прийняв від мене бригаду без особливих формальностей. Мені імпонували і два його ордени Червоного Прапора, і близькість до легендарного Чапаєва, і щира дружба з Дмитром та Ганною Фурмановими, з якими він через три роки познайомив мене в Москві.

Буває так, що люди, зустрівшись на життєвому шляху,

зразу ж, з першого слова, з першого погляду, зближуються назавжди. Ось така дружба почалася у нас з Бубенцем з того дня. Та, на жаль, вона тривала недовго. В 1926 році славний комбриг загинув під час повітряної катастрофи поблизу Севастополя. У своєму щирому некролозі, надрукованому в «Правде», Ганна Фурманова писала, що селянство Самарської губернії і трудове козацтво уральських степів не дарма вважали Івана Бубенця своїм вірним захисником. «Чапаєвці довго пам'ятатимуть тебе, дорогий друже...» — такими словами кінчалася ця стаття.

Одного квітневого сонячного дня, попрощавшись з людьми шостого червонокозачого полку, ми з ординарцем Очеретом залишили Гранів і рушили в дорогу на Ільїнці. Бубенець проводжав нас на околицю села.

Усе моє добро — це подарований мені Федоренком трофейний Грім, офіцерське сідло, шабля, парабелум, фібровий чемодан та пара білизни. Таким майном володіли усі полкові командири Червоного козацтва. Рідко хто з нас мав запасні чоботи.

З сумом залишав я 6 полк. Невесело підганяв свою рябу кобилу і мій супутник Очерет. На передній луці сідла в дірявому мішку каховчанин віз невгамовне порося — щедрий дарунок його гранівської приятельки.

Іхали ми, озираячись на всі боки. Пильно вдивлялись в галявини придорожніх лісів. Розквартирування цілого кавалерійського корпусу в районі Ільїнці — Гайсин ще не гарантувало від небезпеки. В той час чимало наших бійців загинуло від рук петлюрівців, що таїлися в темних закутках.

Звичайно, проти зрадливого пострілу з якоїсь хаші ми були безсильні. А несподівана поява кінних бандитів нас не лякала. Ми покладалися на клинки та коней. На випадок нападу гірше довелося б неспокійному поросяті, яке хрюкало всю дорогу. Та все обійшлося щасливо. Наші меткі коні швидко домчали нас в Ільїнці.

Дроти, протягнуті уздовж низеньких хат, вказували на наявність у містечку значного штабу. А велика кількість вершників, які скакали курною дорогою, свідчила про те, що командування зайняте якимись важливими справами.

Штаб дивізії мстився у двоповерховій кам'яній школі. Залишивши Очерета надворі, я піднявся нагору, де в одному з колишніх класів був кабінет командира дивізії.

Не без хвилювання постукав у двері. Обмацав пояс, па-

паху, обсмикав гімнастюрку... І почув у відповідь: «Увійдїть».

— Пробачте, мені потрібен начдив,— сказав я, побачивши за столом не Котовського, а колишнього офіцера Соседова, якого я вже зустрічав минулого року.

— Начальник сімнадцятої кавалерійської вас слухає,— з підкресленою пихою відказав Соседов.— Підходьте, е, ближче.

— Де начдив Котовський? — запитав я.

— Котовського вже нема. Чого вам треба? Вас слухає начдив.

Середній на зріст, опасистий, кремезний, з голоною головою та якимсь невиразним лицем, Соседов виділявся серед багатьох своїх колег — колишніх царських офіцерів — надмірною чванливістю. Його самовпевненість не мала меж.

В 1920 році, після огляду біля Хмельника, перед вирішальним наступом на білополяків, він, будучи співробітником армійської інспекції, заявив командирові Червоного козацтва: «Знай, коли тебе вб'ють, я стану командиром дивізії». Примаков, сміючись, відповів йому: «Я добре знаю, що цього ніколи не буде».

Приймав мене Соседов, сидячи в широкому шкіряному кріслі. У великому класі були стіл, крісло, десятиверстка на стіні і ще один стілець. Та Соседов не запросив мене сісти.

Я доповів, що прибув до 17 дивізії командувати полком. У Соседова ліве око поволі кудись запало, а потім зовсім закрилося, зате над правим брова все більше повзла догори.

Не знаю, що викликало таку поки що мовчазну, але цілком красномовну реакцію колишнього царського офіцера. Потрібно визнати, що я не розшаркувався перед начальством, не поїдав його очима. Авторитет, який сидів переді мною у шкіряному кріслі, не збудив у мені і найменшого трепету.

Розтягаючи слова та пересипаючи їх для солідності отаким «е», Соседов, впиваючись у мене широко розкритим правим оком, поблажливо запитав:

— Е-е-е, дозвольте, е-е-е, ви, е-е-е, колишній, е-е-е, офіцер?

— Ні,— відказав я.

— Дозвольте, е-е, може, унтер-офіцер?

— Ні!

Праве розкрите око начдива зовсім округлилося.

— Дозвольте, е-е-е, напевно, ви вольнопер, пардон, е-е-е, я хотів сказати, вільноопреділяючийся.

— Ні,— ледь посміхнувся я, помітивши повне збентеження начдива.

— Дозвольте, е-е-е, нічого не розумію. Тоді просто солдат? Е-е-е, ну, скажімо, драгун, гусар, улан?—Соседов став поляскувати пальцями, зневажливо відкопиливши нижню губу.

— Ні уланом, ні гусаром, ні драгуном я не був.

Соседов підвівся, як ужалений. Надірвав краєчок поданого мною пакета. Нашвидку прочитав наказ і запитав:

— Як же так? Не офіцер, не унтер-офіцер і навіть не солдат, е-е-е, старої армії. І сунетесь командувати полком? Гаразд, можете йти. Підшукайте собі квартиру,— розпорядився уривчасто Соседов.— Я сьогодні чи завтра особисто поговорю з комкором. Ад'ю!

Нічим не виправдана чванливість самозакоханого вельможі, так само як і його гордовите «Чого вам треба?», зразу ж звели бар'єр відчуження між нами.

Я повернувся і залишив обуреного та приголомшеного моїми відповідями Соседова в його великому порожньому кабінеті. Та цим справа не закінчилась.

Спускаючись широкими сходами, я на першій же площадці зіткнувся з Котовським. На рукаві його захисної гімнастюрки ясніла емблема— золота кінська голова у срібній підкові; на грудях у червоних розетках вилискували два ордени Червоного Прапора. Денце червоного кашкета було трохи прим'яте. Я взяв під козирок.

— Здрастуйте, здрастуйте! — Котовський простяг мені руку.— Що-що ви тут робите?

Після зимової операції проти Махна це була наша перша зустріч. Я дуже зрадив. Тут же, на площадці, розповів Котовському про нашу розмову з Соседовим. Взявши мене під руку, Григорій Іванович сказав:

— Я уже не начдив. Моя бригада в ешелонах. Ідемо на Тамбовщину проти Антонова. Та нічого, не сумуйте, ходімо зі мною.

Ми піднялися східцями вгору. Біля самих дверей Котовський повернувся до мене і запитав:

— Орден за Волочиськ одержали?

— Ні, Григорію Івановичу.

— Я ж говорив про вас Вітадію. Коли б ви прибули з орденом, Соседов розмовляв би з вами інакше.

Котовський енергійно розчинив двері, увійшов до кабінету. Вслід за ним, підтримуючи рукою шаблю, переступив поріг і я. Не встиг ще Соседов, на цей раз від подиву, примружити ліве і широко розкрити праве око, як Котовський без всякого вступу накинувся на нього:

— Т-ти чоґо дурня корчиш, С-соседов,—без імені та побатькові і без звання розпочав він.— Не береш командира?

— Нема вільної вакансії, Григорію Івановичу. От зв'яжуся з командиром корпусу Примаковим.

— Комкор послав його не на вільну вакансію,— говорив далі Котовський,— а на дев'яносто сьомий полк. Ми з Примаковим домовлялися про це. І не крути, Соседов! Направляй товариша в полк.— І, підбадьорливо глянувши на мене, додав уже іншим тоном: — Не пожалкуеш, Соседов.

Моє питання було розв'язане відразу. Прощаючись, Котовський побажав мені успіхів.

Наступна і остання наша зустріч з легендарним комбригом відбулася через десять місяців у Києві, на спусковій Олександрівській вулиці, недалеко від теперішньої Ради Міністрів, незабаром після того, як мене виписали з госпітала, куди я потрапив після важкого поранення.

Переночувавши в Ільїнцях, ми з Очеретом вирушили до Кальника. Стоянка 97 кавалерійського полку мала два визначних місця. У Кальнику був діючий цукровий завод, а крім того, з часів визвольних війн Богдана Хмельницького тут зберігся будиночок, де містився штаб одного з легендарних сподвижників гетьмана — Івана Богуна.

Незабаром до Ільїнців прибув Дмитро Аркадійович Шмідт, який не дуже довго командував у 8 дивізії бригадою. Шмідт прийняв від Соседова 17 дивізію. З новим начдивом приїхав і Бубенець, мій новий друг,— на 3 бригаду. Прийняли полки, як і я, Спаський та Святогор. Разом з іншими товаришами 8 дивізії прибув до нас і сотник уралець Ротарьов.

Керівництво 1 кінного корпусу, поставивши перед собою завдання не лише піднести боєздатність нової дивізії, але й прищепити її особовому складу славні традиції Червоного козацтва, направило для цього велику групу командирів та політпрацівників.

3. „В СТРЕМЕНО НОГОЮ АБО В ПЕНЬ ГОЛОВОЮ“

У селі Кальник, що підковою оточувало цукровий завод, стояв увесь 97 полк, а 8 дивізія в цьому ж селі могла б розмістити лише один ескадрон.

Командував полком донський козак Кружилін, гладкий чолов'яга років сорока. Прочитавши наказ про передачу полку, він не міг приховати своєї майже дитячої образи, яка з'явилася на його вилицюватому смуглявому лиці.

Засунувши пакет в кишеню гімнастюрки, комполка звелів подати йому коня. І не сказавши й слова, помчав в Ільїнці.

Про стан полку доповідав, запросивши мене в канцелярію, ад'ютант Петро Пилипович Ратов.

Розмовляючи з ним, я весь час милувався могутніми плечима ад'ютанта, його дужими грудьми. Не стримавшись, запитав жартівливо:

— А часом ви не брат Івана Піддубного?

Біле з пшеничними бровами лице здоров'яка розпливлося в широкій посмішці.

— У нас в Уржумі, це на Камі, Піддубний повалив мене на килим після п'ятої секунди. А взагалі, товаришу комполку, я не борець, я один з останніх могікан славної артілі вольських бурлак.

Весела безпосередня посмішка, яка не сходила з відкритого простого лица ад'ютанта, відверта розмова без підслесливості, успадкованої деякими нашими штабниками од штабників царських, зразу ж збудили прихильність до мого майбутнього помічника. Ратов заявив, що його — строїовика спершу гнітила штабна робота, а потім він звик до неї. Скаржився колишній бурлака лише на три моменти. Перший момент — абсолютна відсутність паперу, другий — «недостатня присутність» грамоти, і третій — хор сурмачів.

Колоритна сцена, що відразу ж відбулася на наших очах, підтвердила правдивість скарг штабника. До штабу вихором підкотила тачанка з трійкою коней та їздовим, який, хвацько розвернувшись, крикнув на весь голос:

— Приймай, ад'ютанте, відомості!

— Ось бачите, товаришу комполка, — розгнівався Ратов, — що робить цей барбос Гришка Івантеев, командир жулеметного ескадрону. Нема паперу, то він пише щоденні рапортчики на тачанці.

І справді, на акуратно розграфленому лакованому задку

розгонистим писарським почерком була записана вся арифметична характеристика ескадрону — кількість людей, коней, кулеметів та гвинтівок. Переносючи до блокнота ці дані, Ратов скомандував:

— Їдь і передай своєму командирові ескадрону розпорядження нового командира полку, — коли це ще раз повториться, не уникнути йому гауптвахти.

Та їздовий, зсунувши на вухо чорну кубанку, не рушив з місця.

— Ну, чого стоїш? — запитав ад'ютант.

— А де розпис? Черкни, ад'ютанте, на спинці свій розпис, тоді й поїду...

Погроза штабника вплинула. На завтра рапортничка була доставлена не на розкішній кулеметній тачанці, а на... кулеметному щиті. Через те що ескадронний писар-підріток Васька Осипов, теперішній автодорожний працівник у Львові, не міг підняти таку важку ношу, її зовсім легко доставив у штаб командир взводу Фельдман, такий же здоров'як, як і наш ад'ютант.

Поява Фельдмана з «рапортничкою» під пахвою викликала дружній сміх штабних писарів.

— Видно, товаришу ад'ютант, командири не дуже бояться ваших погроз, — сказав я, спостерігаючи цей веселий спектакль. — А комісарові полку скаржились?

Ратов, багатозначно посміхнувшись, відповів:

— А ви хіба ще не знайомі з нашим комісаром?

... Та паперу все-таки не було. І винахідливий командир-кулеметник Григорій Івантеев вигадав дещо нове, передавши зразу ж свій досвід іншим підрозділам: щоденні рапортнички тепер командири вже писали на шматкові звичайного бересту.

Через брак паперу чимало попомучились тоді штабні працівники. Але, без сумніву, з цієї ж самої причини в перші роки існування наших штабів в них не було зайвої паперової тяганини.

В той час начальник штабу полку називався ще ад'ютантом, і Петро Ратов, який закінчив короточасні командирські курси, після якогось стажування в строю, був цілком на своєму місці. Штаб він тримав у руках. Розпорядження командира своєчасно і розумно передавав у підрозділи. У визначений графіком термін посилав вищим штабам потрібні відомості, рапорти та рапортнички. Тут до нього, як до ад'ютанта, не причепишся.

Та ось з загальною грамотою у колишнього бурлаки справи були кепські. Якось в час тактичного навчання, діставши розпорядження повідомити у вищий штаб про дії полку, він склав донесення, з якого важко було щось зрозуміти. Ратов двічі переписав документ, а результат залишився той самий. І тоді довелося самому взятися за олівець. Та коли я відірвався од польової книжки, щоб показати своїй «правій руці», як треба писати донесення, ад'ютант уже лежав під високим осокором. Він увіткнувся носом в рукав вицвілої гімнастборки і, здригаючись могутнім бурлацьким плечем, скрушно бідкався:

— Невже я так і не навчуся цієї премудрості?

Ледве заспокоїв його. Я подумав: «Ну, голубе, коли ти так береш це до серця, значить, буде з тебе добрий штабіст».

Повернувся Кружилін і підписав папери про передачу полку. Я попросив показати мені бойову виучку частини. На полях стояли високі, майже у зріст людини хліба, отож полк вивели за селище на вигін. З усіх бійців, яких пощастило зібрати, Кружилін ледве вистроїв ескадрон. Зрозуміло, що про якість навчання не могло бути й мови. Наспів створена стройова одиниця, як не старалися б її командири, не могла, без попередньої практики, без наполегливих щоденних тренувань, показати щось варте уваги. Начебто даремно й виїздили. Ні, не зовсім даремно.

Пригніченими поверталися ми у виселок. Та раптом Кружилін пошвавішав. Якись іскорки сяйнули в його сумних глибоких очах. Він викликав із строю одного бійця, щось шепнув йому і послав вперед. Коли ми в'їхали на єдину вулицю висілка, на широкій її частині, напроти заводської контори, хтось уже виставив довгий ряд станків із свіжою лозою.

Кружилін від'їхав убік і подав команду. Вершники, оголивши клинки, взяли до бою піки, один за одним стали відокремлюватись од строю.

Мистецтво володіння шаблею та пікою, що передавалося з покоління в покоління, ніде не користувалось такою увагою, як у природних козаків. Сильним і раптовим змахом шаблі зрізана лоза, сковзнувши вертикально вниз, втикається свіжим вістрям у землю. Викинута вперед піка, проткнувши вертикальне чучело, відразу ж спритно підхоплюється рукою, сильним поштовхом підкидається вгору, летить вперед високо над головою вершника, виперед-

жаючи його і коня, а потім підхоплюється на льоту і, підкоряючись козакові, ударом донизу влучає лежачого «ворога». Через секунду чи дві піка — ця страшна зброя кінноти — вже знову готова до чергової комбінації ударів.

Та ось козак вилетів на простір і завмер як вкспаний. Непоказна, порожниста і довга трубка, оживши в руках вершника, вже креслить горизонтальні та вертикальні кола для захисту.

Кубанські хлопці — бійці 97 полку, наслухавшись від Очерета безумовно прикрашених ним розповідей про червоних козаків, на своїх поганеньких, коростявих кониках, які проте зразу ж стрепенулись, вирішили показати й себе.

З-за повороту вулиці, з боку цукрового заводу, стоячи на весь зріст на подушці сідла і вертячи на ходу пікою, з чорною пов'язкою на оці вискочив вершник. Його смугляве, сухорляве і вилицювате обличчя ще більше відтінялось срібною сережкою, просиленою у край лівого вуха. Поруч з конем, на рівні його передніх ніг, мчав, висунувши червоного язика, величезний кудлатий вовкодав. Трохи зігнувшись, джигіт гикнув, підняв у намет свого чалого дончачка.

Ось цей щуплий козак, вчепившись руками в передню луку, вилітає з сідла на повному галопі, ледве черкнувшись трави, знову вискакує на коня. Ось він уже відштовхується од землі по другий бік коня і через мить легко опускається на м'яку подушку козачого сідла.

— Це Митрофан Семивзоров, — сказав Ратов. — Відчайдушний рубака, весельчак. А наші люди звуть його «Прожектором». За те, що в нього тільки одне око. Кінь його — Шкуро, а вовкодав — Халаур, на честь козачих отаманів Шкуро та Фіцхелаурова. Береже своїх тварин Семивзоров, а також і бубон. Бачите — он прив'язаний до заднього в'юка.

Семивзоров, показавши вищий клас джигітовки, хвацько віддав честь і, прогарцювавши повз нас на Чалому, завзято відрубав:

— В стремено ногою або в пень головою.

Почувши знайомий голос, Халаур на бігу повернув голову в наш бік і, наче схвалюючи слова хазяїна, тричі гавкнув.

Коли полк показав чудову джигітовку бійців з шаблею та пікою в руках, настрої Кружиліна поліпшився. І я зрозумів, що вершники цієї кубанської частини можуть стати доброю основою для міцної кавалерійської одиниці.

Потрібно сказати, що переважна маса Червоного козацтва— полтавські, харківські, чернігівські хлібороби, никитівські шахтарі, луганські металісти, що сіли на коней на заклик партії, не знаючи раніше ні клинка, ні піки, навчилися володіти ними в ході боїв з гайдамаками Петлюри та з козаками Денікіна.

Я від душі подякував Кружиліну і не заперечив, коли він побажав взяти з собою всіх своїх ординарців і коней.

...Мені виділили простору кімнату одного з заводських будиночків. Злий і похмурий з'явився сюди Очерет. Він вніс у передпокій сідла, зброю та висклице порося в мішку. Попросив закурити, знаючи, що я тримав кілька пачок махорки для курців. Затягнувшись, глянув на мене з якимсь відчаєм в очах:

— Відпустіть додому, товаришу комполку.

Я давно обіцяв Семенові відпустку. До військової служби він працював у французького колоніста-винороба в Бретанях. І пішов Очерет у Червоне козацтво добровільно, коли ми жаркого літа 1920 року, розгромивши морозовську кінноту Врангеля, рушили з-під Перекопу через Каховку — Берислав на білополяків.

Почувши прохання Очерета, я подумав, що він знудгувався за Бретанами. Та не в Таврію просився Семен. «Додому» — це значило у нього в Гранів, в 6 полк. Його потягло до друзів та бойових товаришів, а може, й до приятельки. Я й сам, коли б це було можливо, полетів би разом з ним на крилах. Та про повернення туди не доводилось і думати.

Запитав, як і де він поставив коней.

— От за них-то я й боюся, — роздратовано випалив Очерет. — Скрізь короста, стаєнь ніяких. Фуражу теж чортма. А що це за полк? Я вже рознюхав. Жменька бійців і все. Самі бачили на навчанні. Ех, — скрушно зітхнув Семен, — видно, за щось розсердився на нас Примах. Удружив він нам з цією коростявою командою...

— Ось нам з цієї команди треба зробити полк не гірший за наш шостий...

Очерет замахав руками:

— Ви що? Смієтеся? Теж сказали! Он козаки першого полку так і задирають носища: ми, мовляв, корінні червонці. А я вважаю, що славетнішого за наш шостий полк у Примакова нема. І нічого ми з вами тут не вдіємо. Згадаєте мої

слова. От під Волочиськом не послушали мене — верхи поперли на бронепоезд. І опеклись. Тут теж обсмалитесь.

Проти песимізму Очерета я був безсилий. На всі мої запевнення він тільки безнадійно махав рукою.

Розкладаючи на столі хліб і сало, ординарець все ще буркотів:

— Не люблю я цієї міської розкоші! — Обвів зловливим поглядом простору кімнату. — Що з того, що нас увіпхнули в цей амбар? А жерти все треба всухом'ятку. От по селах лафа. Даси хазяєчці продукцію, вона тобі і яєчню засмаже, і галушечок подасть. Звичайно, це в простій родині. Бо в хаті під бляхою зроду не нагодують. Куркульня!

Великі душевні переживання Очерета не вплинули на його апетит. Він старанно уминав «сухий» обід і все ділився своїми враженнями:

— Наша господарська команда має більше коней, аніж цей полк. Командирова свита — то вона в нього без ліку: їздові, коноводи, ординарці, свій кашовар. Побачили вони наш чемоданчик та порося і взяли, сволоцюги, на сміх. Підвели мене до тину, а там дві тачанки. Одна виїзна, значить, а друга доверху завантажена, палатками накрита і мотуззям затягнута. І кажуть: «Ось це видно, що комполка. А що твій? Юнак з поросям!»

Я слухав нарікання Очерета з посмішкою. Та він невгавав:

— Так, у їхнього комполку скрізь розкіш. І тачанки, і коні, і збруя, все. — Мені здавалося, що Очерет якимось зневажливо подивився на мене. — Зате полк! Весь їхній полк, кажу, в жменьку збереш. Людей мало, а щодо коней, то справи зовсім кепські. Як взялися вони сміятися з нас за чемоданчик та порося, я їй сказав: «Наша господарська команда і та сильніша за ваш полк». А вони, чортяки, кажуть: «Коли у вас таке багатство, то чого ж ви припхалися на нашу бідність? Сиділи б там і не рипались».

Покінчивши з обідом, Очерет знову повторив своє прохання:

— Будьте ласкаві, товаришу комполка, відпустіть мене. — І зробив хитру фізіономію. — Демобілізуюсь, повік вас не забуду. Надішлю з Каховки пляшечку «Бургундії». Спеціально для вас випрошу у свого колишнього хазяїна дядечка Анрі.

Минув тиждень, а Семен ходив як прибитий. Місця не міг собі знайти. Зрозумівши настрої ординарця, я, на

велику його радість, дозволив йому повернутися в Гранів, в наш 6 полк.

Не бажаючи залишити мене і Грома напризволяще, Очерет вже задалегідь вговорив богатиря-кубанця Івана Земчука піти замість нього в ординарці.

4. „ТРУДІВНИК ПАРТІЙНОГО СЛОВА“

Олександр Мостовий сидів на низенькій лавочці біля воріт хазяйської садиби і, нагнувши русяву голову, лагодив вуздечку.

— Що це ви робите? — запитав я з подивом, побачивши цю незвичайну для нього роботу.

— Як що? — увіткнувши криве шило в ремінь, підняв на мене великі голубі очі Мостовий. — Виконую партійну роботу.

— Що ви секретар партбюро, відомо всім, — відповів я. — Але оце лимарство?..

— Я не лимар, товаришу комполку. Моя основна професія — токар. Раніше був трудівником різця. Виточував у Гартмана в Луганську паровозні вісі. А це, — показав він на купу кінського спорядження, що лежало біля ніг, — з нудьги на всі руки. Коли був піхотинцем, підковував червоноармійські чоботи. Хто обмине в піхоті шевця чи в кінноті лимаря? Ніхто. Накльовується клієнт — і добре! Поки він біля мене посидить, я його провентилую і з сучасного моменту, і в міжнародних питаннях, і щодо політики партії в селянському питанні. Через те я зараз уже не трудівник різця, а трудівник партійного слова. Ось тільки коли йду з хлопцями на сінокіс, все побоююся, щоб комусь не відчиржити п'ят. Зле підкоряється мені коса. Та це не біда. Командир нашого першого ескадрону Храмов, бачите, ось він іде сюди з ленчиком, все втішає. Не сумуй, Олександр, каже, на сінокосі важко тільки перших десять років, а потім піде само собою...

Храмов кинув на землю ленчик від сідла, зсунув на потилицю чорну з червоним денцем кубанку і, виставивши біляву козачу чуприну, примружив гнівні очі. Підкреслено зневажливо мовив мені:

— Що ж це, з вашої ласки, нас, природних козаків, обертають на піхтуру? Ми кіннотники, а не пластуни! Комеска і той ходить пішки. Де це бачили?

— Доведеться походити пішки, поки не кінчиться ка-

рантин,— відповів я.— Ліквідуємо коросту, а тоді будемо їздити.

— Нова мітла чисто мете! — задирливо випалив командир ескадрону. Його вилищі почервоніли від хвилювання, а глибокий шрам на щоці — слід шабельного удару — вмить побілів.— Нічого, мітла обітреться, і все піде по-старому. Бачили ми всяких!..

— Ей ти, трудівнику клинка Храмков! — обірвав командира Мостовий.— Як секретар, забороняю тобі говорити таким тоном з комполка.

— Хай товариш висловиться. Може, полегшає на душі,— сказав я.

— І висловлюсь! — зухвало мовив Храмков.— Мені втрачати нічого. Не сьогодні, то завтра нам дадуть коліном під зад. Не вперше. Жернов приїхав, понаставляв своїх. Кружилін — своїх. Кожен новий командир приймає від попередника гарнізон, гарнізонних краль, тільки не комесків.

— Обіцяю нікого не знімати,— заспокоїв я розпаленого командира. І додав:— При умові, що допоможуть мені підняти полк.

— Надивились ми вже на всяких підйомщиків! Потужитесь, потужитесь, а потім захочеться і вам тихого, спокійного життя. Комполка — непогана посада. Чому б не пожити? Відомо, кому галуни, тому й кавуни! — злорадно докінчив Храмков. Насунув на лоба кубанку і пішов.

— Бачили? — кинув йому вслід Мостовий.— Гаряча кубанська кров. Ріже в очі все, що накіпіло на душі. Козак добрий, хвацький рубака, про бійців дбає, а запальний до краю.

— Карантин що б то не було треба витримати,— сказав я секретарю полкового партбюро.— Потрібно якнайшвидше побанити коней гарячою водою з зеленим милом. А у ветеринарного лікаря ні людей, ні мила.

Секретар знову взявся за працю. Я присів на лавочці біля нього. Очима невідривно стежив, як вправно орудував він кривим шилом та тонким м'яким ушивальником. На коричневій шкірі вуздечки з'являлися рівні, наче видрукувані на машинці, рядки.

— А ми,— не припиняючи роботи, мовив мій співбесідник,— зробимо так, як нас вчить партія. Коли не можеш сам упоратися, звернися до народу. І це буде по-ленінськи. Народ витягне. Ми всі — бійці, командири, політпрацівники, я і, скажемо, ви з нами — засукаємо рукава і зробимося

банщиками. Це не страшно. Бійці розуміють, що коні—це наша слабкість. Тільки де взяти мила?

— Попросимо в дивізії,— відказав я.

— Дивізія дивізією,— замислився Мостовий.— А може, зробимо так? Завод у лісі має дрова, а привезти нічим. Домовтеся з директором: ми перекинемо йому палива, а він нам за це — цукру. За цукор у Києві цілий вагон мила дадуть.

— Це ви добре надумали! — відповів я.

— Наші бійці мусять побачити, що про них дбають. Те, що Храмков сказав вам, кавалеристи ріжуть в очі своїм командирам. Не всі, але дорікають. Ви не знаєте ще історії нашого полку,— секретар підняв на мене очі.— У нас справжній збір богородиці. Спершу були самі кубанці — природні трудівники клинка. Формували їх в Лаїшеві, в запасній армії під Казанню. Потім від полка зосталася жменька. Приєднали до нас перший полк з бригади Кочубея. З ним і я сюди потрапив. Потім прислали з 41 дивізії рештки полку Садолюка. От і стало у нас щось наклювуватись. Я чув — у вашій восьмій дивізії по три роки командують. А тут, як місяць, так і новий командир. Не встигне розпакувати чемодан, і вже знову складається в дорогу. Звідки тут можуть взятися спайка, традиції, любов до своєї частини? Я вчився на токаря. Спершу, не маючи досвіду, тільки й переводив метал на стружку. І тут теж все йшло в стружку. Я не пам'ятаю жодного випадку, щоб якийсь наш боєць повернувся до полку після поранення чи відпустки. А у вас, у Червоному козацтві, кажуть, козак за тридев'ять земель, хоч усе з себе проїсть, а добереться до своєї частини. Ось про що вам, комполка, та й мені, секретарю, треба подумати. Тільки дивлюсь я на вас, дуже ви вже молоді. Наші комески старші за вас, а дехто і в батьки годиться. Ну, нічого. Коли тільки приїхали до нас надовго, ми, партійці, підтримуємо вас. Тільки скажу вам одну штуку, по-простому, по-робочому: тримайте голову якнайвище, а ніс якнайнижче. І все піде гаразд. От коли б ще замість Тельняшкіна — цього трудівника чарки, дали нам справжнього комісара!

До нас наближалась велика кавалькада вершників. Попереду на високих дужих конях їхали новий начдив Дмитро Шмідт*, в сірій козачій папасі, з двома орденами на грудях, і військком дивізії Лука Гребенюк.

* Це йому присвятив Едуард Багрицький свою «Думу про Опанаса».

Призваний до царської армії в 1915 році, Шмідт за відважність у бою одержав кілька хрестів, а також офіцерський чин.

В час Лютневої революції молодий прапорщик разом з своїм командиром батальйону підполковником Кропив'янським очолив дивізійний солдатський комітет.

В 1918 році прапорщик Шмідт повернувся на батьківщину в Прилуки, де він до військової служби працював кіномеханіком, і, ведучи боротьбу проти земляків-петлюрівців, почав збирати навколо себе революційно настроєних людей. Озлоблені гайдамаки, схопивши більшовика-офіцера на центральній вулиці міста, поставили його до стінки і розстріляли. А вночі друзі підбрали закривавленого, але живого Дмитра і потай завезли в ліс. Завдяки турботам добрих людей поранений став на ноги. Там же, в лісі, почали збиратися селяни, що зазнавали переслідувань з боку окупантів та їх прихвоснів.

Налагодивши зв'язок з Юрієм Коцюбинським у Полтаві, Шмідт за завданням повітового підпільного ревкому організував міцний партизанський загін і розпочав нещадну боротьбу з кайзерівськими військами та гетьманцями, координуючи свої дії з операціями чернігівського партизана Кропив'янського. Його загін скоро вже контролював добру половину Полтавщини.

Прапорщик Шмідт, перший більшовицький комендант Прилук, розстріляний петлюрівцями, був і в полі зору гетьманської поліції. В донесенні повітового начальника державної варті губернському старості про революційну діяльність в Прилуцькому повіті від 26 серпня 1918 року поряд з іменами Дмитра Носенка, Тетяни Джурахівської, прапорщика Костянтина Покидька було названо і члена підпільного більшовицького комітету прапорщика Гутмана-Шмідта. В тій же доповідній записці повідомлялось, що докладну розробку плану повстання покладено на Покидька і прапорщика Шмідта, який прибув з Москви 6 серпня*.

Каральні експедиції німців змусили і Кропив'янського і Шмідта перебратися в нейтральну зону — ніким не зайняту смугу, що за Брестським миром розділяла гетьманську Україну і РРФСР. Там Шмідт створив свій знаменитий 7 Суджанський полк, який увійшов до 2 партизанської української дивізії.

* Сборник документов. Госархив, Полтава, 1957, стор. 89—90.

З цим полком Шмідт брав участь у визвольному поході на Україну. Він громив гетьманські війська генерала Болбачана під Харковом та Люботином, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора (№ 35), визволяв Полтаву, Кременчук, Бердичів, Шепетівку.

В час осінніх боїв 1919 року Шмідт командував під Царицином стрілецькою дивізією. Відбиваючи натиск білогвардійців і донської козачні, колишній прапорщик був важко поранений і контужений. Але поля бою не покидав— його підтримували два червоноармійці. І він залишив стрій лише після того, як білі козаки відступили.

Закінчивши короткочасні курси в Академії Генерального штабу, Шмідт в 1921 році прибув до Червоного козацтва.

Із Шмідтом ми не зустрічалися три роки.

В серпні 1918 року, в Полтаві, після побачення з керівником повстанкому Юрієм Коцюбинським, біля будиночка на Куракінській вулиці, куди товариші заходили по паролу: «Чи продається у вас семиструнна гітара?», мені зустрівся худенький чорноокий юнак. Я тоді не знав, що це і є знаменитий прилуцький партизан, про якого в народі вже ходили легенди. Згодом, у січні 1919 року, наш командир партизанського загону Василь Упир послав мене з завданням на станцію Кобеляки, де зупинився 7 Суджанський полк, що наступав на гайдамаків. І хоч командир того полку уже встиг завести для солідності чорну борідку, я впізнав у ньому юнака, з яким зустрічався в Полтаві на Куракінській вулиці.

... Спішившись, Шмідт ще здалеку привітав нас:

— Здорово, козаки!

Потиснувши нам руки, звернувся до Мостового:

— О, тут є першокласні лимарі! А своєму начдиву канчук сплетете? Тільки справжній, з волових жил!

— А навіщо він вам? — запитав я, позираючи на лозинку начдива.

— Зараз він потрібен і мені, і вам. За наказом товариша Фрунзе восьма дивізія стала першою Запорізькою, наша вже не сімнадцята, а друга Чернігівська червонокозача. І ваш полк не дев'яносто сьомий кінний, а сьомий червонокозачий. Який же це до біса козак без канчука?.. Ну, як, земляк, — начдив поклав руку мені на плече, — галушками почастуєте? Ми з Лукою, — він показав на військкомдива, — дуже їх полюбаємо.

— Галушок не обіцяю, а поросятина буде, — відповів я,

згадавши, що Очерет на radoщах залишив мені свій да-рунок.

Вислухавши повідомлення про стан полку, Шмідт нахмурився.

— Що я вам скажу, хлопці... У мене в дев'ятнадцятому році в кінній розвідці Суджанського полку було більше шабелі, ніж в усьому вашому дев'яносто сьомому. Треба щось робити. От я й приготував вам сюрприз.— Начдив поманив пальцем присадкуватого опасистого товариша, який прибув з ним.— Любіть і жалуйте — Жан Карлович Сіліндрик. Я в партії з п'ятнадцятого, а він аж з п'ятого. Бойовий командир ескадрону, має орден Червоного Прапора. Як бачите, без бороди, а для вас, зеленого молодняка, цілком може зійти за Карла Маркса.

— Ви все жартуєте, товаришу начдив, — попихкуючи люлькою, скупю посміхнувся Сіліндрик.— А я, наприклад, от приклад, прибув для важливого діла.

— От і давайте про діло! — Шмідт повернувся до мене: — У товариша Сіліндрика є загін молодців-латишів. Вони прикомандировані до повітового продкомісара. Відомо ж, що охороняємо зсіпні пункти ми, конвоюємо хлібні обози ми, а латишів продкомісар використовує як особистий конвой. Беріть їх собі, товаришу комполка, не пожалкуєте. Не думайте, що вам тільки й доведеться ловити дезертирів. Будуть і важливіші справи. Вороги не дрімують. От скажіть мені, куди поділися ці мільйони — денікінці, врангелівці, петлюрівці? Не всіх же ми перебили. От зараз там на Полтавщині наш комбриг Петро Григор'єв з загоном червоних козаків першої дивізії ганяється за Махном. Скоро, може, і нас покличуть. А латиші — вояки справні!

— От і я кажу, комполка не пожалкує,—все ще тримаючи люльку в роті, мовив Сіліндрик.— Ображатися буде, наприклад от приклад, продкомісар, але він поводитьсь з нами не по-партійному... скажу прямо.

— А тепер послухайте мене,—заговорив нарешті військкомдив. — Товариша Сіліндрика ми шануємо. Та до Карла Маркса, звичайно, йому далеко. А ось без хорошого комісара полкові не обійтись. Тельняшкін сюди вже не вернеться, поїхав воювати з басмачами. Вашим комісаром буде товариш Климов.— Гребенюк показав на чорноокого, середнього на зріст, з уважним поглядом юнака.— Климов, потемствений путіловець. А комісара-путіловця, на жаль, не в кожную частину ми можемо дати.

— Ну, раз ми взялися поповнювати полк, — говорив далі Шмідт, — даю вам ще й хвацького козака. — Він показав на хлопчика років дванадцяти, у шинелі, що сягала йому аж до п'ят. — Іван Шмідт, мій рідний брат. Беріть на виховання. Тільки пам'ятайте: коли буде глухим до слів, вживайте щось інше. І ніяких там штабів чи канцелярій! У стрій, до коня і шаблі!

Ваня Шмідт глянув на брата і, діставши з кишені саморобного м'ячика, почав нервово перебирати його дитячими пальцями.

Приїзд начальства, звичайно, привернув увагу наших бійців. Вони збиралися купками під високими тополями і ділилися враженнями.

Своєю виправкою, бравим виглядом та ще й срібною сережкою у вусі з-поміж усіх виділявся станичник Семивзоров. Оточений кавалеристами, прибріхував їм про багатьох начальників, «під якими» йому доводилось служити. Ось він витяг з лівої кишені кисета, не поспішаючи, скрутив солідну козячу ніжку. З правої дістав «вогневу примусію»: кресало—вигнуту знаком запитання велику залізу болванку, зеленувато-бурий кремій та просилений через металеву трубку шмат гарусного шнура. Вмілим ударом кресала видобув з кременю сніп яскравих іскор, від яких враз затлівся трут-шнур.

Шмідт, зразу відчувши в Семивзорові природного козака, звернувся до нього:

— Послухай, станичнику, ця пекельна машина, видно, перейшла до тебе в спадщину від отамана Платова?

— Зовсім ні, товаришу начдив, — не розгубився Пржектор. — Цим кресалом, — не моргнувши оком, брехав він далі, — користувався сам Степан Разін. Та ось тепер мені, Митрофану Семивзорову, дісталось...

Я заговорив з начдивом про обмундирування, про призи, якими можна було б захопити наших джигітів, про зелене мило...

— Чорт візьми, — глибоко зітхнув Шмідт, — три роки я знав одне — громити білих. А тут начдив кавалерії мусить клопотатися про онучі, зелене мило та всякий дріб'язок. — Діставши блокнот, почав щось писати. — Так, дріб'язок, — говорив далі, — та без нього ворога не здолаєш!

А тоді дав мені записку.

Я підкликав Митрофана Семивзорова і звелів йому їхати з цим папірцем в Ільїнці. Боєць, пхнувши ногою Ха-

лаура, що ластився біля нього, розгорнув записку і почав читати по складах.

— Що це ти робиш? — запитав Шмідт.

— А може, натраплю на бандюг! — не збентежившись, відповів Семивзоров. — От і проковтну папірець. А потім скажу все, що в ньому написано, словами. Тільки одного, товаришу начдив, я не розібрав. Ось тут проти вашого підпису якась закарлючка.

— Чув ти, козаче, — мовив начдив, — про лейтенанта Чорноморського флоту Шмідта? То був бойовий революціонер. Перебуваючи в підпіллі, довелось мені міняти прізвище. От і взяв я собі ім'я лейтенанта Шмідта. Але є й фон Шмідти. Щоб мене з ними не плутали, я додаю до свого прізвища «тов», тобто, товариш Шмідт! Зрозумів, козаче?

— Як не зрозуміти! У нас на Дону був поміщик хвон Енгельгарт. Немало й ми тих хвонів перебили!

— Молодець козак! — похвалив Семивзорова начдив.

— Радий старатися, ваше превос... вибачте, товаришу начдив. Щось я з'ярапортувався... — мовив боєць і пішов виконувати доручення.

— От у нас в п'ятнадцятій дивізії, — заговорив сотник Ротарьов, який стояв осторонь, — ми стояли тоді в Полоцьку. ще до цієї німецької війни, — то там повно було цих самих фонів. На драгунському полку — фон Фосс, на гусарському — фон Принц, на уланському — фон Верман. І на додачу ще один бригадний генерал, теж з цієї породи — фон Бюнтінг...

— Було та загуло, — поплескав сотника по плечу начдив.

— А командиром корпусу, куди входили наші кубанські полки, був граф Келлер, — заговорив після уральця сотник Храмов. — Командиром 11 дивізії був де Вітт, 11 гусарським полком командував граф Мірбах, 5 гусарським — барон фон Корф. Серед генералів були й не німці, та все з дивними прізвищами, такими, що наш брат зразу і не вимовить. От послухайте — генерал Розаліон-Сошальський. А то ще були генерал Замота і генерал Чорнота. Тільки повне прізвище цього другого генерала — Чорнота де Бояри-Боярський.

— Це ти правильно кажеш, Кубань, — мовив Шмідт, безцеремонно знявши з голови сотника кубанку. — Мрію про таку шапку. Колись придбаю. — Повернув кубанку Храмову і говорив далі: — В царській кавалерії повно

було всякої наволочі. Преподобний барон Врангель командував в Ризі гусарським Іркутським полком, Павло Скоропадський—лейб-гвардії кінним полком в Санкт-Петербурзі, так при цареві називався Петроград. А прізвище Розаліон-Сошальський — це ще так собі. От восени 1919 року, коли ми воювали під Царицином, наш командир полку Мишко Лукін* упіймав одного субчика, теж царського гвардійця, то в нього було з прізвищ прізвище — граф Ленчик фон Трензель-ді-ля-Попруга.

Важко було не розсміятися з такої нестримної фантазії начдива. Та Дмитро Аркадійович, дивлячись на нас, сам зоставався зовсім серйозним. Така вже в нього була вдача.

Незадовго перед тим він повернувся з наради, скликаної при штабі військ України та Криму в Харкові Михайлом Васильовичем Фрунзе. Обговорювалось питання про строки навчання у військових училищах. Багато хто наполягав на курсі чотирьох-п'яти років.

Слова попросив Шмідт. Звертаючись до Михайла Васильовича, він сказав:

— Товаришу командуючий! Вчора я ходив до цирку. Дивився на моржів, як вони спритно перекочують носами кульки. Запитав у Дурова, скільки їх учать. Циркач відповів, що два роки. То невже,— повернувся він до учасників наради,— наші курсанти дурніші за дуровських моржів?

Шмідт закінчив і сів з таким же кам'яним виразом на лиці, як і піднявся. Та Фрунзе розсміявся. А коли трохи заспокоївся, мовив:

— Розсмішив мене Шмідт. Ну, зробимо невеличку перерву. А він має-таки рацію...

Що стосується кубанської шапки, то бажання Шмідта скоро збулося. Після 2 червонокозачої дивізії він керував Владикавказькою школою гірських національностей і дістав не лише кубанку, а й козачий бешмет.

Якось Семивзорову запропонували поїхати у відпустку. Та козак категорично відмовився.

— Поки що мені на Дон дорога закрита,— сказав він.

— Те, що ти був у білих, нам усім відомо,— заспокоїв бійця комісар полку Климов.

* Михайло Федорович Лукін у тридцятих роках командував 23 Харківською дивізією, був комендантом Москви. В роки Великої Вітчизняної війни — командир армії. Зараз — заступник голови Комітету ветеранів війни в Москві.

— Бачите, — примруживши єдине око, пояснив Митрофан. — Радянська влада мені простила. А от мій сусіда — інсгородній, той, мабуть, ніколи не простить. У вісімнадцятому році ми з Фіцхалауром дотла вирізали його курінь. Ну, а що стосується моїх гріхів проти влади, я їх спокутував ось цим! — показав козак на ефес свого клинка. — Побачите, Семивзоров ще пригодиться.

— Розумієте, — зиркнув він на нас, — скільки раз міг я переметнутись і до наших станичників, і до шляхти, он як зробили козаки Яковлева чи Фролова. Та я зрозумів — моя стежка не з Фіцхалауром, то мій страшний кривавий гріх. І я його змиваю не сльозою, плакати козак не вміє, а чужою і власною кров'ю. І краще мені при Радянській владі бути пастухом, аніж при отаманській осавулом, — рішуче мовив козак, який відвоював для свого народу його землю, але боявся вернутися на той її клаптик, де народився і виріс.

5. „САМ ЕГОРІЙ ВО БОЕ, СІДІТ НА БЕЛОМ ОН КОНЕ...“

Петлюрівщина, намагаючись якось виправдати свої поразки в боях з робітничо-селянськими війнами України, галасувала: «Москва посилає проти нас китайців, башкирів та латишів».

І знову, пізньої осені 1921 року, сильне гайдамацьке військо, незважаючи на потрійну перевагу в людях, не вистояло під ударами нашого 7 червонокозачого полку. Жовтоблакитна преса писала тоді, що «повстанці» впевнено посувалися вперед, але, зустрівшись з полком кінних марксистів, змушені були відступити.

Петлюрівський газетяр не без іронії перехрестив нас в «кінних марксистів». Та ми й справді вважали себе учнями великої школи Маркса, які на заклик партії і народу взяли в руки клинки і посідали на коней.

Далі і піде мова про те, як наш полк зусиллями партійної організації і всього бойового складу перетворився в грізну для ворогів силу.

Уже тричі виводили ми своїх коней на плац. Разом з нами, засукавши рукава, втирали смердючу мазь в їх коротставі шиї всі хлопчачки заводського селища. Неприязно зиркаючи на мене, без бурки, кубанки і гімнастюрки, намілював шкіру коней і буркотун Храмков.

Навіть отець Дорофей, цього разу вже тверезий, хотів

був скинути з своїх плечей довгополу рясу, та ми відмовились від послуг попака.

Уже Жан Карлович Сіліндрик привів своїх прибалтійських орлів з величезним обозом, де було багато дружин і дітей кавалеристів. Ще в 1918 році, відступаючи під натиском ландскнехтів фон дер Гольца, латиські бійці, побоюючись розправи над сім'ями, вивезли їх з собою. І хоч баскі коні латиського загону не знали ніяких хвороб, жінки з обозу Сіліндрика, взявшись купати полкових коней, виявили нам неоціниму поміч. Латвійські воїни щедро полили своєю кров'ю радянську землю, де їй найбільше загрожувала небезпека. Високі, міцні, з вольовими енергійними лицями, учасники багатьох боїв, ці вершники на дужих конях могли б стати гордістю будь-якої кавалерійської частини.

З приходом латиського поповнення наша партійна організація дістала міцне підкріплення в особі їхнього командира, комуніста з дореволюційним стажем. Багато було партійців і серед рядових бійців-латишів. З'явився в нашому полку і товариш з найвищою бойовою нагородою — орден Червоного Прапора.

Вже улюблена примовка червонопрапорника Жана Карловича «наприклад от приклад» була підхоплена всіма бійцями полку.

Уже проноза Семивзоров, перш ніж їхати в Ільїнці з запискою Шмідта, вихилив пляшечку самогону, попросивши її у отця Дорофея від імені комполку нібито для пригощання начдива.

Уже зібрали неписьменних бійців полку в першу сотню, а її командир Храмов тільки й бурчав:

— Всі нещастя на мою голову. Козак мусить орудувати шаблею, а не олівцем.

Та кавалеристи, не звертаючи уваги на його кепкування, дружно взялися за науку.

В полку закипіло і військове навчання. Бійці зайнялися стройовою підготовкою, а командири налягли на тактику. Пам'ятаючи зауваження Примакова: «Служити нам, як мідному котелкові», треба було відточувати і свою командирську майстерність.

Кавалерійська справа, як вважали в ті часи, ґрунтується на трьох «китах». Перший «кит» — це індивідуальна їзда, що робить вершника і коня чимсь цілим, взаємозлитним. Другий «кит» — стройова справа. Коли зібрані разом

десять чи п'ятсот вершників за найменшим знаком начальника, як єдиний організм, блискавично виконують його команду, — це і є ідеал стройової виучки. І третій «кит» — тактика, тобто вміння добиватися перемог малою кров'ю.

Почнемо з першого «кита». Як виходець з села, я почав їздити на коні змалку. Пам'ятаю, в десять років мене добряче поносив наш старий жеребець Чорномор. Роздратований безупинним гиканням, він кинувся навскач і, наслідуючи своїх пращурів, що вільно ганяли дикими табунами по печенізьких просторах, почав гасати з одного краю поля в інший. Бачачи, що повід без ніякої користі тільки ріже мені руки, я судорожно вчепився в гриву жеребця.

Біля підніжжя позолоченої надвечірнім промінням козацької могили, яка хзилювала наші хлопчачі голови легендами про заховані в ній таємниці, змилений Чорномор раптом зупинився, обірвавши скажений галоп. З жмутом гриви в руці вилетів я вперед і, ледве живий, витягся на колючій стерні.

Влітку 1919 року, в просторій клуні села Козачок, недалеко від Старого Оскола, я познайомив кавалеристів штабного ескадрону з «Павуками і мухами» В. Лібкнехта. Після занять до мене підійшов Слива, тихий дбайливий боець років тридцяти, що працював раніше вибійником у шахті, а потім став драгуном і червоногвардійцем. Трохи збентежившись, він сказав:

— Ви тільки... той, товаришу політком, не ображайтесь, значить. Міркували ми з хлопцями... Багато вже перебачили в ескадроні політиків. До вас був Галушка, нічого собі хлопець, з нашого брата, робітник. І до вас придивились, значить, якого ви духу, бо бачимо, з грамотних. Значить, дав мені народ немовбито повноваження, щоб я вас трохи підрепертував у кінній, значить, справі. Бо сьогодні ви політком, а завтра, може, ще кудись пошлють. Треба, щоб народ, куди ви поїдете, не сміявся: «Прислав нам штабний ескадрон вояку, а він у сідлі, як собака на паркані».

Після цієї трохи плутаної мови мені стало зрозуміло, що бійці, хоч я і тримався в сідлі міцно, забракували мою їзду. Зворушений турботою людей, охоче погодився повчитися у старого кавалериста Сливи.

Не буду описувати, скільки поту вижав з мене в полі за Козачком причепливий Слива, та після його уроків я почав «грамотніше» сидіти в сідлі.

Як же було з другим «китом» — стройовою виучкою?

По-справжньому я відчув, що таке стрій, навесні 1920 року під Перекопом, проходячи службу в 13 окремій кавалерійській бригаді. Наш комбриг Володимир Йосипович Мікулін, який довго потім працював з Будьонним, людина сильної волі і благородної душі, все своє вміння, знання, весь запал віддав улюбленій справі — організації червоної кінноти.

Пост інспектора 13 армії забезпечував йому — великому знавцеві і ентузіастові кавалерії — увагу вищого командування та престиж навіть серед вимогливих кавалерійських начальників. Цей пост гарантував його і від багатьох неприємностей.

Як людина невичерпної енергії, як шукач нового, Мікулін завжди поривався туди, де він зміг би застосувати все нове і особисто пересвідчитись в його доцільності. І хоч наполегливе прагнення колишнього полковника та ще й кавалериста потрапити на фронт в той час, коли десятки і сотні царських офіцерів, зраджуючи присягу, переходили на бік ворога, могло викликати настороженість, Мікулін рішуче добивався свого. Його призначили командиром кішного з'єднання.

13 кавалерійська бригада знала кількох командирів. Влітку 1919 року в час відступу під натиском білих нею командував високий і стрункий чех Новотний, колишній гусарський офіцер австро-угорської армії, що прийшов до нас з таборів для військовополонених. Під Касторною, коли ми виходили з оточення під носом у бронепоезда білих, денікінці кулеметною чергою поранили комбрига Новотного та його коня.

На зміну Новотному в бригаду прибув помічник командира одного з стрілецьких полків 42 дивізії Попов. Цей донецький шахтар і колишній червоногвардієць у перших же боях показав себе відважним бійцем. Рівний і з командиром полку, і з рядовим кавалеристом на відпочинкові, він був сміливим рубакою в бою. В чорному шкіряному костюмі, сам смуглявий, на здоровенному сірому коні, з високо піднятою шаблею кидався в гущу всіх сутичок. Коли його поранили в наступові на Дебальцево, всі бійці важко переживали розлуку з улюбленим командиром.

Після Попова на чолі бригади став командир Орловського полку, красунь-вусач, колишній штаб-ротмістр, Володимир Миколайович Єсіпов. Байдужість та інертність нового командира сковували живі сили бригади, а надмірна активність його дружини — підривала їх. Єсіпова скоро

зняли. Замість нього з Олександрівська, теперішнього Запоріжжя, прислали Володимира Йосиповича Мікуліна.

Отже, бригада знала командирів, що розділяли з нею всі труднощі походів, всі нестатки, вона знала комбригів-рубак, які особистим прикладом вели вершників в бій.

Мікулін, звичайно, не міг, як раніше шахтарський ватажок Попов, двома-трьома словами добратися до найпотаємнішого в душі бійця. Але коли новий комбриг показав усім, як можна з малоповороткої брили виточити гнучкий живий організм, що на скаку перешиковує свої ряди то для складного маневру у сфері вогню, то для розумного наступу в розімкненому строю, то для влучного удару по флангові, то для нищівного натиску суцільною стіною, бійці, що підходили з суворою міркою до кожного нового начальника, полюбили Мікуліна.

Весною, у дні затишшя під Перекопом, бригада виходила з Чаплинки в степ. Наш комбриг подавав команду то голосом, то сурмою, то просто шаблею, змушуючи полки перестроюватись і змінювати бойові порядки. Затамувавши подих, носилися ми широкими Таврійськими степами, над просторами яких ледь помітним серпанком леліло скловидне повітря.

Частенько командир сам виконував на сурмі кавалерійські сигнали, дивуючи своїм вмінням всіх бійців і музикантів-сурмачів.

Багато хто з нас вперше брав участь в такому навчанні, коли сили кожного бійця виростали вдсятеро. Піднімаючи бойовий дух кіннотників, Володимир Йосипович сам радів з їх успіхів.

Згодом ми оцінили велику користь цих навчань. Під командою Мікуліна 13 бригада у квітневі дні 1920 року відважно громила білогвардійську кінноту.

Зовсім не схожий на чванливого Соседова, колишній царський офіцер і дворянин Володимир Мікулін прищепив багатьом з нас любов до філігранної стройової виучки. Ось чому, коли під Перекопом 13 кавалерійська бригада під іменем третьої вливалася в Червоне козацтво, Примаков, завжди висуваючи командирів з низів, залишив колишнього полковника Мікуліна на його місці.

За вдалий напад на штаб 6 армії білопольських інтервентів у Проскуріві на чолі третьої бригади та за визволення Тернополя — на чолі другої Мікулін був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Здавши командування 17 кавалерійською дивізією Котовському, Мікулін по черзі командував Першою Сибірською кавалерійською дивізією, 11 кавдивізією в Гомелі, Окремою кавказькою кавбригадою в Тифлісі. На чолі цього з'єднання він брав участь в ліквідації бандитизму в Ельдарському степу. Два роки, з 1924 до 1926, Мікулін працював начальником штабу 3 кавалерійського корпусу в Мінську, після чого майже десять років провів у Військовій Академії як ад'юнкт по кафедрі кінноти і заступник начальника штабу Академії по навчальній частині.

В 1933 році, зустрівши якимось мене в ресторані Спілки письменників на Тверському бульварі, Мікулін з радістю сказав:

— Можете мене привітати. Я вже кандидат у члени партії.

На початку 1935 року Мікуліна перевели до Інспекції кавалерії помічником Будьонного, а в 1936 році призначили начальником Вищої кавалерійської школи, де він виховав не одну сотню тямущих ватажків червоної кінноти.

До Великої Вітчизняної війни, мабуть, не було жодного командира, який не знав би особисто або не чув нічого про кращого знавця радянської кавалерії — Володимира Йосиповича Мікуліна. Він теоретично і практично розробляв питання кавалерійської розвідки, особисто склав проект 3-ої частини Бойового уставу кінноти. Мікулін написав сценарій про розвідку кінноти «В тилу у ворога», який користувався успіхом у глядачів. Весь офіцерський склад червоної кінноти носив дуже зручне і практичне «спорядження Мікуліна».

...В Івчі ми дізналися, що з Полтавщини до нас іде підкріплення. Передбачаючи майбутні полкові навчання, я почав старанно до них готуватися. З ад'ютантом полку Петром Ратовим ми сідали за стіл, брали кавалерійський устав і вишиковували на стільниці сірникові ескадрони та полки. Кожен сірник означав розгорнутий стрій взводу. Один з нас подавав команду, другий, посуваючи сірники, здійснював потрібне перешикування. Потім запрошували штаб-сурмача Афінуса Скавріди, і в нашій хаті з ранку до вечора оглушливо ревла мідь. Ми розучували мотиви кавалерійських команд і відразу ж за сигналами сурми маніпулювали по столу сірниками-взводами.

А вже потім у просторій івчинській школі проводили

заняття, в яких брав участь весь командний і політичний склад полку.

Сотник Сіліндрик і уралець Ротарьов, що прибув з 6 полку, зносили сірникову муштру мовчки, зате Храмов, як завжди морщачись і фиркаючи, висловлював досить рішуче невдоволення. Та після того як він сплутав команду і вклинився в стрій сусідніх сотень, викликавши осуд і сміх товаришів, ставлення Храмова до сірникової забави змінилося.

Наші вусачі, скоса позираючи на своїх колег, спершу несміливо, а потім все дружніше, як школярі, під акомпанемент штаб-сурмача, повторювали уставні слова команд:

Всадники, двигайте ваших коней
В поле галопом резвей.

І тут же Ротарьов, служака старої армії, грайливо підспівував на той же мотив більш ходовий, неуставний текст сигналу:

Скільки раз говорил дураку:
Не держися ты за луку...

До слів військової команди «Виклик коноводів»: «Коноводы, поскорей подавайте лошадей, подавайте лошадей, подавайте лошадей» існували, як виявилось, і неуставні: «Вот попутал меня бес, я к монашенке полез, я к монашенке полез, я к монашенке полез...»

На всі команди, що подавалися сурмою, були слова офіціальні і неофіціальні, створені колективним Кузьмою Прутковим — армійськими жартівниками і дотепниками. Разом з служакками старої армії вони перекочували й до нас.

Всім кіннотникам подобались урочисті слова і мелодійні звуки сигналу сідлання:

Всадники, други, в поход собирайтесь,
Трубные звуки ко славе зовут...

Кожного разу, коли в передсвітанковій імлі, на сонних ще вулицях штаб-сурмач виконував мелодію цього хвилюючого сигналу, почуття бойової звитяги, прагнення до чогось високого і недосяжного народжувалися в серцях начальника дивізії і всіх рядових бійців.

Та івчинською школою навчання не обмежилось. Коли всі командири сотень вже безпомилково вистроювали з сірників не лише свої сотні, а по черзі і весь полк, ми вийшли

за село. На полях ще стояли густі і високі хліба, зате до наших послуг була збита скотиною толока. Тут уже замість сірників рухалися живі люди. Командир взводу імітував свій взвод. Заняття проводили «пеше — по-конному». Обходились ми, правда, без рисі та галопу, але страшенно втомлювались. У тих, хто, шикуючи фронт, змушений був виходити в загальну лінію з глибини колони, аж чуби мокріли. Та майстри військової справи кажуть: «Чим важче в навчанні, тим легше на війні».

І я, і комісар Климов, і наша «партійна совість» — Мостовий — всі ми раділи від душі, коли вечорами біля штабної хати вусачі-буркотуни, кидаючи сірники прямо на пісок, захоплено обмірковували денну муштру.

Можливо, тут надто докладно описується те, як ми оволодівали премудростями кавалерійської науки. Та я не помилюсь, коли скажу, що таке навчання проводили й інші політпрацівники, яких військова організація більшовиків, піклуючись про створення професіональних кадрів, висунула на командирську роботу.

На їзді та вольтижуванні переможцем був кубанський козак Храмков. Але і його дивували вміння та майстерність степового наїзника уральця Ротарьова. Смуглявий, з трохи косими очима і випнутими вилиццями, на своїй темно-гнідій рухливій Бабочці, що наче була налита ртуттю, Ротарьов, легко орудуючи триметровою пікою, здавався витязем, який виринув з глибоких лицарських віків.

— Справжній Георгій-победоносець, — захоплювався уральцем Храмков.

— А ти нашу уральську пісеньку про великомученика Єгорія чув?

— Ні, не доводилось, — відповів кубанець.

Ротарьов, лукаво примруживши монгольські очі, заспівав високим тенором:

Сам Егорий во бое,
Сидит на белом он коне,
Держит в руке копье,
Тычет змию в ж...е!

Батрачка Параня Мазур, «законна хазяйка» толоки, завжди з інтересом спостерігала заняття командирів. А раз, почувши кінець уральської пісеньки, сердито кинула: «Тьху на вас, капосники!», повернулася і пішла в лозняк до своїх чорнорилих годованців.

В Івчі наш полк провів велику роботу по реєстрації дезертирів та вилученню зброї, і скоро нас перевели на північ від Хмельника, у велике село Пустовойти. Тут Іван Земчук, розмовляючи зі мною, почав згадувати свій дім і дітей. І часто наспівував тужливі мелодії:

По Дону гуляєт, по Дону гуляєт,
По Дону гуляєт казак молодой...

Цыганка гадала, цыганка гадала,
Цыганка гадала, за руку брала...

Можливо, ординарець виношував хитромудрий план, що його за сумовиті пісні пошлють у стрій, звідки дехто вже поїхав у відпустку.

6. „ФРАНЦУЗ БОЕК, А РУССКИЙ СОЛДАТ СТОЕК“

Одного жаркого червневого дня з півдня, з боку Хмельника донісся веселий спів:

Ой, на, ой, на горі
Та й женці жнуть,
А попід горою, ярм-долиною
Козаки йдуть...

Весь наш штаб вийшов на ганок. Широким чумацьким трактом, у клубах густої куряви, наближалась кавалерійська колона.

Полк, що прибув до нас на поповнення, складався з трьох ескадронів. Його бійці, ставши під червоний прапор на заклик партії: «Незаможник, на коня!», дістали бойовий гарт у боротьбі з бандою Левченка, яка орудувала на Полтавщині. Коли кавалеристи спішилися і оточили нас щільним кільцем, мені здалося, що я знову бачу своїх бойових товаришів з 6 червонокозачого полку.

Стали представлятися командири: Царьов — тимчасово виконуючий обов'язки комполку, командири ескадронів та взводів — Гутик, Фортунатов, Кикоть, Перепелиця, Гусятников, Кудря, Полтавець, Келиберда, Павленко, Кравець, Хуртовина, Максименко. Зв'язківець за фахом, Максименко очолив наш взвод зв'язку. Трохи соромливий юнак з просвітянським ухилом, він зібрав у полку драматичний колектив і своїми виставами сприяв культурному вихованню бійців. Зараз генерал-лейтенант Петро Максименко перебуває в кадрах армії в Москві.

З новаками прибув і мій земляк Саленко, син залізничного майстра, учасник наших дитячих ігор, привізвавши мені привіт від старої матері. Командуючи в полку незаможників господарським ескадроном, він залишився на цій посаді і у нас.

Наші старі бійці, що збіглися з усіх вулиць Пустовойтів, оточили полтавчан і почали знайомитися з ними.

На цілу голову вищий від допитливих слухачів, щось розповідав чорнобровий кавалерист-богатыр. Наш вихованець Ваня Шмідт, з шаблею, що теліпалася по землі, широко розкривши рота, з насолодою слухав велетня. До моїх вух долинули слова:

— Як заспівали ми всією дивізією нашому генералові Лохвицькому «Allons, enfants de la patrie», він і зомлів. Кричить на весь плац: «Складіть зараз же зброю, а то завоюю всю бригаду голодом».

— Хто він, цей товариш? — запитав я прибулого командира.

— Це наш діжонський сердеїд Макс — Максим Запорожець. Славний рубака! — відповів Сергій Павлович Царьов.

Протовпившись поміж слухачів в центр, я запитав новачка:

— Ви були під Реймсом?

— Oui, mon colonel, я лякуртинець*, — браво відповів боєць. — Був і під Реймсом, бився під Шалоном...

— Як вам пощастило вибратися додому?

— І не питайте! — блиснув очима оповідач. — Є пісня про запорожця, що потрапив за Дунай. А цей Запорожець, — ткнув він себе в груди, — попов аж за моря-океани і не загинув там. Повернувся на рідну землю.

— Ви, дядьку, розкажіть все по черзі! — попросив Ваня Шмідт.

Навколо загомоніли:

— Ну, раз малятко просить — розповідай, козаче, свої пригоди.

— Ну що ж! Я буду розказувати, а ви послушайте.

* Солдати російського експедиційного корпусу, послані царем у Францію, в 1917 році відмовились битися за інтереси своєї і французької буржуазії. За розпорядженням маршала Фоша, російських солдатів зняли з позицій і загнали за колючий дріт знаменитого табору Лякуртин.

Спершу французи трималися за нас міцно, бо ж відомо: «француз — он боек, а наш брат стоек». Ну, а як довідалися ми про те, що вдома революція, то й сказали: годі. А Фош — це найголовніший їхній генерал — взяв та й погнав нашу бригаду в Лякуртин. Цілий місяць чесали пішки з-під самого Реймса. В Лякуртині Лохвицький призначив парад і зачитав суворий наказ — виходити без зброї. А наш голова комітету Глоба сказав: «Non, mon general, підемо при всій зброї». Нам зразу і зрізали пайок. Та зброї ми все-таки не здали. Тоді наш табір оточили сенегальці і зуави. Лохвицький поставив ультиматум, а Глоба його відхиляє. Десять разів генерал вимагав скласти зброю, десять разів ми відмовлялися. А тут понаїздили наші хрещені з передачею. Це коли ми захищали Париж, то почали одержувати листи й подарунки від усяких мадам і мамзельок. У кожного з нас була хрещена, по-їхньому — маррен, а декому пощастило й на двох марренок. Як надходить солдатіві відпустка, знає він, куди їхати. Так ось насунуло до Лякуртина кілька сот цих самих французьких дамочок. Просять побачення. А Лохвицький сказав: «Дозволю, хай ваші бунтівники здадуть зброю». І через це Лохвицькому знову відмовили. А тоді й почалося. Стріляли в нас з крипосних і польових гармат, косили кулеметами. А жертви вже нічого. Конячі жили і то поїли. За кінські тельбухи почали гризтися між собою. Ну, не витримали ми, хоч і відбивалися хоробро. Коли здалися, Лохвицький перестріляв комітетчиків. А нас, лякуртинців, повіз в Африку добувати буржуям руду. Там ми знову обрали таємний комітет. Ось прийшли до нас в бараки офіцери вербувати добровольців до Денікіна. Комітет наказав: «Записуйтеся всі до одного». Ми так і зробили. Нам зразу ж дали солдатський пайок, одяг, зброю, посадили на пароплав і повезли морем до Одеси. А там ми всім гамузом переметнули до червоних. Ось так, товариші, і потрапили додому.

— А хто ж тебе навчив по-французьки? — запитав сотник Васильєв.

— Моя хрещена з Діжона. Вдова, чоловіка її вбили під Верденом. Не раз говорила мені: «Restez, Maks, pour toujours!» — залишайся, значить, Максиме, зі мною назавжди. А хто ж погодиться проміняти нашу Україну на бабу, хай вона сто разів буде француженка і сто разів багата! У неї в Діжоні будиночок, в Греноблі виноградник, та мені дорожча моя мазанка...

Прибулим дали три дні відпочинку, щоб помитися, полагодити одяг і зброю, підкувати коней.

Через тиждень до нас на злих кошлатих конячках прибули башкири. Важкий і звивистий шлях пройшла їхня бригада. Підбурені націоналістами, башкири один час входили до складу колчаківської армії. Та зрозумівши обман, вони порвали з білими і перейшли на бік Рад, стали під червоні прапори. Самовіддано і хоробро билися башкири проти Юденіча під Ленінградом, а потім на західному фронті — з пілсудчиками. Їхній беззмінний командир, Муса Муртазин, людина з важким минулим, був нагороджений за відвагу двома орденами Червоного Прапора.

Восени 1920 року в час ліквідації петлюрівської армії бригадою почав командувати Олександр Горбатов. Влітку 1921 року башкирів звели в полк, який під іменем 12 червонокозачого входив до нашої 2 дивізії. Один башкирський ескадрон потрапив до 7 червонокозачого полку.

Чутки про ці переформування, що потрапили через петлюрівську агентуру за кордон, напевне, і породили «газетну вигадку», опубліковану 19 травня 1921 року в «Українському віснику», нібито для придушення «повстанського руху» з Курська на Україну прибуло чотири кавалерійські дивізії, виключно з башкирів та калмиків.

Про брехливість жовтоблакитної преси говорять такі цифри. Латиші і башкири, зведені в сотню під командуванням Жана Сіліндріка, до загальної кількості полку становили 10 процентів, а разом з 12 полком Горбатова до складу всього 1 кінного корпусу — 3—4 проценти. А в цілому дев'ять десятих складу корпусу — це були українці Лівобережжя, Правобережжя, Галичини і Кубані. І наш 7 червонокозачий полк, діставши нове поповнення з Полтави, зразу змінив свою етнографічну структуру.

Полкова військова рада, неофіційний дорадчий орган, в якому взяло участь багато товаришів, схвалила запропонований штабом план розподілу людей, — адже єдиноначальнику потрібна порада найближчих помічників.

Ми всі були певні в тому, що товариське змагання між людьми підніме боєздатність нашої частини. Через те формували підрозділи за принципом земляцтва. Таким чином, в полку з'явилися шабельні сотні полтавчан, кубанців, галичан, башкирів і латишів. Шоста кулеметна сотня з її змішаним бойовим розрахунком в мініатюрі представляла наш багатонаціональний полк.

Після засідання до мене підійшов Мостовий.

— А з Храмовим здорово вийшло! — хитро посміхнувшись, шепнув він.

— Як це можна зрозуміти? — запитав я.

— Ми всі чекали, що ви зіпхнете його. Думали, комусь з новачків наклеюється третя сотня.

— За що ж його спихати?

— За що? Та за язик. Хіба мало він вам дозволяв?

— Треба боятися не буркотунів, а мовчунів,— випередив мене комісар полку Климов. — Хто не плазує перед своїм командиром, той не боїться всього.

— Так,— погодився з комісаром Мостовий. — Головне не страх, а повага. Хоч один лектор, пригадую, розповідав, що Наполеон часто казав: «Хай мене не поважають, аби тільки боялися».

Через кілька днів ми переходили з Пустовойтів до Сальниць. Тепер уже ніхто не нудьгував ні за дівчиною в слюзах, ні за циганкою-ворожкою. Молоді голоси в передніх сотнях дзвінко виводили пісню про Дорошенка, що веде війська запорозьке, та про необачного Сагайдачного, що проміння жінку на тютюн і люльку.

Настала гаряча пора — косовиця. Від світання і до смеркання видзвонювали на полях коси. Стрекотіли самоскидки та жниварки-лобогрійки. Звільнялися для наших навчань поля.

В полку почалася гаряча пора. Бійці взялися за строюву підготовку, а командири налягли на тактику.

Проте ми виходили на заняття не в повному складі. В міру розгортання жнив та обмолоту полк змушений був охороняти склади і зсипні пункти,— на Поділлі це був урожайний рік.

Селяни дружно працювали. Куркулі і заможні хазяї наймали голодуючих — біженців з Волги, що дійшли вже до Сальниць. Сім'ям червоноармійців, вдовам, сиротам та біднякам допомагали наші бійці. Повеселішали дівчата й молодиці, пожвавішали червоні козаки. Від нового вівса набиралися сили стройові коні.

Селяни тепер дістали можливість розпоряджатися своїм хлібом. За пропозицією Леніна в країні відмінили продрозверстку. Замість неї було введено продподаток. А Петлюра в цей час готував Тютюнника та інших головорізів до походу на Україну, даремно покладаючи надії на те, що селяни, змолотивши і приховавши багатий урожай, дружно

гіднімуться проти влади з обрізами, вилами і сокирами.

Поки що ми не знали, з ким доведеться воювати. Але радянський громадянин за спиною Червоної Армії мусив почувати себе спокійно. На нас було покладено почесне завдання: оберігати мирну працю робітників і селян. І до цього ми всі — рядові і командири — старанно готувались.

Наслухавшись бадьорих пісень наших вояк, я дома вже не міг спокійно ставитись до сумовигих мелодій ординарця і дав йому відпустку.

Іван Земчук, дбайливо засунувши в кишеню гімнастюрки документ, з вдячністю потис мені руку. Спустився з східців штабного ганочка і, поважно прямуючи до воріт, весело заспівав:

Ты лети, лети, мой конь,
Ты лети и мчися,
У знакомого двора
Стой, остановися!

Ординарця Земчука заступив полтавчанин Іван Бондалетов, невеличкий на зріст, присадкуватий боець з сміхотливим лицем. Його чепурна гімнастюрка, так само як і кобура нагана, були густо поцяцьковані білими кнопками — «для форсу», як говорив він сам.

Новий ординарець прийшов не з порожніми руками. Крім свого сірого коня, він привів чистокровну кобилу Марію — золотистої масті, з білими ногами. Вручаючи мені породисту красуню, Іван заявив:

— Це вам від хлопців-полтавчан.

— За що? — звів я плечима, водночас дивуючись і радіючи.

— За те, що не розкидали своїх земляків по різних сотнях і поставили їх на чолі полку.

Коли «жменька» вершників, за висловом Очерета, у Пустовоїтах зросла до справжнього полку, то тут, в Сальницях, наша кавалерійська частина вже стала повноцінною бойовою одиницею.

Почалося напружене навчання полку. Серце раділо, коли дивився я на молодих, бадьорих вершників, що під звуки полкових сурм гарцювали на неспокійних конях, на полковий прапор, що майорів на вітрі попереду частини, на хвацькі кулеметні тачанки у трійках шалених ситих коней.

А вишикувані лінії кавалеристів — одна сотня на вороних, друга на гнідих, третя на рудих, четверта на сірих, п'ята на буланих, а кулеметна — на різномастих конях?! А ліс тонких, порожнистих металевих пік, прикрашених малюсінькими кумачевими флюгерами?! А бадьоре «здрас», що виривалося з сотень грудей, як могутній гарматний залп, у відповідь на привітання: «Здорово, земляки», «Здорово, кубанці», «Здорово, уральські орли»?!

Одного разу, під час перепочинку, Храмков випалив:

— У Кочубея і то не знали такої гонки!

— Де там! — підтримав кубанця Ротарьов, витираючи папахою спітнілий лоб. — Женуть здорово.

Треба сказати прямо, що тепер на полкових навчаннях найбільше діставалося сотникам, чий зір і слух напружувався до краю. Найменша помилка, особливо в перестроюванні на великому алюрі, викликала стовпотворіння.

Я не встиг відповісти. Мене випередив Мостовий:

— Що? Гайка ослабла? Більше вижме нашого поту комполку, менше вижме нашої крові ворог! Ми, комуністи, за це!

На сальницьких полях, як у свій час 13 бригада в Таврійському степу, під бадьорі команди сотників, що безпомилково розшифровували сигнали штаб-сурмача, під глухий тупіт та шурхіт стерні, під нетерпляче форкання коней, під брязкіт зброї та стремен 7 полк доводив до довершеності свою стройову майстерність.

Після одного навчання Бондалетов, який вважав своїм обов'язком переказувати мені всі розмови однополчан, прошептав, хитро позираючи на мене:

— Хлопці кажуть, що ви старорежимний охвіцер.

— Ображаються на мене? — запитав я, стурбувавшись, що козакам не подобається напружена стройова муштра.

— Не те що ображаються, товаришу комполка, а через ті полкові навчання. Не вірять, що звичайному студентові могла бути відома вся стройова наука.

Звичайно, і кавалерійська справа мала свої секрети майстерності, але все ж вона набагато простіша, аніж премудрості диференціальних та інтегральних обчислень...

Після цього повідомлення Бондалетова можна було вважати, що й з другим «китом» кавалерійської виучки, тобто із стройовою підготовкою, яка робить з полку гнучкий,

слухняний волі командира «інструмент», в основному покінчено. Залишився третій «кіт» — тактична майстерність, вміння перемагати малою кров'ю.

Хлопці, звичайно, помилялись у своїх висновках щодо мене. Офіцером я не був. Можливо, що навіть з якогось боку Соседов і мав рацію, не уявляючи командира кавалерійського полку без офіцерського, унтер-офіцерського чи хоча б солдатського стажу. Та на час нашої розмови з прихепливим Соседовим я вже мав деякий досвід.

7. ОГЛЯД В САЛЬНИЦІ

З літа 1918 року я перебував у повстанському загоні Василя Антоновича Упиря. Правда, довгий час не доводилось брати участі в боях, бо на мене було покладено зв'язок повітового підпілля з губернським партійним центром Полтави через Євгенію Рябицьку, а через Юрія Михайловича Коцюбинського — з губернським повстанським комітетом.

Восени перейшов безпосередньо в загін. Ось тоді, коли гайдамацькі сотні та червоношличники полку імені Кармелюка в листопаді 1918 року почали наступ на Кобеляки, я й дістав перше бойове хрещення.

В травні 1919 року загону Упиря довелось воювати і проти «верблюдячих» полків отамана Григор'єва з відомого села Верблюжка.

Цікаво, що ціле літо і осінь 1918 року Упир сам успішно бився з німецькими силами та з каральним загonom гетьманця Кайоли. А в похід проти григор'євської вольниці він узяв з собою військспеца — старого, дряхлого, всіма забутого відставного полковника, роздобувши для нього в земстві коляску на ресорах. Навряд чи цей недоумкуватий стратег допоміг чимсь нашому загоні. У мене особисто нічого не зосталося від його туманних міркувань біля карти воєнних дій.

В тих перших бойових походах коли щось і було для мене корисне, то це лише прості і зрозумілі розпорядження Василя Упиря, в якого вірили і якого безмірно поважали всі наші партизани.

Небагато взяв я для свого досвіду від служби у штабному ескадроні. Дечому навчився, працюючи вже начальником політвідділу Симбірської стрілецької бригади, яка влітку 1919 року прибула з Казані і увійшла до 42 дивізії.

Ця бригада складалася з чудово одягнених, взутих і озброєних чувашів і марійців. Порівняно з основними кадрами дивізії — шахтарями Донбасу та партизанами Старобільщини, які воювали вже півтора року, симбірці своїм виглядом могли зійти за столичну гвардію. Взводами та ротами у них командували молоді червоні командири в новеньких шкіряних костюмах, які при тодішній нашій бідності були зайвою, нічим невиправданою розкішшю. На чолі батальйонів і полків стояли колишні капітани, штабс-капітани, поручики. Командував бригадою колишній генерал Медем, теж з голови до ніг одягнений у чорну шкіру.

В такій ситуації комісар бригади, буквально скований військспеціальною більшістю, кликав мене хоч на безмовну підмогу у штаб, коли Медем в його присутності приймав якісь важливі рішення. Ці відкриті штабні засідання в той період, коли наша 13 армія, намагаючись зупинити денікінські полчища, готувала і здійснювала славнозвісний удар через Новий Оскол на Валуйки — Куп'янськ, трохи розширили мій тактичний горизонт.

Влітку 1919 року я одержав призначення до 3 Орловського кавалерійського полку, очоленого Єсіповим. Колишній гусар, бажаючи підкреслити, що він став радянським командиром не з власної волі, ходив з елегантним стеком і не брав у руки ні вогнепальної, ні холодної зброї.

Єсіпов демонстративно не носив і червоноармійської зірки, прикріпивши замість неї на околиці свого злинялого офіцерського кашкета кавалерійську емблему — зображення кінської голови в мельхіоровій підківці.

Мені, як комісарові, часто доводилось втручатися в дії цього командира, розцінюючи їх не як активне прагнення забезпечити розгром ворога, а як впертий нейтралітет при казенно-бюрократичному виконуванні наказів вищих штабів. Єсіпов при всій своїй флегматичності дбав не про те, щоб найкраще розв'язати дане йому завдання, а щоб найтонше обґрунтувати неможливість його виконання. Але й тут, відштовхуючись від зворотного, я теж дечому навчився.

Те, що кавалерійський начальник, який би високий пост він не займав, у певний момент мусить не лише керувати боєм, але й сам на чолі кінної маси рушити назустріч ворогові, я добре зрозумів, спостерігаючи за нашим шахтарем-комбригом Поповим.

Найбільше я навчився військовій справі та командирського вміння у комбрига Володимира Йосиповича Мікуліна

в час нашого походу за Збруч влітку 1920 року. Мені подобалося у колишньому царському офіцерові те, що зразу ж, віддавши наказ чи бойове розпорядження, він прочитував нам стосовно даної обстановки коротку лекцію з тактики кінноти, ілюструючи її історичними прикладами з позитивної і негативної практики кавалерійських начальників, починаючи з Газдубала і кінчаючи Зейдліцем, Мюратом, Платовим.

Спостерігаючи Василя Гавриловича Федоренка, я мав можливість порівнювати поведінку в бою теоретично підкованого Мікуліна з діями бахмутського партизана, який відзначався шахтарською кмітливістю. Отже, придивляючись до одного, прислухаючись до другого, поділяючи з ними, з моїми командирами, хай це буде колишній шахтар чи царський офіцер, відповідальність за найменший промах частини, я поступово набував тактичних знань і практики керування кіннотою.

Опишівшись в самій гущі боїв, наше молоде покоління вчилася майстерності бою не лише на прикладах, гідних наслідування, але, на жаль, і на тих прикрих моментах, яким краще ніколи не повторитися.

Взимку 1919 року наш Орловський полк, не зробивши розвідки, недалеко від слободи Олексіївської кинувся у кінному строю з глибокої долини в атаку на марковців. Полк не встиг вибратися на протилежний укіс і був відкинутий зустрічним ударом білогвардійців. Багатьох своїх товаришів втратили ми через ту безглузду атаку.

Тепер, коли на зміну щоденним боям прийшли напружені дні навчання, нас досить часто викликали до штабу дивізії. На картах, а також на полях побіля Хмельника, начдив Шмідт, з допомогою свого начальника штабу чернігівця Олександра Юхимовича Зубка, відшліфовував нашу тактичну майстерність: вміння перемагати малою кров'ю.

...Якось в розпал занять об'їзною дорогою через межі і баштани, як завжди, в супроводі Халаура, на сальницькі поля прискакав одноокий Семивзоров. Ледве віддихавшись, він доповів:

— Приїхав до нас сам начдив, а з ним ще чини. Треба чекати перевірки.

Прожектор був невпізнаний. Як тільки дивізію перейменували в червонокозачу, його зразу ж побачили в синіх з напуском штанях з широкими лампасами і в папасі.

Митрофан одяг взяту ще з станиці козачу форму, яка

до певного часу пролежала в саквах. Яюсь, коли ми їхали до штабу дивізії, він, милуючись своїм козачим вбранням, з неприхованою радістю мовив:

— Давно пора. У цьому військовому обмундируванні я став справжнім джигітом. Он Кружилін природний козак, а яка в нього амуніція. Не амуніція, а ерундіція. Чи то ко-оператор, чи то землемір. От сотник Ротарьов прибув до нас з лампасами, і на одне його слово я ладен в огонь і в воду. Скажу вам щиро, товаришу комполку, козак з молоком матері вбирає в себе покірність і дисципліну. А яка може бути дисципліна, коли твое начальство і на командира не схоже. Наш брат любить, щоб командирська видимість різала очі. Ти наді мною хоч чучело постав, але щоб у нього і на шта-нах рябіло, і на плечах вилискувало. Повірте мені, коли б форма, давно вже розправилися б ми з усякою контрою. Ви скажете, захотілося Семивзорову старого режиму? Зовсім ні! Я вважаю так — похизувалися паничі в суконних мундирах, а тепер можна і нашому брату — трудящому в них походити. От! Форма — це, можна сказати, все!

— І дівчата її люблять, — посміхнувся я.

— А що ж ви думаєте? Дівчина, звичайно, швидше побіжить до мене, хоч я й кривий, аніж до піхотинця, навіть гарного і молодого.

Вислухавши повідомлення Семивзорова, — а він прийшов, звичайно, не за чийсь наказом, а з власної волі, бувши черговим при штабі, — я запитав його:

— Ну, а як з відпусткою? Може, поїдеш?

— Аж ніяк ні, товаришу комполка. Я сказав — Семивзорову поки що нема дороги на Дон. Його ще тут ждуть справи. — Закинувши назад голову, широко роздув ніздрі і грізно блиснув єдиним оком. — Мій прожектор дещо розпізнає в тумані, а ніс чує дух пороху. Не гоніть, товаришу комполку, Семивзорова. Він ще згодиться! У такому полку, — козак подивився вдалину, де сотні, під командою Царьова, виходячи з розгорнутого фронту, в клубах густої куряви шикувалися в колони, — послужити і мені приємно... А ось їдуть і вони, — сказав Семивзоров, показавши канчуком в бік села. Тим часом до учбового плацу, збиваючи хмарку куряви, широкою риссю наближалась кавалькада вершників.

Взводи і сотні, займаючи величезний простір, за командою: «Шикуйся в фронт!» поспішили до місця збору.

І ось у полі, ліворуч від прапора і сурмачів, вишикува-

ласть у дві лінії жива стіна вершників, а позаду — бойові тачанки. За командою «Праворуч рівняйсь!» ворухнулись сотні папах з червоними денцями.

Гудуть приглушені голоси. Чути нетерпляче шипіння комвзводу Будника: «Куди ти прешся, бісів син». А «бісів син» Олекса Захаренко ніяк не впорається з своїм Гусариком. Цього норовистого жеребця, почувши клич «Незаможник, на коня», він украв у свого діда, щоб стати червоним кіннотником. Нетерпляче форкають у хмарі пилюки коні.

На команду «Струнко!» завмерли вершники. Попереду, наче кам'яні статуї, стоять двадцять командирів шабельних взводів, ще трохи далі, на найкращих конях — п'ять командирів шабельних сотень. Весело поблискують з-під папах молоді очі моїх земляків, радісні лиця кубанців, зацікавлено позирають башкири, серйозні, як завжди в строю, латиші. Настала якась урочиста тиша. Все завмерло навколо, і лише тріпочуть на козачих піках яскраві флюгери.

Знову уривчасті слова команд, сурмачі заграли старовинний «егерський марш», почались привітання. А тоді полк дістав дозвіл спішитися.

Поки нас була «жменька», у висілку на цукровому заводі не з'являлося жодної сторонньої особи. Та ось у Пустовойтах вже кожен день хтось удостоював нас своїм приїздом. Всякі комісії, перевірки, інспекції то із штабу дивізії — з Хмельника, то із штабу корпусу — з Вінниці, то з штабу округу — з Києва. Ті комісії найбільше цікавились господарським станом частини. Але ця, за словами Семивзорова, приїхала для «суворої перевірки». Ці товариші, напевне, прибули з Харкова, від самого Фрунзе. А нам ще не доводилось бачити якусь серйозну інспекцію. Перевірки, які нам іноді влаштовував комбриг Багнюк, приїжджаючи з Уланова разом з своїм помічником по політичній частині Гнатом Івановичем Карпезо, мали характер товариських зустрічей.

Цього разу з начдивом до нас прибув високий бравий старик у червоних гусарських штанах і в досить потертому офіцерському френчі-кителі з чотирма великими накладними кишнями. На його ногах вилискували старорезимні чоботи з лакованими халявами.

— Інспектор кавалерії штабу військ України і Криму, — представив старика начдив.

— Цуриков! — назвав себе інспектор, знімаючи рукавичку.

Панас Андрійович Цуриков, закінчивши миколаївську академію, ще в 1896 році, став командувати 51 драгунським Чернігівським полком. Воював з турками, з японцями. Генерал-майор з 1910 року, під час війни 1914—1918 рр. він командував Десятою армією і дістав чин генерала від кавалерії. Один з перших царських генералів, які пішли до Червоної Армії, Цуриков спершу очолив інспекцію кавалерії в Москві, а потім був переведений до Харкова.

...Полк, несучись по полю барвистим різномастим клином, чітко і спокійно перестроювався. Він то розгортав грізний вал, ладен обрушитися на ворога всією вагою кінських тіл, ударом клинків та пік, то збирав розкиданий на величезному просторі ріденький стрій козачої лави в компактний кулак.

Чулося тільки глухе гудіння землі та шурхіт стерні під тисячами кінських копит. І раптом задзвенів широкий простір. Козаки з криками «ура» кинулись в атаку, ледве стримуючи розгарячених коней на зарослій будяками межі, за якою невпинно працювали косарі.

В 1918 році на безкраїх полях, залитих золотом доспілого вівса, витоптуючи щедрі дари тучної землі, розгорталася полчища австро-німецьких інтервентів. Через рік тут носилися розбійницькі курені петлюрівського воїнства. А в 1920 році по них пройшлися вогнем і мечем покликані Петлюрою голубі легіони Пілсудського. І все ж нема тієї сили в світі, яка могла б порушити віковичний зв'язок хлібороба з годувальницею-землею. Тепер на тих самих полях, де кілька років підряд кипіли кровопролитні бої, тяглися ланцюжки мирних людей, виблискували на сонці їх гострі співучі коси. І замість злобного гарчання кулеметів чулося веселе стрекотання жниварок та самоскидок, в які були запряжені ситі коні нашої господарської сотні. Невпинно дзвеніла пісня косарів. І якщо в колишні роки вони прагнули якнайбільше винищити на цій землі іноземних загарбників, то зараз жили думкою якнайбільше скосити тут хліба.

І ось після багатьох перешикувань полкові дозволили відпочити.

Цуриков подякував кавалеристам.

— Спасибі і ще раз спасибі. Мені здавалося, що я знову опинився під Дудергофом. Так, цей полк не соромно було б показати навіть царю. Чи не правда, панове? — запитав він своїх супутників (старий генерал ще не звик до звертання «товариші»).

Мені хотілось тоді, щоб цю похвалу інспектора почули мої учителі Василь Упир, Мікулін, Федоренко. А що сказав би тут чванливий Соседов?

Радість бійців підбадьорила всіх наших командирів. Вони рішили зверх програми показати ще один прийом, щоб остаточно здивувати такого великого знавця кавалерійської справи, яким був колишній генерал Цуриков.

За німою командою: «В лаву, роби те, що роблю я» вершники перекинули стремена через ленчик, піднялися на сідлах, гикнули і повели коней у галоп, вимахуючи піками. Озирнутися не можна було, але тонкий свист у вухах та лункий тупіт копит говорили про те, що всі бійці полку, стоячи в сідлі, мчать до потрібного місця. Це умовний знак, і вершники, стримуючи коней, перевели їх на крок, а потім, злегка натягнувши повід, змусили зупинитись, впасти на лівий бік і витягтися на землі. Все поле рябіло від вороних, гнідих, рудих та сірих кінських крупів — надійного захисту кавалеристів. Невеличкий поштовх, і коні, нащуливши вуха, уже знову на ногах, готові виконати волю вершника.

Виконавши цю ефектну, запозичену у кубанців непоказного 97 полку вправу, на засвоєння якої ми витратили чимало сил і часу, вершники построїли взводну колону і рушили до горба, де стояв інспектор.

Цуриков ще раз щиро подякував кавалеристам.

Стомлені безперервним скаканням, ми їхали в село кроком. Зі мною порівнявся один із членів інспекції — присадкуватий чоловік з сизим носом.

— Не чекав, їй-богу, не чекав, — заговорив він підлесливо. — Яка виучка! Муштра!..

«Напевне, хоче прихопити з собою з пудик борошна», — подумав я. В той час траплялись і такі інспектори. Та все ж мене вразили слова носача.

— По-моєму, нічого особливого, товаришу інспектор. Це ви побачите і в 8 полку Синякова, — відповів я.

— Облиште, облиште, голубе, не скромничайте. Я повторюю — ми свої люди. Говоріть комусь іншому, що ви студент. Виучка вашого полку показує стару школу. І не яку-небудь. Знаю, ви працювали з Мікуліним. О, — протягнув генерал, і бородавка на його носі поповзла вгору. — Володимир Йосипович — це знавець. Денікін у свій час багато втратив, не зумівши повернути його до себе. Але він втратив в десять разів більше від того, що Мікулін пішов до більшовиків. Та я ще раз скажу, — якось значуще стиснув

мою руку інспектор.— Я знаю — навіть для того, щоб за-
своїти школу Мікуліна і застосувати її так, як застосована
вона тут, в 7 полку, треба бути принаймні корнетом...

Вогнем облекли мене слова інспектора. Чомусь зразу
пригадалася весна двадцятого року. На пероні вокзалу в
Олександрівську, де стояв наш штаб 13 армії, до мене підій-
шла небагато одягнена приємна жіночка з виряченими від
подиву, хоч і гарними очима. Озираючись на всі боки, вона
загадково прошептала: «Корнет Рахманінов, ад'ютант його
високопревосходительства?»—«Якого високопревосходитель-
ства?» — здивувався я. «Е, не приховуйте, не приховуйте,
любий. Ви ж корнет Рахманінов—особистий ад'ютант гене-
рала Денікіна. Але як ви сюди потрапили?»—«Захотів побачи-
ти таку дурепу, як ви!» — випалив я. Жіночка, підібрав-
ши поли пальтечка, хутко відійшла. Озирнулася ще разів
два чи три і докірливо захитала головою. І я так і не зрозу-
мів, за що вона мені дорікала — за мою образу чи справді
таки за «скритність». Та коли тут, під Сальницями, молод-
шого інспектора ввела в оману стройова вимуштруваність
полку, то жінку в Олександрівці, напевно, збив з пуття мій
одяг — англійська шинель, одна з тих, що були прислані
Черчіллем в інтендантство Денікіна, та чорна каракулева
папаха з білим денцем, яка до мене перейшла від убитого
марковця.

Сміючись, я спробував розвіяти його підозри. Та ін-
спектор, вислухавши мене, промовив:

— Кожен рятується, як може.

Мій супутник, вмощуючись своїм досить важким тілом
в сідло, підняв високо, по-генеральськи, просунуті в стреме-
на носки чобіт, замуликав під ніс досить банальну пісеньку:

Цыпленок жареный, цыпленок вареный,
Цыпленок тоже хочет жить...

Другий рядок він заспівав з особливим притиском, хит-
ро позираючи на мнимого корнета.

З Сальниць широкою риссю до нас поспішав вершник.
Скоро ми впізнали в ньому заступника комбрига по полі-
тичній частині Карпезо. Він підняв руку, просячи нас зупи-
нитися. Коли полк вишикувався і по команді «струнко» за-
вмер, Карпезо прочитав наказ Революційної Військової
Ради Республіки про нагородження мене орденом Червоно-
го Прапора за розгром петлюрівців під Волочиськом та
захоплення бронепоезда «Ян Кармелюк».

Останні його слова заглушили голосні вигуки «ура». Вручаючи мені грамоту, Гнат Іванович прикріпив до моєї гімнастюрки новенький орден в червоній розетці.

В село я повертався як на крилах. Значить, Республіка оцінила таки мою ратну працю за всі роки громадянської війни — тут і похід проти Денікіна, бої під Перекопом з улагаєвською кіннотою Врангеля, рейди в Галичину. Вирушивши на фронт, я ні на мить не забував звернення Володимира Ілліча до військових комісарів:

— Для тих, що йдуть на фронт як представники робітників і селян, вибору бути не може. Їх лозунгом має бути — смерть або перемога.

І зараз, зустрічаючись з генерал-лейтенантом Гнатом Івановичем Карпезо в Києві, ми згадуємо нашу радісну, насичену цікавими подіями молодість і, зокрема, той день під Сальницями, коли він вручав мені бойову нагороду.

Тільки-но ми підїхали до штабу, з крильця, брязкаючи підковами чобіт, збіг Семивзоров. Підскочив до мене, радісно потряс руку.

Спішившись, я віддав коня Бондалетову. Тут молодший інспектор, делікатно торкнувшись розетки ордену, мовив:

— Ось ще один доказ...

Я стиснув плечима. Раптом помітив Саленка — командира господарської сотні. Підкликав його і, показуючи на набридливого чоловічка з сизим носом, заявив:

— Товаришу Саленко! До вас має справу товариш інспектор.

— Ні, ні... Що ви?.. — здивувався носач.

— От що, — під здивоване покашлювання Саленка промовив я. — Цей сотник — мій земляк. Хоч ми жили з ним на різних вулицях, але в одному селищі. А ще цей сучий син, правда, йому було тоді років вісім, — поклав я руку на плече сотникові, — пробив мені голову жужелицею. Якраз біля будки його батька паровози розчищали піддувала.

— Хто старе згадає... — заговорив був командир сотні, з яким ми у Пустовоїтах не раз перебирали в пам'яті наші не дуже невинні забави дитинства.

— Це прийшлося до слова, — відповів я Саленкові. — А ви, — порадив сизоносому інспектору, — поговоріть з товаришем, може, він розвіє ваші сумніви.

Колишній генерал з пісним лицем хутко розкланявся і піднявся східцями в штаб.

РОЗПОВІДЬ ЧЕТВЕРТА

ВІК НИНІШНІЙ І ВІК МИНУЛИЙ

1. ЇХ ВИГНАЛИ В ДВЕРІ, А ВОНИ ЛІЗУТЬ ЧЕРЕЗ ВІКНО

Це було ще тоді, коли Перший кінний корпус, покінчивши з бандитизмом на Київщині, за наказом вищого командування перебазувався на Поділля.

Наш шостий полк мав розміститися у великому селі Гранів на Гайсинщині. Одного теплого квітневого дня ми й прибули туди. Поки квартир'єри розводили людей по довгих звивистих вулицях Гранова, які утопали в садах, полковий оркестр сурмачів, спішившись біля школи, зібрав юрбу сільської молоді. Почалися танці.

В той час, як верескливі дівчата під грім мідних сурм витанцьовували з козаками веселу польку, до мене підійшов чоловік середнього віку, у яскраво вишитій українській сорочці, з накинутим на плечі суконним піджаком.

— Можна вас на хвилиночку,— прошепотів він.— Ідіть у школу. Я вчитель...

Нам добре було відомо, що Гранів у свій час дав для армії самостійників не один десяток щирих старшин, та й після розгрому жовтоблакітників в селі зосталося чимало таких, що жалкували за Петлюрою. Зрозумівши, що вчитель має сповістити щось серйозне, я підморгнув Очерету і вийшов з юрби, завернув до шкільної садиби. Через кілька хвилин туди з'явився і вчитель. Він скинув з плеча піджак і, перебираючи тонкими пальцями барвисту маніжку сорочки, з поспіхом та хвилюванням проказав:

— Не гайте часу... Оточуйте гранівський ліс... Там банда Христюка... Сьогодні пограбували селян, які поверта-

лися з базару... Вночі пиячили в лісі. Тільки нікому й слова... А то ось мені,— стиснув двома пальцями собі горло.

Залишивши вчителя в класі, я вийшов у сіни. Там мене вже чекав Очерет. Цілком покладаючись на ординарця, звелів без особливої метушні розшукати Бринзу, командира сотні, що сьогодні вартувала, і передати йому наказ — оточити ліс. В його успіхові я не сумнівався. Бринзі треба було сказати, де ворог, а скільки — він ніколи не запитував. Більшість козаків з його сотні, як і він сам, були родом з Херсонщини і добровільно вступили до нашого полку, коли дивізія з-під Перекопу прямувала на білопольський фронт.

Як тільки Очерет пішов виконувати доручення, у сінях з'явився учитель.

— Тепер ідіть,— сказав він.— У Христюка і тут є очі. А коли спіймаєте його — увесь Гранів буде вам дякувати.

Вчинок гранівського вчителя був знаменним не лише тому, що він, повідомляючи нам про банду, ризикував власною головою. В той час дехто з самостійницьки настроєних його колег, розпалюючи ненависть до Радянської влади, не лише ідейно надихали деяких своїх земляків, але й самі, прибравши гучні імена запорозьких отаманів, очолювали бандитські зграї.

Коли я вийшов із школи, людей біля музикантів побільшало. Біійці, влаштувавши коней по дворах, прийшли розважитися. З найдальших кутків Гранова на несподівані веселощі спішили хлопці й дівчата...

Чулися мелодія хвацького гопака та шалений тупіт ніг. Однак коли раніше присутні висловлювали своє захоплення досить бурхливо, то зараз, утворивши невеличке коло, всі стояли мовчки. Я ледве протовпився в центр.

Там танцювали двоє, вражаючи всіх незвичайними запаморочливими колінцями,— невеличкий пишновусий сотник Скрипниченко (пізніше працював головою колгоспу в селі Хлопівка на Полтавщині) та якийсь білобрисий гранівський хлопець у короткому кожушкові і великій шапці.

Хореографічний поєдинок, напевне, почався давно. Обидва танцюристи похапливо витирали рукавами пітні зчорвонілі лиця. Білявий хлопчина зрозумів, що його напарник не думає поступатися. І, не виходячи з танцю, стяг з себе кожушок. Ще трохи — і в натовп полетіли піджак, жилет, шапка. Після цього на землю впала солдатська гімнастюрка, за нею — яскраво-червона сорочка і сіренька, ситцева.

В натовпі розкотисто сміялися, а танцюристи, то наступаючи один на одного, то розходячись, змушували ноги витворяти чудеса. І тут, вичерпавши всі сили, з танцю вийшов трохи старший Скрипниченко. Під бурю аплодисментів зняв овчинну папаху і заходився витирати лице.

Переможець, виживши з кола суперника, відчув свіжі сили. Він подав знак музикантам, які хотіли вже перепочити, і знову пішов у шалений танець. Але тут через натовп протиснувся Очерет. Щоб підтримати честь полка, він вніс у танок дещо нове. Відбиваючи долонями по халявах та підметках чобіт, пішов навприсядки. А білобрисий хлопчина, зачарований вивертами Очерета, не припиняв танцю.

Раптом з боку гайсинської дороги, до якої прилягав гранівський ліс, почувся спершу поодинокі постріли, а потім пролунало і кілька залпів.

Всі насторожились, музиканти припинили гру. Але Очерет крикнув капельмейстеру:

— Маестро, грай! — І танець йшов далі, наче нічого й не було.

Постріли раптово й обірвалися. Про них зразу ж забули. Адже в ту тривожну пору рушничні перепалки були звичайним явищем.

Очерет, чи то турбуючись за долю земляка Бринзи, чи то справді вибився із сили, раптом зупинився, глибоко зіткнув і простяг руку білобрисому:

— Молодчага хлопець! Нічого не скажеш, переміг. — Потім підійшов до танцюриста і безцеремонно обмацав його коліна. Повернувшись до людей, лукаво підморгнув одній гранівській красуні і сказав: — Я думав, у нього якась механізма, а виходить — ні. Все, як у людей.

Очеретів жарт зустріли схвальним реготом. Переможець, мужньо протанцювавши в колі понад годину, важко попрямував до хлопців.

Після короткого перепочинку музиканти заграли знову.

Та раптом десь здалеку почувлася козака пісня, яка з кожною хвилиною все голоснішала. На площу села долинули слова:

По-пе-попереду Дорошенко,
По-пе-попереду Дорошенко,
Веде своє військо,
військо запорозьке,
хорошенько!

Поверталася з операції сотня Бринзи. Попереду на високому рудому коні, з насупленим лицем, наполовину

забинтованим, гарцював сам сотник. Поруч нього їхав замполіт полку Мар'ямов (після закінчення Військово-повітряної академії став директором великого авіаційного заводу).

З шаблями наголо, козаки конвоювали з десяток бандитів. У звичайному червоноармійському обмундируванні, а деякі — й з лампасами на штанах, давно не голені, полонені сердито дивилися спідлоба.

Раптом оркестр обірвав гру. Хлопці і дівчата, поспішаючи та обганяючи одне одного, почали оточувати колону вершників. Козаки, виходячи з строю, накидали біля ніг Бринзи цілу гору трофейних відрізанів.

— Що у вас? — запитав я сотника, показуючи на його голову.

— Трохи зачепило, — посміхнувся Бринза. — Ось цей, — ткнув він пальцем у тонконосого бандита, який притискав до грудей поранену руку. — Я влетів до нього в землянку, а він і пальнув з куцака. Сам отаман Христюк!

— Ви Христюк? — запитав я.

— Ну, я, — відповів зухвало бандит, — що, будеш рубати, москалю? Полоненого і зраненого і зраненого бити не важко!

— Ні, Христюк, — відповів я, — вас судитимуть.

Вперед виступив білобрисий танцюрист.

— Товаришу командир! Життя від них нема. Мало їм мужицького поту та крові, ще й грабують. Ні вівцю в поле не пустиш, ні курку на город. А тут і на дорозі взялися грабувати. Дайте мені шаблюку, я його на місці прикінчу!

— Сволота, — сплюнув отаман. — Ми бережемо вас від москалів, а ви танцюльки з ними заводите... — зиркнув спідлоба на музикантів.

Вслід за білобрисим загомонів весь натовп.

— Теж мені захисник. Хто тебе кликав сюди, бісів Петлюра?

— Треба повідомити в сільраду, — обірвав перепалку Бринза. — В лісі zostалися побиті.

Полонених відвели в сільську «холодну». Христюка доставили в штаб. Лікпом зробив отаманові перев'язку. Хоч клинок Бринзи глибоко розсік бандитові руку, рана була несерйозна.

Ми допитували петлюрівця разом з уповноваженим особливого відділу Каракуцом.

Христюк рішуче відмовився говорити про свої зв'язки. Подякував за перев'язку і заявив:

— Відправте мене до вищого штабу. Там я, може, щось

і скажу. Я сам вояка, у війську пробув не один рік. Знаю, ваше діло лише вбивати, а там можуть і помилювати.

— А за що ж вас милувати? — запитав Мар'ямов.

— Товар за товар. Може, за інші голови, які більше варті, і мою залишать на плечах...

Христюк попросив папіросу. Запаливши, мовив далі:

— Я вам скажу ось що. Рано чи пізно, а цього нам не минути. Чули, що говорили на площі. І це молодь, наша надія. А що думає мужик старший віком? Ми повідомляємо Петлюрі, що тут все гаразд, що всі чекають його, бо інакше він ні грошей, ні зброї не дасть. Там, за Збручем, вважають, що в Христюка триста повстанців. А у мене їх було в десять разів менше. Хлопці, які прийшли зі мною звідти, і ті розбігаються. Набридло їм лісове життя. Зосталися самі розбишаки та самогонщики. І ваші козаки взяли нас тільки тому, що братва вночі перепилася. А з п'яного який вояка? Похапали зброю, та пізно!

Христюк, обвівши згаслим поглядом приміщення, помітив на стіні календар. Стрепенувся, вступив в Мар'ямова витріщені очі.

— Скажіть, пане начальник, сьогодні дванадцять?

— Ні! Вже тринадцять квітня, пане Христюк. Не зірвали вчорашнього аркушика.

— Ех, чорт, — сплюнув сердито отаман. — Я так і знав. Завжди ця чортова дюжина. Ось через те тринадцять число ви й схопили Макс... пробачте, Христюка.

Підготувавши донесення начдиву про ліквідацію банди, ад'ютант полку викликав конвоїрів, щоб відправити отамана в Гайсин.

Каракуц попросив дозволу обшукати бандита. В кишенях його ватних штанів і червоноармійської гімнастборки нічого не виявилось. Наш розвідник ретельно обмацав поли, шви на штанах. Підпоров їх там і сям — теж нічого.

— Скажіть, — звернувся до полоненого, — от ви проходились... Хотіли сказати Христюк, а з язика зірвалося Макс... В наших паперах значиться якийсь Максюк. Хорунжий 4 київського полку.

— Звиняйте, — розсердився отаман. — Не хорунжий. За згоду вернутися на Україну пан головний підвищив мене в сотники. Я і є сотник Максюк.

— А Христюк? — запитав Мар'ямов. — Це хтось інший?

— Чому? Я й Христюк, я ж і Максюк!

До штабу, брязкаючи шпорами, ввалився Очерет. Пильно придивився до впійманого отамана, підступив до нього.

— Здоровенькі були в нашій хаті, пане сотнику,— в'їдливо проказав козак.— Старий знайомий!

— Я тебе, хлопче, не знаю.

— Як же не знаєте? Я той самий полонений червоний козак, якого ви взяли до себе в сотню.

— Очерет? — широко розкрив сірі очі Максюк.— Та через тебе, негідника, мені перепало від полковника Палія. Воно відомо — скільки вовка не годуй, він все в ліс дивиться.

— Ех, пане сотнику! Коняка з вовком тягалася, тільки грива зосталася. І то сказати — вовки тиняються по ярах та нетрях, а справжній козак,— ударив себе в груди Очерет,— гуляє на волі.

— Ви, здається, спец ворожити,— запитав отамана Каракуц, лукаво позираючи на Очерета.

— Хочете, поворожу! — очі сотника раптом сяйнули лукавим вогником.

— Ет,— махнув рукою розвідник.— Своєї долі не міг вгадати. А про чужу нічого й говорити.

Та Максюк не збентежився.

— Проти чортової дюжини і я без всякої сили, зрозумійте це, тов... люди!

Ми мимоволі посміхнулися.

Максюк опустив голову.

— А де ж оселедець? — запитав Очерет.— Пам'ятаю, коли був в полоні, ви здорово шанували свою гайдамацьку гордість.

— Я цю штуку,— провів рукою по голеній голові отаман,— зоставив там, за Збручем, на пам'ять нашим міністрам. Їм все мало грошей, може, виручать за мою чуприну з сотнягу. Вони там мають по двадцять три тисячі марок за місяць, а мене тут гризуть двадцять три тисячі вошей. Ех, пане служивий, що я скажу? Коли втрачаєш голову, за оселедцем не плачеш...

Оцих лісових бандюг, як Максюк та інші душолюбці, що таїлися в лісах і тероризували населення Поділля, день у день громили козаки Першого кінного корпусу. Але було ще чимало різної сволоти та авантюристів і в таборах Пільсудського, і готелях Львова. Їх вигнали в двері, а вони лізли через вікно. І не уникали розгрому, зустрівшись на

просторах Поділля та Волині з клинками червоних козаків і котовців.

Максюка, який, оголосивши війну вікові нинішньому, марно намагався повернути вік минулий, ми того ж дня відправили у Гранів до Особливого відділу дивізії.

2. ОТЕЦЬ ДОРОФЕЙ І „ОТЕЦЬ“ ІАКОВ

У ті важкі роки нам довелося вести повсякчасну боротьбу не лише з тими, хто пролазив до нас з ворожого табору. І серед своїх знаходились такі, кому мало не щодня доводилось давати належну відсіч.

Звикши до напружених темпів гарячої борні, ці шибай-голови нудилися одноманітністю армійських буднів, виявляючи тим самим своє цілковите невміння вести наполегливу щоденну роботу.

Про одного з таких горе-товаришів і піде розмова. Це відбулося ще в Кальнику в перший день мого знайомства з новим полком.

Поговоривши з ад'ютантом, я вирішив шукати комісара полку. Ратов показав мені на один з стандартних кам'яних будиночків, що тяглися уздовж розбитої бруківки. У одного з заводських службовців в такому котеджі і проживав наш комісар Яків Тельняшкін.

На вузенький тротуар, викладений попід плетену дротяну огорожу, падала тінь велетенських тополь та розлогих лип. Від запаморочливого бузкового аромату крутилася голова. Розцвілі кущі глоду неначе потопали у мильній піні.

Ще не знаючи, з ким мене зведе доля, я згадував багатьох комісарів Червоного козацтва.

Наш юний командир корпусу, надаючи великого значення козацькому клинкові, досить турбувався і про дух кожного бійця. Бойовий настрій формувався партійним колективом і його керівником — комісаром частини. Від Примакова часто можна було чути: «Комуніст до бою діє словом, а в' бою — клинком». І це стало законом для політпрацівників Червоного козацтва. Особистий приклад тих, хто піднімав масу на подвиг, відігравав просто-таки вирішальну роль.

Комісар 1 полку Іван Кулик, ведучи за собою козаків в атаку, загинув смертю від клинків махновських бандитів.

Під Хорлами на чолі своєї бригади, що рушила на білогвардійський десант, скакав комісар Іваніна. Близький розрив важкого снаряда вибив військкома з сідла. І дошні сімдесятидволітній червоний козак Сава Макарович Іваніна, який очолює київську групу ветеранів Червоного козацтва, носить у своїх легенях осколок ворожого снаряда — пам'ять про перекопські бої.

Комісар бригади Роман Гурін, показуючи приклад безстрашності козакам 3 і 4 полків, в атаці проти легіонерів Пілсудського був важко поранений. Але він дуже скоро повернувся в частину.

Діставши дві рани в бою з улагаєвською кіннотою під Перекопом, не залишив строю і політрук 1 полку Єломистров. Лише третє — смертельне поранення вибило його з сідла.

Командир, який прагне створити з частини безвідмовно діючий бойовий інструмент, знає, що ключі до серця бійця знаходяться в руках комісара, коли тільки... це справжній комісар.

Якова Тельняшкіна я застав дома. З великою люлькою в зубах, у смугастому тільнику та шкіряних брюках він ходив босоніж по давно не митій підлозі своєї просторої затемненої дерев'яними жалюзі кімнати. Помешкання комісара не відзначалося ні умеблюванням, ні чистотою. Під стіною ближче до вікна притулювся кухонний стіл, на ньому — рештки сніданку. В одному кутку стояв тапчан, накритий сірою солдатською ковдрою.

Тельняшкін зупинився серед кімнати, розгладив пальцями довгу шевелюру, що спадала на крутий лоб, і, не виймаючи з рота люльки, процідив:

— Ага, новий комполка! Ну, сідай! — І показав на одну з двох табуреток.

Я зразу подумав: «Що ж, непогано — комісар з моряків!» На це вказували і його тільник, і обкурена люлька, і звертання на «ти». Я бачив багатьох комісарів — колишніх моряків. Здебільшого то були добрі рубаки і палкі промовці. Не далеко ще пішов той час, коли один чудовий мітинг заміняв десятки наказів. Маса любила натхненних ораторів і сміливо йшла за ними і в огонь, і в воду.

— Полундра, хоч у мене і тріщить голова, а знайомитись треба, — проказав надтріснутим басом Тельняшкін. Прочовгавши босими ногами до столу, витяг з-під нього пляшку. Потім розчаровано жбурнув її в куток. — Жаль!..

Бачиш, командире, пуста, як моя дурна макітра. Хіба ж це знайомство без півфедора?

В нашій 8 дивізії не було питущих політпрацівників. І цей комісар, з яким я зустрівся на новому місці, зразу ж приголомшив мене своєю поведінкою.

«З чого ж почати нашу розмову?» — подумав я, вражений дивним базіканням дивного комісара. Раптом знадвору почувся тупіт копит. «Моряк» підбіг до вікна, розкрив жалюзі. Яскраве світло залило кімнату, і безладдя постало у повному своєму вигляді.

— Чудово, полундра! — повеселішав раптом Тельняшкін. — Єсть підмога!

Я глянув у вікно.

Якийсь худенький, рудуватий попик, без бороди і без вусів, з невеличким вузликом під пахвою спритно зіскочив з сідла. Плутаючись у рясі, метушливий вершник прив'язав коня до дерева. Увійшовши в кімнату, ще на порозі зняв чорного крислатого капелюха. Чисте, з блакитними очима і молодою посмішкою лице рудого попаки, — йому ще не було й тридцяти, — зразу здалося мені бешкетливим.

— Відверто кажучи, закусон, — по-протодияконськи пробасив, поклавши на стіл вузлик. А тоді, хвацько відкинувши полу чорної рясі, дістав з кишень широких штанів, заправлених у поруділі старомодні чоботи, дві пляшки самогону і додав тим же густим басом: — Випивон... А все разом, — обвів очима принесені дари, — мій угощон. Будемо знайомі, — подав мені щупленьку, майже дівочу руку, — отець Дорофей.

Почуваючи себе зовсім вільно, розв'язав вузлика, спритно відкрив одну пляшку, розлив у неміті склянки каламутну рідину.

Тельняшкін, взявши у свої вузлуваті пальці пляшку, глянув через неї на світло, збовтав, ще раз пильно постежив за срібними бульбашками повітря, що розбивались об конічне скляне дно.

— Що, первак? З чистого цукру, отець Дорофей? — запитав він.

— Від вдячних парафіян! — багатозначно цмокнув язиком піп. І показав мені на склянку. Я заперечливо похитав головою.

Мене дуже зацікавив наш комісар, а ще більше — його горілочаний брат, служитель культу. «Прикидається дурником, — промайнула спершу думка. — Працює на якогось

пана отамана. Але серед білого дня, в рясі, на червоноармійському коні галопом влетіти в двір комісара — це груба робота!»

— Воїн та не питуший — zelo цікаво! — пробасив попик, притиснувши до нагрудного хреста склянку. — Але ми з вашим попередником, та ось і отець Іаков, — глянув він на Тельняшкіна, — правду кажучи, споживали цей дар божий на радість чловецем паки і паки.

— За знайомство і ради похмілля, — анітрохи не бентежачись, пробасив хазяїн і підняв повну склянку. — Полундра! Здрастуй, чарочка, прощай, винце!

— Ця водичка, правду кажучи, — галасував отець Дорофей, тримаючи в руці горілку, — суще зло для людини. Чим більше осушати цього зла, тим корисніше. Правду кажучи, ви бачите перед собою класика!

— Як це класика? — здивувався я.

— Класика алкоголізму! — кисло посміхнувся отець Дорофей. І додав: — Ось так ми і тамуємо нудьгу!

Ще в Ільїнцях комісар дивізії Лука Гребенюк радив мені здружитися в новому полку з секретарем партбюро Мостовим та комісаром, відважним моряком Тельняшкіним, що був недавно туди призначений. Але що ж це за людина?

— Можу погодитись, — глянув я сердито на попа, — що вам таки нудно. Минулися веселі часи для вашої касті. Але я вперше бачу комісара, який скаржиться на нудьгу.

— Молебень правиш, — вирячився на мене осовілими очима Тельняшкін. — Отче наш, іже еси на небесах. Ти мені покажи, комполку, де бої з ворогом, де шалені атаки? Або де риск підпільної роботи? Все скінчилось, настав, як кажемо ми, флотські, повний штиль. — Моряк, відкотивши комір тільника, дряпнув собі груди. — Ти давай мені наступ у кінному строю, ура, бій не на життя, а на смерть. Ось це по моїй моряцькій душі. А ця фісгармонія не для мене. Полундра, от і все.

— А ви мали поранення?

— Ех, друже, при чому тут рани? От візьмемо нагороди. Їх дають не тим, хто б'ється в бою, а тим, хто ближче до начальства.

— А нас гризе нудьга, — скинувши рясу і зоставшись в рожевій батистовій косоворотці, заявив піп. — Та головне не втрачати віри. Я й не втрачаю, бо уповаю... — останні слова попик вимовив з неприхованим запалом.

— Цікаво, на що ви можете покладатися? — запитав я.

— Тільки не подумайте поганого. Я уповаю не на меч воеводи, а на дух божий. Він всесильний і всюдисущий. Свята церква живе дві тисячі років. Живе присно і на віки віків. Тричі помилились ті служителі божі, які, побравши мечі, пішли до Колчака. Це ісусове, христове воїнство, напевне, було противне самому Ісусу Христу.

— І вийшло, як у святому письмі,— мовив я.— Той, хто взяв меч, від меча і загинув.

— Вірно, командире,— погодився піп,— а я помишляю про інше. Розгадуючи прийдешнє, повертаюсь думкою до минувшини. Це в позаминулому столітті у Франції і віруючі і невіруючі з криками: «Aux lanternes!» вішали своїх духовних отців на ліхтарях. Храми божі обернули у вертепи безбожності та вільнодумства. А що потім вийшло? Опам'ятались, шалені. Бо побачили, що обіцяне їм царство земне дісталось небагатьом, а більшості довелося, як і раніше, уповати лише на царство небесне. А де найкраще місце для розчарованої душі? Лише в господньому домі, в храмі божому. І першим в розверзнуті ворота храму увійде наш брат — служитель Христа.

Цей балакучий п'яничка-попик був не такий уже й дурний. Не кожен тверезий батюшка у ті суворі часи міг дозволити собі висловити те, що злітало з вуст підпилого отця Дорофея.

— Історія людства знає припливи і відпливи. Нині приплив ще не закінчився, і нашому довгогривому братові тільки й зосталося пити, пити і уповати, зело уповати. «Шукайте і знайдете»,— мовиться в святому письмі. І ще сказав один з святих отців: «Поможи нещасному в біді і стань володарем його скорбної душі». Шукати стежку до душ скривджених і знедолених — велить нам незрима десниця...

— Це як у Калинівці? — запитав я.

— Що Калинівка? — зневажливо скривив рота отець Дорофей, — груба робота дурнувятих попів. Не ті зараз часи!

Саме в той час було викрито так зване «калінівське чудо». В Калинівці, в тій самій, що прилягала до кожухівського лісу, завдяки попівським махінаціям «обновились» ікона. Обдурені духівництвом фанатики, ведучи за собою віруючих, здійснювали тоді багатолюдні хрестові походи.

Ошалілі хлопці-підлітки з нестямними очима несли корогви, а дівчата, з розпущеними косами, в довгих полотняних сорочках — ікони. Прилучаючи в кожному селі нових молільників, релігійні фанатики то своїм замогильним співом, то німою безглуздою мовчанкою наелектризують масу. Це теж якоюсь мірою входило в плани, що їх ретельно розробляли самостійники за кордоном. Учасники хрестових походів, чекаючи швидкого кінця віку і пришествя Христа, спонукувані духівництвом, віддавалися цілковитому неробству.

Як тільки були викриті шахрайські махінації з калинівським «чудом», відразу згас релігійний психоз, припинились і викликані ним процесії.

— Часи тепер інші, інші мають бути у церкви й засоби. Не обманом, як оце у Калинівці, а христовою правдою свята церква наша поверне собі колишню силу,— базикав піп.

— Дуже в цьому сумніваюсь,— заперечив я.

— Я не запевняю, що це станеться нині чи завтра. Наш всесильний і всеблагий учитель велить нам терпіти. Мине рік-два, а може, і цілих двадцять-тридцять. Не доведеться, можливо, цього побачити мені, то побачать майбутні наші пастирі. Віра христова, повторюю, жила дві тисячі років, не вмерла ще вона й нині, і буде вона жити присно і на віки віків. Ось,— змахнувши підстриженою гривною, показав він на комісара,—ваш отець Іаков уже відійшов од своєї пастви. А я нишком до неї підійду. Людська душа, як і природа, не терпить пустоти. Вона жде наповнення. Не буде наповнювати її отець Іаков, наповнюватиме її отець Дорофей.

— Заткни своє хрюкало, отець,— озвався Тельняшкін,— а то не подивлюся на твій сан, довгогривий півню, витру твоєю пікою підлогу. П'ятякаеш про наповнення, а склянки стоять порожні.

— Це само собою,—відповів він і підняв пляшку.—Ось я читав Омеляна Ярославського. Прекумедні статті. Сам аж за живота брався, перечитуючи їх. Сповідает він добре нашого брата. Багато наших віруючих охоче шукають ту книгу, аніж евангеліє. Воістину так. Але я запитую вас, що може зробити Ярославський, коли він там, в Москві, а вельмишансвний отець Іаков тут, в Кальнику? В Кальнику отець Іаков, а там, у Дашові — може, якийсь отець Петро, а в Липовці — отець Павло... Ось тут-то й почнемо ми нагадувати розчарованим про христове царство, де вони матимуть все те, що марно сподівалися одержати на землі.

Ось поки ми тут частуємося з отцем Іаковом, багаті хто з його пастви чекає задушевної розмови. Багато ще у нас біди та незлагоди. У кожного своє горе. У всякого божого створіння з давніх-давен існує непереборна потреба душевного тепла. І часто саме лише привітне слово заміняє багаті дари. Ось я, кажу не криючись, уповаю! Чим більше байдужості і втоми буде у таких, як отець Іаков, тим скоріше встане з попелу приснославна і всеблага свята церква наша. Амінь.

— Недарма кажуть: «Волосся довге, а розум короткий»,— заговорив, нарешті, Тельняшкін. — Я не монах. Вмію пити, вмію і справу робити. А вашого брата ми били і будемо бити. І тебе, батя, пристукнемо, хоч ти й веселий хлопець, компанійський. Навіть церковні коштовності здав у фонд голодуючих. Не те що інші попи.

Та балакучого отця Дорофея анітрохи не налякали ці погрози. Наливши ще одну склянку, він підняв її у тонкій дівочій руці.

— Так, — гордовито заявив він, — я з амвона умовив парафіян здати наше церковне начиння з срібла та золота. Проти Радянської влади не йшов і не піду. А золото здав усе до останньої порохини. Нічого не заховав, богом клянуся.

Піп перехрестився, а тоді продекламував досить приємним баритоном:

Налей вина, и эти будни,
При чашах полных до краев,
Мы в праздник перестроим чудный
И юность вспомним нашу вновь...

Хвацько виливши горілку в рот, швиргонув склянку в куток кімнати. Взявся руками в боки і пішов у танець, сам собі наспівуючи:

Ой топы, топы, топы,
Собиралися попы
К благочинному идти
Благочинную трясти...

Раптом цей бешкетливий служитель бога зупинився і звернувся до свого приятеля:

— Ходімо, отець Іаков, до моєї благочинної. Може, вона пригостить нас, рабів божих, якимись своїми щедротами з-під припічка...

Вся ця сцена справляла гнітюче враження. Тепер

я зрозумів, чому так загадково посміхався ад'ютант Ратов, коли мова зайшла про комісара полку. Особливо була неприємною бравада п'яного, який не розумів того, що у відвертих міркуваннях попка було багато слушного. Мрії, які він плекав, в ті бурхливі часи, напевне, підігривали не одного отця Дорофея. І щоб влучно вдарити по цих підступних умислах церковників, мало самих книг Ярославського та плакатів з закликами: «Релігія — це опіум для народу».

Життя партії з народом і для народу, натхненна боротьба за створення земного, ленінського царства для всіх трудящих без невинуватої розкоші для небагатьох, турбота про щастя всього людства, з урахуванням потреб окремої людини — ось ті неприступні скелі, об які розбиваються надії недурного отця Дорофея та всіх його наставників.

Того ж дня зібрався я їхати в містечко Дашів, щоб представитися комбригові. Це було лише додержання етикету, бо в мирний час комбриг полками не керував, а наглядав лише за їх стройовою підготовкою. Посада ця в жарт називалась «архієрейською». Та серйозна розмова чекала мене з комісаром бригади Новосельцевим, якому я, як комуніст і командир, що дістав завдання створити з 97 полку бойову одиницю, гідну високого звання Червоного козацтва, мав розповісти про свою першу зустріч з Тельняшкіним.

Простуючи в розташування першого ескадрону, яким командував кубанський козак Храмков, я вийшов на головну вулицю селища, вимощену диким каменем. Тут мене мало не збили з ніг два вершники, що швидко промчали на Дашів. Один з них був Тельняшкін, а другий — піп-філософ Дорофей, його приятель.

Та їхати того дня в Дашів мені не довелося—сам комісар Новосельцев прибув до Кальника. І не один, разом з ним завітав і голова Дашівської містечкової ради.

Високий на зріст, плечистий, з відвертим мужнім лицем, комісар пройшов у приміщення штабу і зразу сів на стілець командира. Чимсь дуже розстроений, він привітався з нами офіційно і суворо. Звелів покликати до штабу Тельняшкіна. Поки ми чекали його, Новосельцев познайомив мене з дашівським головою, який раніше працював на кальникській цукроварні.

Голова з обуренням скаржився на Тельняшкіна. Той на головній вулиці в Дашеві задушив поросю. Біля містечкової кооперації підпалив бороду одному дідові, який попросив

у нього прикурити. Повертаючись назад, ці розбишаки — Тельняшкін і отець Дорофей зустріли двох селянок в червоних спідницях і обрізали у них подоли, — заявили, що кумач потрібен кавалеристам на лампаси.

Нема потреби розповідати про наслідки всіх цих бешкетливих подвигів. Та про зустріч комісара бригади з Тельняшкіним хочеться дещо сказати.

З'явившись до штабу, одягнений з голови до ніг у хрустку шкіру, Тельняшкін, не виймаючи з рота великої люльки, гепнувся на табуретку біля командирського столу.

Новосельцев, заклавши за портупею знівечені осколком пальці правої руки, владно скомандував:

— Встати!

Тельняшкін і не поворухнувся, сидів і попихкував люлькою. Зухвало дивлячись начальникові в очі, проказав:

— Мені й так зручно.

— Встати, я вам наказую! — повторив комісар і сам підхопився на ноги.

Тоді підвівся, не поспішаючи, і Тельняшкін.

— Ну, а далі? — запитав глузливо.

— Далі — попросіть дозволу сісти, — відказав комісар і опустився на стілець.

— Ну, що ж! Дозвольте сісти? — видавив з себе Тельняшкін. — Полундра!..

— Не дозволяю. До кого ви звертаєтесь? Запитайте по формі: «Дозвольте сісти, товаришу військкомбриг».

Нарешті комісар свого добився, і Тельняшкін сів.

— А тепер застебніться!

— Мені жарко.

— Всім жарко. Ви не в пивничці, а на військовій службі і поки що — комісар полку. Підніміть комір гімнастюрки, застебніться на всі гудзики. І нічого тут виставляти тільки.

Тельняшкін не спішив виконувати розпорядження.

— Застібайтесь і швидше, — стукнув Новосельцев кулаком по столу. — Досить вдавати з себе балтійця. Ніякий ви не моряк. В анкетах записані табельником петроградського порту.

— Ви хто? Царський ротмістр? — розв'язно запитав Тельняшкін, застібаючись. — Кричите по-офіцерськи!

— Я путіловський робітник, — відповів Новосельцев, — і розумію, що в Червоній Армії не місце нехлюям. Ви ганьбите високе звання комісара. Збирайтесь. Поїдемо в політ-

відділ дивізії. Там розберемося в усіх ваших вибриках. А ксли ви так уже змудилися, то поїдете в Туркестан. Може, басмачі вас розвеселять.

Тельняшкін пішов збирати свої речі. Новосельцев, знявши з голови папаху, витер хусточкою спітнілий лоб.

— Послав же бог на мою голову напасть. Вперше зустрічаю такого комісара. Теж мені полундра — табельник нещасний. А корчить з себе хвацького кльошника. Ганьбить славних моряків та й нашого брата-комісара.

— Та ви ж дали йому перцю! — з неприхованим вдовolenням мовив Ратов. Він добре знав Новосельцева: разом воювали на білопольському фронті.—І справді, це блатняга, а не комісар. Подивився б він на комісарів в боях за Мозир.

— Авжеж, Петре Пилиповичу!

— А ви розкажіть їм що-небудь, Корнелію Панасовичу, — попросив Ратов, повівши очима на молодих працівників нашого штабу.

— Що ж, — мовив Новосельцев, вже заспокоївшись після розмови з Тельняшкіним.— Знаєте, товариші, коли просять Горького щось розповісти, він відповідає: «Я вам краще напишу». А коли просять Новосельцева написати, він пропонує: «Давайте я вам краще розповім». Розкажу вам, як я став комісаром.

— Говоріть, говоріть, охоче послухаємо, — запалюючи цигарку, мовив голова Дашівської ради.

— Ось так, — повів далі Корнелій Панасович, — повертався я із Східного фронту. Було це влітку вісімнадцятого року. Зарослий, немитий, брудний. Одним словом, солдат з позиції. Заходжу до начальника політвідділу в Сибірську. А він посилає мене комісаром в Окремий інженерний батальйон. Куди мені, думаю! Та цей товариш стоїть на своєму. Тоді я попросив інструкцію. А він і каже: «Бач, чого захотів. Програма партії є? Йди і працюй по ній. А потім, за твоїм досвідом, складемо інструкцію». Прибув я в батальйон. Друкарка — панночка. Навіть переписувачі в десять разів чистіші за мене. Я зовсім занепав духом. Комбат — фон Таубе. З баронів, звичайно. Всі його помічники теж барони. Таубе мені зразу ж сказав: «Я давно просив собі комісара. Ніяких паперів без печатки не приймають, а печатку ніхто не хоче робити без комісарової заявки. Добре, що ви прийшли. Будемо замовляти печатку». Запитую його: «Комуністи в батальйоні є?» А він відповідає: «Накажете поставити міст через Волгу — будь ласка. Або про-

трасувати лінію окопів— з великою охотою. Але комуністів у практиці своєї роботи не зустрічав». Почали ми з ним знайомитися. Він сказав: «Так, я фон барон, але в 1905 році ніс на своїх плечах труну Баумана. Вигнали за це з інституту. Я не комуніст, але вважаю, що й безпартійний може чесно служити Радянській владі». Розповів і я свою біографію. Та що там було говорити—токар з Путіловського. Таубе підскочив з місця. «Ну, таким, як ви, — каже він, — тепер пряма дорога у наркоми». Поїхали ми з ним у казарми. На фронті ще гуляла вольниця, а там всі ходять по струнці. Суворість, виправка, порядок. Тільки що не так, цей Таубе сипле наряди, догани. Я йому сказав: «Це нагадує старе». А він відповідає: «Товаришу комісар, знайте, чи то буде армія царська, чи пролетарська, а без дисципліни не може існувати військо». Зажили ми з фон бароном дружно. І навчився я в нього, скажу правду, багато чого. А спершу йти в батальйон дуже не хотілось. Цілий день прокатався на каруселі,—до останньої копійки витратив,— боявся того комісарства. Думав, що не потягну. — Новосельцев, збуджено провівши скаліченими пальцями по обличчю, довірливо озирнув слухачів.— А ось,— сказав далі,— запропонуйте цьому Тельняшкіну стати сьогодні членом Реввійськради армії, і він, не вагаючись, погодиться. Одним словом — не моряк, а справжня лжеполундра.

3. ПАРАНЯ МАЗУР

В червні ми залишили район Ільїнців і перебралися ще далі на захід. Шмідт із штабом 2 червонокозачої (колишньої 17) дивізії розташувався за знаменитим кожухівським лісом у Хмельнику. Нам призначили стоянку в селі Вонячин — батьківщині петлюрівського отамана Шепеля. Враження, яке залишилося від попівського будиночка, в якому містився наш штаб, цілком виправдувало назву села, хоч у ньому й багато мальовничих, утопаючих в зелені куточків. Чомусь найбільше проклять сипалось на голову ад'ютанта полку Ратова. Жовчна, кістлява вонячинська попадя вважала, що тодішній помір на її поросят — це кара за безбожників, які поселилися в її святому будиночку. Але Ратову довелося терпіти недовго. Нас перевели в Івчу, велике село, розташоване на шляху з Літина до Хмельника.

Треба сказати, що заклинання вонячинської попаді аж ніяк не справдилось. Петро Пилипович Ратов щасливо

закінчив військову академію і у Велику Вітчизняну війну в чині генерал-майора командував корпусом.

В Івчі, та й не тільки в цьому селі, ми повинні були закликати до лав нашої армії дезертирів. Крім того, ведучи боротьбу з петлюрівською агентурою, з бандами, не раз прочісували навколишні ліси — особливо кожухівський. Шепель, обережніший за Христюка, був невловимий. Полк з села — а бандитські агенти зразу ж повідомляли про це Шепелю.

Щоденно від самого світанку чудовий наїзник Земчук знайомив мене на івчинській толоці з тонкощами козачої джигітовки, що були невідомі колишньому вибійникові Сливі.

Скоро під керівництвом свого тренера, правда, менш причепливого, ніж Слива, я вже навчився вискакувати на повному галопі в сідло, робити ножиці, летіти на коні, звисившись головою мало не до землі, і, як це спритно проробляв Семивзоров, з пікою в руках мчати, стоячи на сідлі. Навчив мене кубанський козак і класти коня — спершу з землі, а потім з сідла, злегенька посмикуючи за правий повід.

Як би рано не з'явились ми на учбовому плаці, там уже пасла своє неспокойне стадо Параня Мазур. Висока й струнка, запнута ситцевою хустинкою, боса, у вицвілій, латаній-перелатаній кофті, вона уважно стежила чорними, блискотливими очима за нашими цирковими вправами. Виснажене важкою працею смугляве лице тридцятилітньої свинарки зберігало сліди колишньої вроди, і полкові шептуни казали, що одноокий козак Семивзоров, як тільки ми з Земчуком залишали учбовий плац, з'являвся туди, щоб розважити свинарку. Та молодиця проганяла його, нібито боячись вовкодава Халаура. Коли козаки підсміювались з Семивзорова, він, не бентежачись, відповідав:

— Що ж, що морда крива, аби душа була пряма!

Земчук морщився, дивлячись на великих чорних Параних свиней.

— У нас на Кубані таких страшних кабанів не розводять, — говорив він. — Якась чортова порода.

— У чортів і порода чортова, — сміялася свинарка. — Це багатство наших куркулів. Ось читаю я цю газетку, добре в ній все сказано, а тільки, видно, як працювала на інших раніше, то й довіку доведеться на них працювати.

Коли я сказав, що згодом на селі не буде ні куркулів, ні наймитів, вона відповіла:

— Що ж, подивимось!

Одного разу, коли Земчук пересідлював коня, свинарка підійшла до мене і зашептала:

— Ось ви, командире, вчора оточували требухівський ліс. Напевне, банду ловили. Даремно мучите своїх людей. Отамана Шепеля там нема. Перебрався на Летичівщину. На селі кажуть, восени сам Петлюра прийде сюди з-за Збруча. Зараз ми, наймити, ходимо в шлеї, а тоді наставляй шию під ярмо, коли тільки прийде той проклятий Петлюра, а за ним і граф Грохівський — наш івчинський пан. Тепер куркулям служимо, а потім і панам догоджати доведеться. Так, живучи на віку, поклонися і черв'яку.

— Що ж? Прийдуть і покаються, — відповів я.

Її повідомлення мало зацікавити нашого контррозвідника Івана Воніфатійовича Крилова — потомственного ткача Трьохгорної мануфактури.

І я запитав:

— Ви, Параня, погодилися б розповісти про це одному нашому вірному товаришу?

— А не підведе мене ваш вірний товариш під монастир? — Свинарка насупила брови. — І так куркулі з'їли б мене ось за цю газету, за «Бідноту».

— Не бійтеся!

— Гаразд, — подумавши, погодилась Мазур. — Тільки до нього я не піду, так і знайте. Нехай сюди приходять, на толоку. Але дивіться, в той день притримайте біля себе залицяльника. — Параня лукаво посміхнулася і немовби зразу помолодшала. — Він хоч і «Прожектор», а не гріє мене і не світить. Ось одного я не зрозумію, — вже на повний голос заговорила Мазур, дивлячись на Земчука, який наближався до нас з кіньми, — що він за велике цабе, що ви його завжди окремо вчите? Який би з мене був пастух, коли б я почала пасти якусь одну худобину?

— Не я його, Параня, вчу, а він мене...

— От це новина, — вигукнула здивована свинарка. — Простий козак, а вчить головного командира!

— Чого не знаємо ми, — відповів Земчук, — того нас учить командир, а чого не знають вони, учим їх ми — прості козаки. Так у нас вкругову все йде.

Відомості Парані Мазур про заміри Петлюри, які підігрівали надії подільських куркулів, підтверджувались і

повідомленням самостійницької преси, що потрапляла до нас через прикордонників.

Ні на мить не припинялась гризня в таборі жовтоблакитників за подачки Пуанкаре і Пілсудського. Опозиційна до петлюрівських отаманів львівська газета «Вперед» уже 25 травня 1921 року писала, що інтерновану в Польщі армію авантюристи-петлюрівці хочуть частково продати Франції, а з решти організувати грабівницькі банди, які нападали б на прикордонні міста і села. «Ці авантюристи,— писала та газета,— всілякими способами намагатимуться оживляти повстання на Україні без ідеї, без надії на успіх, з єдиною метою зробити на Україні дикі поля, де безкарно змогли б бушувати різні рицарі розбійницького промислу».

Дальший хід подій підтвердив цю заяву жовтоблакитної газетки. Тільки в одному помилилися пани з львівського «Вперед». Рицарі розбійницького промислу не бушували безкарно. І хоч вони ще гострили зуби, але до смерті боялися висунути носа з подільських лісів.

4. ПСАЛМИ ЦАРЯ ДАВИДА

Якось в Літин, в цю глушину колишнього купрінського гарнізону, куди перевели наш полк з Сальниць, навідалась івчинська свинарка Параня Мазур. Розв'язала свого вузлика і шепнула мені, стурбовано озираючись на всі боки:

— Торгуйтеся зі мною, торгуйтеся жвавіше. Кругом очі! І так ледве відпросилась у хазяїна. Сказала, що йду до літинських крамарів по сіль.

Свинарка в своєму ситцевому, недільному платті, чистенька і гладко зачесана, була просто-таки гарною. Я подумав — одягти її в інше вбрання та покращити умови життя, заткнула б вона за пояс багатьох міських красунь. Недарма уподобав її Семивзоров.

Розв'язавши вузлика, в якому я побачив зо два десятки яєць та загорнуту у капустяний листок грудочку жовтого масла, Параня шепнула:

— Торгуйтеся голосніше. Хоч ми тут самі, але ж і ці осокори можуть мати очі.

Я почав бовтати яйця, питався ціну, а Параня все нашіптувала:

— Де ваш товариш в окулярах? Іван, забула, як по батькові?

— Іван Воніфатійович? — запитав я.

— Еге! Є діло! У нас в Івчі з'явився якийсь чужинець. Видає себе за криничника. Однак люди кличуть його,— відомо ж, як замулило за війну колодязі,— а він не йде. На кладовищі, знаєте, воно у нас понад требухівську дорогу, розмовляв з якимись невідомими. Можу побожитись, що то шепелівська команда. І не криничник він, провалитися мені крізь землю, а справжній волоцюга.

— То що, покликати Воніфатича?

— Що ви? Упаси бог. Нехай завтра на світанку прийде до мене. Адресу він знає — толока під вонячинським лісом! От ще,— додала вона,— мій брат натрапив якомсь в лісі на цього чужинця. Розмовляв з якоюсь дівкою. Дав братові папіросу. А він як скурив її, відразу заснув у лісі і проспав цілу добу.

Одержавши гроші за свій товар, Параня посміхнулась, статечно вклонилася.

— Піду зараз до крамарів по сіль.

Розвідник Крилов, вислухавши мене, попросив дати йому на поміч двох бійців.

— Звичайно, — заявив він, дивлячись через товсті скельця окулярів, — без Прожектора не обійдусь. Івчинські мужики не здивуються, коли біля свинарки побачать станичника. Ну, а другого... дивіться самі.

Три дні пропадали Крилов з однооким Семивзоровим та діжонським серцеїдом Максимом Запорожцем. Ми в Літині вже хвилювались, чи не потрапили наші товариші в лапи отамана Шепеля. Та цього не сталося.

— Одержуйте фрукта! — відразу ж почав доповідати Крилов, повернувшись до штабу.— Резидент Петлюри — отаман Братовський-Ярошенко.

«Фрукт» і оком не моргнув, жоден мускул не ворухнувся на його кам'яному лиці.

На ньому були прості молескінові штани, синя приношена косоворотка, зім'ята кепка. Посміхаючись широким вугруватим лицем, дивився великими зеленуватими очима прямо, не моргаючи.

— Ви дуже помиляєтесь,— відповів зовсім спокійно.— Я Ярошенко. Ніякого Братовського не знаю. І не мав нічого спільного з Петлюрою...

В мові бандита відчувся польський акцент. Замість літери «л» він вимовляв «в», і вийшло в нього не «Петлюрою», а «Петвюрою».

— А це що? — показавши юнакові книжечку, Крилов

в'яг з її подертої палітурки маленький папірець.—Ось посвідчення на ім'я сотника Мазепинського полку Братовського.

Климов взяв пошарпану книжку.

— «Псалми царя Давида» — найкорисніше читання для душолюбів,— суворо посміхнувся він.

Я показав заарештованому на стілець. Крилов шепнув щось на вухо Семивзорову, і той хутко вийшов.

— Та книжка не моя,— спокійно мовив затриманий.— Я взяв її почитати у одного хазяїна, коли чистив колодязь. Це було в Майдані Голенищівському.

— Доберемося ми і до того хазяїна у Майдані Голенищівському,— зауважив Крилов.— А я знаю — ти Братовський. Недавно ми впіймали одного шепелівця. От він і сказав, що сотник Братовський прибув з Польщі і крутиться десь біля Літина.

— Теж мені криничник,— злісно мовив Запорожець.— На руках жодної мозульки! Всі кажуть — ти «петлюра».

— Не беріть мене на бога! — презирливо скривив губи бандит.— Ніхто цього вам не міг сказати. Моє прізвище Ярошенко, і сам я уродженець Макова, з-під Кам'янця.

В цей час грюкнули двері — до штабу повернувся Семивзоров. Стукнув підборами і, взявши під козирок, доповів:

— Товаришу уповноважений, все готово!

— Повтори моє розпорядження,— суворо мовив йому Крилов.

— Єсть повторити! — виструнчився козак.— Викопати яму і вишикувати відділення козаків.

Під бандитом заскрипів стілець. Його вугрувате лице залишалось спокійним, але на лобі виступили великі краплі поту.

— Ну,— мовив Крилов.— Говори, поки не пізно.

— Що ж, такий у вас закон, розстрілювати людину без суду і слідства? — тихо запитав арештований.

— Людину, коли вона цього заслужила, ми розстрілюємо за вироком суду,— сказав Климов.— А скажених собак вбиваємо на місці.

— А де отруєні папіроси? — запитав Крилов.— Пан Фльорек щедро постачає ними вашого брата!

— Ну, добре, скажу правду, — поступився, нарешті, Ярошенко.— Я сповіщав Шепелю про пересування ваших частин. Ну, віддайте мене під суд. Але отруєних папірос у мене нема.

— Початок уже є! — посміхнувся контррозвідник. — А ти знаєш, Братовський, чи ж як тебе, Ярошенко, вовк, потрапляючи в капкан, відгризає собі лапу, щоб врятувати шкуру. І ти теж вовк! Виказуєш Шепеля, а про Петлюру мовчиш.

— Клянусь, нічого не замовчую. В чому винен, признаюся широко.

Раптом відчинились двері. Увійшли літня, інтелігентна, бідно одягнена жінка і білява молоденька дівчина в приношеному гімназичному платті. Ще з порога обидві вигукнули:

— Федя! Бідний наш Федя!

— Ви хто такі? — запитав Крилов.

— Нас тут в Літині кожен знає. Я вдова. Мій чоловік був акцизним чиновником, Братовський. Ми нікому не робили зла.

— Іди відпусти людей, — звелів Крилов Семивзорову. — А ви, Запорожець, відведіть Братовського на гауптвахту. І дивіться, голову зніму вартовому, коли втече отаман.

Мати, перехрестивши сина, ще більше розплакалась.

— Ви його розстріляєте? — запитала крізь сльози.

— Коли буде корчити дурня, з ним розмовлятиме трибунал, — відповів Крилов. — Нам треба зібрати хліб, щоб нагодувати робітників, Червону Армію, всіх голодуючих, а такі, як ваш син, продалися Петлюрі і шкодять.

Коли мати і сестра Братовського залишили штаб, я запитав Крилова:

— Що це за вигадка з ямою?

— Цілковита містифікація! — Розвідник подивився на мене поверх окулярів. — Я цю петлюрівську шпану знаю добре. Спершу гороїжаться. А як почують про яму, то ї хапаються за штани.

В Літин прибули викликані нами начдив Шмідт, начальник Особливого відділу дивізії Письменний та військомдив Лука Гребенюк. Зачинившись з Братовським-Ярошенко в одній з штабних кімнат, вони допитували його кілька годин. Спершу бандит відмовчувався, а потім заговорив. На Україну його послав з завданням пана Фльорка петлюрівський «Малюта Скуратов» — Чоботаров.

Братовський привіз особистий наказ Петлюри на призначення Шепеля отаманом трьох губерній замість Мордалевича. Того, що колишній зверхотаман добровільно здався органам Радянської влади, резидент не знав. І не

повірів Шепелю, коли він повідомив йому цю страшну для нього новину. Там, за Збручем, побоюючись деморалізації, петлюрівські верховоди говорили, що Мордалевича вбито.

Братовський заявився до Шепеля в ту мить, коли він, заарештувавши Карого — тютюнниківського кандидата на отаманство трьох губерній, збирався його розстрілювати. Нове призначення, що йшло від самого головного отамана, зм'якшило серце вонячинського бандита. Він добре пам'ятав колишню похвалу Петлюри на його адресу. Ще в 1919 році, коли Шепель, з допомогою галицького генерала Микитки, зайняв Вінницю, Петлюра сказав: «Коли б у мене було три-чотири таких отамани, як оцей Шепель, я давно сидів би в Києві».

Така характеристика, звичайно, була безпідставна. За весь час перебування 7 полку в районі, «підвладному» Шепелю, отаман не виявляв особливої сміливості. Лише одного разу його бандити з засади в кожухівському лісі обстріляли групу командирів, що їхали з Хмельника в Літин, і поранили при цьому начдива.

І ось тепер, коли дивізійні начальники вийшли з кабінету, Шмідт, ворухнувши пораненою рукою, запитав резидента:

— Тоді Шепель, напевне, сповістив за Збруч, що населення Літинщини повстало і під його керівництвом розгромило Другу червонокозачу дивізію!

— Його рапорту я не читав, — відповів почервонілий після допиту Братовський. — Казали, що сам Галлер, командуючий 6 армією, дзвонив Петлюрі в Тернів... Вітав його з успіхом...

— Ось тобі й самостійна Україна! — глузливо посміхнувся, дивлячись на резидента, Лука Гребенюк. — Ні, хлопче, вірно я тобі оце говорив. У Петлюри може бути тільки самостійна земська аптека, а більше ніякого біса.

Братовський пізніше згадував, що його дуже вразив лист, який йому показав в той день начальник Особливого відділу дивізії Письменний. Хоч цей текст і був написаний два місяці тому і навіть друкувався в радянській пресі, але там, за Збручем, основна маса петлюрівців про нього нічого не знала. Ось текст цього листа, посланого з Радянської землі Мордалевичем отаманові Тютюннику ще в червні 1921 року:

«Я переконався, що майбутнє українського народу будеться тут... Раджу не губити даремно людей і не вносити

безладдя та розрухи в життя країни... Від керівництва повстанською групою відмовляюся і дальшу боротьбу проти Радянської влади вважаю, безумовно, шкідливою для українських селян і робітників.

Українська інтелігенція за останній час все більше симпатизує радянському будівництву і разом з тим показує негативне, а інколи неприховано вороже ставлення до закордонних і внутрішніх дій УНР...

Коли доводиться говорити про симпатії до вас революційних українських кіл, то вони полягають у глибокому переконанні, що логіка фактів та хід класової боротьби приведуть і вас в ряди свідомих захисників УРСР».

Сотника Мазепинського полку не тільки випустили на волю, але й одягли в новеньку червонокозачу форму. Віддаючи нам на поруки Братовського-Ярошенка, начдив наказав всіляко берегти його. Бо колишнього резидента, на думку Шмідта, міг вбити з-за рогу будь-який наш козак, йому загрожувала помста бандитів, а крім усього іншого, треба було пильнувати, щоб у слушну хвилину він знову не втік до петлюрівців.

З допомогою резидента наш полк мав виловити велику кількість бандитів, що ховалися на окремих хуторах, пасіках, в монастирських скитах, глухих лісах Літинщини, Лещівщини та Проскурівщини. Для цього була виділена перша сотня на чолі з Григорієм Васильєвим (тепер полковник запасу).

Щоб мати можливість не спускати з Братовського очей, я забрався в тачанку і посадив його поруч себе.

Попереду йшли наші роз'їзди. Позаду їхала сотня Васильєва. Можна було не боятися зустрічі з якоюсь бандою.

Та наш попутник, хоч і надяг бойову форму червоного козака, весь час нервував і озирався навколо.

— Вас упіймають бандити і розстріляють, — скиглив він. — А мене порубають на шматки.

Ця операція тривала з тиждень. Спішившись, козаки непомітно підкрадались до глухих пасік. Вночі оточували похмурі монастирські скити. Вдень, з ходу, раптово налітали на окремі хутори, відзначені Братовським на двох верстці. Наш обоз збільшився до двох десятків возів, на яких із зв'язаними руками і ногами, проклинаючи свого вчорашнього спільника, корчилися в безсилій люті емісари пана Чоботарьова. При допомозі Братовського, восени 1921 року

була підрубана під корінь вся підпільна агентура жовтоблакітників на значній території Поділля.

Сталося так, що до пасіки Майдана Голенищівського нам не пощастило підкрастися непомітно. Бандити відкрили вогонь. Я подумав — що зробив би в даному випадку мій учитель Василь Федоренко? Вирішив порадитися з командирами і посилив блокаду пасіки. Братовський запропонував підпалити бандитське кубло. За це взялися Запорожець і Олекса Захаренко. Скоро з охопленої полум'ям хати почулися постріли: отамани покінчили з собою. Кілька бандитів, вибравшись з вогню, кинулись тікати. Та їх наздогнали козаці кулі. Якийсь петлюрівець, крадучись поміж деревами, пробирався з обрізом до Братовського. Коли наші бійці зв'язали його і кинули на повозку, він ще довго погрожував колишньому резидентові:

— Зажди, собако! Нагодуємо тебе власними тельбухами. Ми вам покажемо совєцьку владсть...

— Не варнякай,— обірвав отамана Запорожець,— а то враз запхну твою бандитську пащу. А проте,— мовив козак уже іншим тоном,— він має рацію. Без пса зайця не виженеш.

Коли ми повертались назад, Братовський, приголомшений останніми подіями, говорив:

— Жаль, згоріла хавіра. А там під стріхою заховав я пачку дуже файних папірос. Раніш пригощав інших, а зараз і сам затягнувся б тим куривом.

Після розгрому петлюрівських осиних гнізд нічого було боятися за резидента,— від нас йому тікати вже нікуди. Відправивши тачанку в хвіст колони, ми посадили Братовського на коня. Розуміючи його душевний стан, роздобули самогону. Петлюрівський сотник трохи випив.

— Зрозумійте мене,— говорив він скрушно. — Там на возах є чимало моїх шкільних друзів. А тепер я їх продав! От ваш козак сказав вірно — без пса зайця не виженеш. Собака я, собака!

— Ти здав нам дюжину бандитів,— сердито мовив Васильєв.— А вони в двадцятому році здали Пілсудському всю Україну, до самого Києва. Отож нічого скиглити. Туди їм і дорога!

— Що ж,— сказав я.— Не долічиться пан Тютюнник багатьох своїх отаманів.

— Тютюнник, Тютюнник,— блиснув очима Братовський,— попався б він мені зараз!..

— То що було б? — запитав Васильєв.

— Поквитався б з ним. В Єлтушково моя сотня кинулась навтікача від ваших червоних козаків. То він мене канчуками перед строем...

— Ну, коли під Єлтушково, — розсміявся Васильєв, — то це мої хлопці вас погнали. Тож-то я дивлюся, що твоя спина мені знайома. Тільки чорного шлика не вистачає.

— Можливо, не заперечую, — звів плечима резидент. — А Тютюнник гнівався на мене й за інше. У нього над ліжком завжди висіли два портрети — Петлюри і Наполеона. От якось він і запитав мене: «На кого з них двох я схожий?» Я сказав: «Звісно, на кого, на пана головного отамана, бо у Наполеона чуб, а у вас лисинка». Він розсердився і прошипів: «Хто тебе тільки зробив сотником». А був у нас в кавалерії такий хорунжий Максюк, знахар. Він виявився розумнішим. Вмить відповів Тютюннику: «Ви і Наполеон — неначе близнята». Тютюнник зрадив, поплескав Максюка по плечу і сказав: «Добрий ти вояка. Даремно тримають тебе в хорунжих, час тобі бути сотником».

Як нам стало відомо пізніше, зізнання Братовського дало можливість розкрити зв'язки, що тяглися од Чоботарьова до ольгопольської учительки Іполити Боронької, а від неї — до тих зрадників з рядів Червоної Армії, на яких покладався Петлюра, знову замишляючи з допомогою Пілсудського зірвати мирну працю радянських людей.

Та свинарка Параня Мазур сплутала всі карти головному отаманові.

5. „ЛЕКЦІЇ“ ДИВЕРСАНТА

Братовський-Ярошенко не міг знати всього, що затівали жовтоблакитні верховоди за Збручем. Але й ті важливі свідчення, які він робив, нічим, звичайно, не підкріплювались. Їх міг вигадати кожен впійманий на гарячому диверсант, рятуючи шкуру. Зате взяті з його допомогою отамани і розгромлені завдяки йому бандитські гнізда були тим реальним викупом, яким петлюрівець рятував своє життя.

Братовський не поводився відлюдкувато, охоче розмовляв з козаками, жартував з ними і сміявся. Його не бачили в полку сумним чи пригніченим. Та все ж час від часу він глибоко замислювався. Важко було сказати, про що найбільше думав у ці хвилини колишній сотник Мазепин-

ського полку,— про особисту долю, яка вмить перекинула його з табору одностумців у стан вчорашніх ворогів, чи про важкий шлях багатостраждальної України, що піднімалася з руїн і попелу до нового життя. Ми всі бачили, що в Братовському дедалі більше зростало бажання будь-якою ціною зберегти своє життя. І він без особливих вагань зразу ж виклав купу козирів, добре розуміючи, що на карту ставиться доля його вчорашніх друзів та одностумців.

А зараз, чи остаточно не впевнившись у своїй безпеці, чи цілком збагнувши всю згубність петлюрівських ідей і планів, Братовський, сповнений жадобою діяльності, щодня пропонував щось нове для підриву табору жовтоблакитників.

То він, наслідуючи Мордалевича та інших отаманів, що розкаялися і перейшли на бік Радянської влади, писав відозви до старшин петлюрівської армії, інтернованої за Збручем, та до обманутих «братів-повстанців» Волині та Поділля. То він просив наше командування дати в його розпорядження сотню козаків, з якими він під виглядом банди піде в ліси і через тиждень-два приведе неловимого Шепеля. То, пропонуючи в заложники маму і сестру, Братовський просився за кордон, обіцяючи зняти голову, за його власними словами, «самостійному рухові».

Всі ці авантюри, породжені неспокійною фантазією чи голосом потривоженої совісті колишнього петлюрівця, викликали лише посмішки у Гребенюка. Зате наш комісар дивізії від душі привітав колишнього диверсанта, коли той побажав розповісти козакам про те, що робиться у таборі Петлюри за кордоном. З цією метою сотника проотягом кількох днів возили по всіх полках нашої дивізії. Перший прилюдний виступ вчорашнього самостійника відбувся в Літині в нашому 7 червонокозачому полку*.

Дві сотні, що стояли в місті, в пішому строю прийшли на луг до кладовища, де мали бути збори. Підрозділи, які квартирували в Боюкові, Вонячині та Микулинцях, прибули сюди верхи. Спутаних коней пустили на вигін, де в соковитому молочаї паслася вся міська худобина — з десятків обскубаних кіз.

Козаки, ховаючись од спеки, купками всідалися в за-

* Ці публічні виступи не лише Братовського, але й інших диверсантів, що ввіймалися або здалися в полон, проводились при активному сприянні нового начальника Особливого відділу Ігоря Шумського — тепер київського пенсіонера.

тінку густих лип, обвішаних, наче ялинковими іграшками, кошиками золотистих суцвіть.

Братовського добре знали всі кавалеристи, отож представляти його не доводилось. Та коли комісар Климів, відкривши збори, оголосив, що слово має «товариш Ярошенко», на багатьох обличчях з'явилась саркастична посмішка.

Скинувши папаху і провівши білою рукою по обстриженій голові, Братовський, трохи хвилюючись, повів свою розповідь. Насамперед описав петлюрівський стан, який все ще плекав надії завоювати чи, як говорили за Збручем, «визволити» Україну. Говорив про злигодні рядових петлюрівців, зігнаних у бараки для інтернованих, і про розгульне життя отаманської верхівки, яка засіла в Тернові.

— Ти цей молебень обलिш,— почувлася репліка.— Краще розкажи, як ти сам петлюрничав?

Братовський знову провів долонею по голові. Посміхнувся, широко посміхнувся, бо єдина зброя, якою ще може володіти переможений, це — посмішка.

— Що ж, відповім. Так, був я петлюрівцем, був петлюрівцем і вашим ворогом. Але ворогом чесним — бився із зброєю в руках. У відкритому бою стріляв я, стріляли і в мене. Вважав, що борюся за свою Україну, за свій народ. Заради цього і прийшов сюди з-за Збруча.

— А тут тебе, раба божого, й схопили,— знову почувся голос.

— Я й не кажу, що сам здався,— все посміхався Братовський.— Спасибі, що схопили, а то плутався б ще бог знає скільки в темряві.

— Жаль, не попався ти мені,— піднявся на лікоть довгов'язий комвзводу Гусятников, камеронник з Кривого Рога,— я тобі такі шахтарські ліхтарі почепив би, повік світили б...

— А ти, Андрію Хомичу, побережи свої шахтарські ліхтарі,— обіював взводного комісар полку Климів.— Ще згодяться. Дай людині щире слово сказати.

— Та я ж не з-за тридев'яти земель.— зовні зберігаючи спокій, говорив далі Братовський.— Тут, в Літині, мене кожен знає. Я не пан, не дворянин. Ні фільварків, ні хуторів у мене нема. І в батька мого їх теж не було. І все ж потрапив до Петлюри. А чому? Скажу й це. Бачили ви такі квіточки, звуться ротиками? Яскраві вони, красиві, пахучі. Забереться туди в чашечку комашка, а вибратися назад не може. Так сталося і з нами, українськими хлопцями.

Потягло нас на запорозькі шаровари, на гайдамацькі шлики, на всю цю бувальщину «вільного козацтва», від якої тхне нафталіном. Потягло нас на всю ту цяцьковану декорацію. А коли роздивились, вже було пізно. Яскрава квіточка виявилась не ротиком, а жовтоблакитним капканом. Інша комашка рветься з нього, рветься, і все даремно...

— Про комашку можеш плести скільки влізе, — підвівся на ноги і вперся широкою спиною у стовбур липи козак другої сотні Давид Губатенко. — А за всю українську молодь не балабонь. Я теж український хлопець з села Білокопитово Глухівського повіту, а мене гайдамацьким шликом та петлюрівським суконним жупаном ніхто не купив і не купить...

Але й Братовський виявився не з слабкого десятка. Не розгубившись, він зразу заперечив розпаленому козакові:

— Ви з Глухівщини? Здається, так ви сказали? От і поміркуйте самі — де ваш Глухів, а де наш Літин. Куди раніше дійшов голос Москви? От ви на голос Москви пішли за Леніним, а нам чутишим був голос Центральної ради — ми й посунули за Петлюрою. І ще я вам скажу, панове-товариші. Багато інтелігенції пішло до Петлюри через те, що деякі ваші комісари не визнавали української нації... Як було при цареві, так і залишилось...

— Коли нема ума, то при чому тут кума? — кинув репліку вилицюватій козак з взводу Гусятникова, жартівник Олекса Захаренко. — Не заперечую, були і в нас, були, а може, і зараз вони ще є, русотяпи-комісари. Та ось українські інтелігенти Юрко Коцюбинський і Затонський з нами, а не з Петлюрою? Ні, раз ти вже схибив, то нічого викручуватись та валити з болящої голови на здорову. Скажи прямо — Петлюра тобі більше був до душі, аніж Ленін. І вірив ти, що ваша візьме, а не наша. А що стосується різних голосів, то я сам з-під самого Києва, богоспасенного Кагарлика, жив під боком у самостійників, а не послухав їхнього голосу. Послухав голосу Москви.

— Правду кажеш, Олексо, — підтримав Захаренка кулеметник Полтавець, здоровенний козак, одягнений у трофейний, голубого кольору французький мундир. — Знаємо ми цю нечисту силу — петлюрівську інтелігенцію. Це вона співала в нашому Пирятині пісеньку:

У Києві дощ іде,
А в Полтаві слизько,
Тікайте, більшовики,
Бо Петлюра близько...

Ці слова, проспівані кулеметником на весь голос, викликали дружний сміх. Братовський сміявся разом з усіма. Коли козаки стихли, він говорив далі.

— Є в Петлюри особливий любимчик — отаман Чоботарьов. Він верховодить контррозвідкою. Може, один тільки пан Тютюнник і не боїться його... А що стосується інших отаманів — то вони не те що Чоботарьова, духу його страшаться...

Козаки слухали Братовського з великою увагою. Одна справа читати про ворога в газеті, а зовсім інше — почути цю інформацію з вуст того, хто лише недавно прийшов із стану Петлюри, щоб вершити тут, на Україні, його лихі діла.

— Ось був у пана Чоботарьова великий друг — отаман Болбачан, командир запорозького коша. Служив цей Болбачан гетьманові, потім перейшов до Петлюри. Коли почали тікати німці, цей Болбачан командував усім лівобережним фронтом... Прийняв на себе весь удар радянських дивізій. Його вважали найбойовішим і найздібнішим отаманом. Небезпечний суперник! І що ж? Болбачана зняли з корпусу. Запропонували їхати до Італії — формувати з полонених українців військові частини. Болбачан не лише не погодився, але й здавати корпус відмовився. Тоді Чоботарьов прикинувся його другом, почав вести переговори, пропонуючи разом повалити Петлюру. Довірливий Болбачан поїбув до начальника контррозвідки для таємної розмови. Там його арештували, спішно засудили. Чоботарьов відвіз свого друга на глуху станцію Балін і сам зарубав його, хоч той і повзав на колінах, просив помилувати. Це було в червні дев'ятнадцятого року. Після того Чоботарьова й прозвали катом, «Малютою Скуратовим»...

— А ви б цю суку підстрілили, — з обуренням випалив Запорожець. — Або теплою компанією накрили б мокрим рядном.

— Легко сказати, — звів плечима Братовський. — А охоронці? Ось ви говорите «тепла компанія». Там близькому другові і то не довіриш — а раптом він чоботарьовський шпиг. Скажу навіть таке — лягаєш спати і голову замотуєш коврою. Боїшся, щоб у сні не бовкнути зайвого. Навіть ті, що з усією душею йдуть за Петлюрою, ненавидять Чоботарьова. Так уже там заведено — хто проти «Малюти Скуратова», той і проти самого головного отамана, а значить і проти української держави. Ось ви чули, як повівся

Чоботарьов з Болбачаном. А він був найбільш геройським отаманом у Петлюри. Що ж чекати нашому братові, сотникові, а тим більш простому гайдамаці? До стінки — і ваших нема.

Братовський, напевне, вирішив, що цей момент є найбільш слухним, щоб вказати на той непрохідний бар'єр, який виріс між ним та його вчорашніми однодумцями. Повернувся до Климова, як найбільш авторитетного свідка, і заявив:

— Ось у лісі під Требуховим козаки другої сотні бачили, що наготував і для мене Чоботарьов. Комісар полку товариш Климов читав цю його погрозу.

Бандити Шепеля, затримавши на Хмельницькому шляху двох учительок-комсомолок, потягли їх у ліс. Потішившись молоденькими дівчатами, вони прив'язали кожну з них за ноги до стягнутих канатом верхівок беріз, а тоді розрубали те мотуззя.

З Климовим та розвідником Іваном Криловим ми з'явилися на місце жахливої розправи після того, як нам повідомили про це козаки-конвоїри інтендантського обозу, що приїхав з Хмельника в наш полк.

Жахливий вигляд мали розтерзані тіла невинних жертв бандитської жорстокості. На одній з беріз, що стала знаряддям варварської помсти, висів плакат, про який опе згадав Братовський. Кров'ю роздертих дівчат на папері було виведено: «Так буде з кожним комуністом. Так за наказом пана Чоботарьова зробимо ми й з тобою, зрадник Братовський».

— Бачили ми той плакат, бачили і тих бідолашних дівчат.— похмуро обізвався Гусятников.— А ти, хлопче, не дрейф. Раз потрапив до червоних козаків, твоє діло в дамках. Знаєш, у Радянської влади рука важка, та зате серцем вона жалілива. Коли ти тільки до нас вісою і правдою, то сміливо можеш наплювати на того пана Чоботарьова.

Братовський, почувши таке з вуст того, хто тільки-но обіцяв йому «шахтарські ліхтарі», зовсім розм'як.

— Так, я радий, що потрапив до вас, до червоних козаків. Правда, півроку тому, не було в Дунаївцях, пшаблюка вашого козака мало не відбатовувала мені шлика. Та обійшлося. А знаєте, як говорить про вас отаман Тютюнник. Ось що мені довелось почути від нього: «Багато вони перевели нашого брата клинками, а ще більше — своєю

видумкою. Яксь розумна голова додумалась створити це Червоне козацтво».

— Вірно сказав ваш отаман,— посміхнувся Климов,— найрозумніша — це голова нашої лєнінської партії. Вона знала, що треба створити на загибель петлюрівщини та її «вільного козацтва».

— Ось таке Тютюнник говорив нам, старшинам. А козацтву там наспівують інше. Їм шодня туркочуть, що на Україні порядкують москалі, що Україну окупували латиські, китайські та башкирські дивізії. Коли б, мовляв, не це, то Петлюра давно сидів би в Києві, а козаки та старшини обнімали б своїх коханих на рідній землі.

— І тут теж має рацію отаман Тютюнник,— зсунувши на потилицю папаху, лукаво вигукнув циганкуватий взводний Кикоть.— Ось саме крокує наш татарський ескадрон.

Всі повернули голови туди, куди дивився Кикоть. З міста, прямуючи до заплави пересохлої річечки Згар, рухалась галаслива, строкато одягнена колона малят з недавно організованого червоними козаками дитячого будинку. Його вихованців привезли з голодуючої Татарії. Очолював колону їхній начальник, взводний Почекайбрат, криворізький шахтар, камеронник, земляк і давній товариш Гусятникова.

Панас Почекайбрат, лише з допомогою кашовара, одержував для дітей продукти, які козаки виділяли з свого пайка. Він готував малятам страву, обшивав їх, зодягав, а разом з молоденьким козаком Семеном Вовком виховував і вчив грамоти. Щоб його більше розуміли юні вихованці, взводний вивчив найбільш уживані татарські слова. Розповідав дітлахам, що народилися на Камі й Волзі, про українського красуня — Дніпро, про працю камеронників в шахтах, про славні діла червоних козаків. Може, через те й вихованці Почекайбрата, не розлучаючись з своїми тубетейками, хизувалися в дитячих галіфе з червоними лампами.

В ті важкі роки на своєму мізерному пайковій червоні козаки утримували дитячі будинки. В «Правде» від 23 лютого 1923 року була надрукована така кореспонденція «козака Мишка»:

«Настав, нарешті, важкий час розставання. Коли діти одяглися і почали прощатися з персоналом та з українськими малюками, в будинку знявся страшенний плач,— і не дивно, з травня місяця жили разом, ділили і радіщі, і

злигодні... Головне, що знайшли діти в дитячому будинку — це щире, просто по-материнськи гарне ставлення...

Схлипнув навіть завжди похмурий старий рубака-козак, завгосп, але опам'ятавшись, він гучним голосом, який трохи тремтів від переживання, повідомив, що повозка готова.

Такі будні одної з найбільш героїчних частин Червоної Армії».

— А здорово той бісів Панас підрепертував свою татарську дивізію,— посміхнувся Гусятников.— У нас на шахті теж любив побавитися з дітлахами. Зараз каже: закінчу службу, піду вчитися на педагога.

— З його голосиною йдуть у протодиякони,— обізвався сотник Храмков.— А він рветься в учителі. Так, ради татарчат козак од свого останнього шматка відмовиться. А місцеві куркулі навіть води тобі пожаліють. Все чекають свого рятівника — Петлюру.

— От це ви вірно сказали, — повернувся Братовський на голос Храмкова.— Куркулі покладають надії на Петлюру, а Петлюра — на куркулів. Там, за Збручем, вже багато хто зневірився, а тут якраз кронштадтське повстання, а потім неп. Скрізь збори, диспути. Тільки й чути: «Відступають більшовики. Чого не зробив Денікін, Колчак та Петлюра гвинтівкою, то зробить мужик своїм житнім шматком. Кінець Радянській владі. Без міцного мужика і кроку не можна зробити, а раз ти забрався на мужицький віз, то й співай його пісні. А пісня у мужика така: «Ніяких комун, мое є мое, а загавишся — і твоє стане мое...»

— Це пісня не мужикова, а куркулева,— перебив диверсанта Запорожець.— Не лови гав, Хома, на те й ярмарка...

— Я ж вам передаю те, що кажуть там, за Збручем,— говорив Братовський.— Ось, у зв'язку з непом розкокошились всі отамани та отаманчики. Одні вимагають негайного походу на Україну, тільки й повторюють слова Пушкіна з його знаменитої «Полтави»: «Кругом Мазепи раздавался мятежний крик — пора, пора...» Найбільш нетерплячі, на першому місці тут стоїть отаман Юрко Тютюнник, це треба прямо сказати, вимагають від головного негайних акцій. Він каже: «Раз неп запропонував Ленін, то справа ця не така вже й проста. Неп зміцнить мужика, але він зміцнить і Радянську владу. Поки цього не сталося — потрібно діяти». Не знаю, як вони домовляться, але ясно: Тютюнник щось готує. Чи переможе він, чи Омелянович-Павленко, ко-

лишній головнокомандуючий, не можу сказати. Омелянович-Павленко радить з походом не спішити. Він неначе на одній нараді в генеральному штабі сказав: «Коли треба рватися вгору, а коли не завадить лізти в нору. Посидимо поки ще в норі, а там видно буде».

— Що ви думаєте,— запитав Климов Братовського, — які в Петлюри шанси? Ви ж людина тямовита, та й надивились там немало.

— Коли я йшов сюди, я думав одне. Я думав так, як думають зараз там, у Тернові. Хоч і знав, що Пилсудському та всім іншим на нас наплювати, що ми для них гарматне м'ясо і бидло, але я покладав надії на наш народ. Я вважав, що він з нами... даруйте, обмовився... з Петлюрою. А ось тут уже придивився. Народ не з Петлюрою, а з Радянською владою. Всі ці банди лише заважають йому налагоджувати нормальне життя. Дуже важко зрікатися того, за що не раз ставив на карту життя. А зараз я кажу словами поета: «Я спляю те, чому поклонявся, і поклоняюсь тому, що палив». Звичайно, важко повірити вчорашньому петлюривцю...

— Ясно,— заявив Климов,— не так легко ми можемо повірити, як і вам не просто відмовитися од старої віри. Та коли ви не тримаєте каменя за пазухою...

— От про це я й хотів сказати. Коли ми, тобто петлюривці, наступали, у всіх була одна тактика — вперед і вперед...

— Вірніше, «назад і назад», — перебив Братовського Храмов,— бо більше вам доводилось тікати, аніж наступати.

— Ну, скажу точніше,— говорив далі Братовський,— коли ми воювали, всі прагнули чогось одного. А після поразки все пішло врозбід. Раптом з'явилися нові політики і стратеги. Кожен кричить про порочність петлюривських планів. Кожен висуває свій рецепт. Особливо стараються вихованці єзуїтів — офіцери та фельдкурати, інакше кажучи, попи, які служили в австро-угорській армії. Ось я пригадую одну промову Єднака — колишнього командира галицького кавалерійського полку. Сам цей Єднак — син австрійського полковника з Відня. Він говорив: «Нас перемогли. Але ми й розбиті будемо воювати за нашу справу, за самостійну Україну. Як? Дуже просто. Дурень той, хто підставляє голову під камінь, що котиться з гори. Це вірна загибель. Наймудріше — вчасно скласти зброю. Скласти зброю і

визнати ворога. Раз ти не найсильніший, то повинен бути наймудріший. Осудити себе і його виправдати. Визнати і всіляко його звеличувати. А коли він видихнеться, поступово проводити свої ідеї. Життя — це вічна боротьба, боротьба і в низах, і у верхах. Почнеться боротьба і у верхах ворога. Мудрість підкаже нам підтримати того, у кого більше шансів на перемогу. Головне — думати про себе. Одні галасують про людство і гублять людину, інші галасують про людину і гублять людство. Ми ж повинні прагнути до свого — до самостійної України. Можна панувати над народом і не володіючи хуторами, а маючи в руках державні пости».

— А хто його допустить до того поста? — гукнув з місця Запорожець.

Братовський знову широко посміхнувся.

— От пан Єднак і це передбачив. Він говорив: «Не пощастить нам, то пощастить нашим дітям. Вони будуть ласкаві, як кошенята, коли ж відчують силу, стануть лютими тиграми. А діти є діти. Вони не лише стануть проводити наші ідеї, але й помстяться за батьків. І тоді настане світлий час, коли по українській землі ходитиме лише той, в чийх жилах тече наша кров. І хліб наш...»

Тут скочив на ноги Гусятников, поскрипуючи недавно нашитими на галіфе шевровими леями. Зірвавши з голови папаху, шпурнув нею об землю і пішов на Братовського:

— Ти в курсі поняття своїх слів чи ні? Що це значить? Я з дванадцяти років відкачую з шахти воду, ціле море вибрав, і я зостанусь без хліба та ще й почую: «Геть з України»? В моїх жилах тече кров пролетаря, і поки у мене на руках мозолі, перший фунт хліба — це мій.

— Та я що, — відступив на крок Братовський перед несподіваним натиском криворізького камеронника. — Я ж передаю лише слова єзуїта Єднака... Одного з тих, хто думає визнати більшовиків, сховавши каменя за пазухою.

— Ну й гарячий же ти, Андрію Хомичу, — почав втихомирювати взводного Мостовий. — Одне слово, шахтарська кров!

— Там, за Збручем, ходять чутки, — вів далі петлюрівський сотник, — що Єднак, за завданням Ватікану, створив в Чехословаччині серед інтернованих галичан кілька комуністичних осередків. Цим галичанам додому дороги нема — в 1919 році воювали проти поляків. У Празі і без них багато зайвих ротів. Так що вони просяться на Радян-

ську Україну. От і прийдуть з готовими партквитками в кишені...*

— Що ж, Братовський розповів нам те, що бачив і чув у петлюрівському стані,— мовив на закінчення Климов.— Скажемо йому спасибі. Ця демагогія про хліб і сало — для нас не новина. Робітник їсть хліб селянина, а селянин користується плугом, жнивваркою, ситцем та сіллю, зробленими і добутими робітниками. Це і є ленінський союз робітничого класу і селянства, змичка міста з селом. Нове тут інше — це про тигрят в котячій шкурі. Мало про що мріють сто разів биті петлюри? Ми, більшовики, розуміємо це питання по-іншому. Ми говоримо — діти за батьків не відповідають. Наше суспільство і наша школа виховують з усіх дітей справжніх радянських громадян, для яких існуватиме лише одна Батьківщина — Радянська республіка. Ну, окремі виродки можуть бути скрізь, на те ми й більшовики, щоб відрізнити котячу шкуру від тигрячої...

Взявши стареньку балалайку, що подорожувала з ним з перших днів громадянської війни, Гусятников під тихий акомпанемент свого похідного інструмента заспівав стару робітничу пісеньку, яку вивчив від свого батька, теж криворізького камеронника:

Ни кола, ни двора, зипун весь пожиток,
Век живи — не тужи, помрешь — не убыток.
Богачу-дураку и с казной не спится,
Бедный гол, как сокол, поет, веселится.
Он идет и поет, ветер подпеваает,
Сторонись, богачи,— беднота гуляет.
Поживем и помрем — будет голь пригрета.
Разумей, кто умен,— песенка допета.

Після невеселої старої пісні камеронник раптом ударив хвацько по струнах і пішов, порипуючи новенькими шкіряними леями, по колу в танок:

Мы поставить,
мы и снять,
мы и лаптем щипать...
А Иркутская ЧК
Расстреляла Колчака...

* В 1934 році Влас Якович Чубар — Голова Раднаркому України, розповідав, що ДПУ затримало в Харкові не одного такого «комуніста» з тих «кмосередків», які були створені Ватіканом в ешелоні респатріантів,— галичан, що прибули до Харкова з Праги.

РОЗПОВІДЬ П'ЯТА

„БОЖА КАРА“

1. ЛУКАВИЙ ЛУКА

Операція біля Майдана Голеницівського наближала-ся до кінця. Наші козаки, пов'язавши бандитів, вже гасили напіврозвалені стіни пасіки. В цей час Мостовий вивів з кущів густої бруслини двох малят.

Дівчинка років п'яти озиралась навколо зляканими очима-незабудками, тримаючи в рученятах луб'янець з ягодами. Хлопчик, з насупленими бровенятами, не по сезону одягнутий у довгий, до п'ят піджак, з-за спини сестрички дивився вовчням.

— Чиї ви будете, світлячки? — якомога ласкавіше запитав Мостовий. — Чому ховаєтесь у бруслині?

Діти вперто мовчали. Але повисла через плече дівчини важкувата торбина з старого вишитого рукава сама про все говорила, — світлячки принесли харчі одному з отаманів.

Мостовий поліз у кишеню і витяг два кусочки цукру. Дівчатко взяло гостинець зразу. Хлопчик довго відмовлявся, та, глянувши на сестричку, простяг руку й собі.

— Передайте татові, — зняла з плечей торбу дівчинка. — Він там лежить зв'язаний, — показала на підводи.

— Як же його звати? — запитав Мостовий.

— Богдан!

— А по-лісовому?

— Божа Кара! — голосно і якось гордовито випалив за сестричку хлопчик. Знявши з себе незручне вбрання — великий вельветовий піджак, додав: — І це передайте татові.

Запорожець, виринувши з кущів, зиркнув на хлопчика і сердито вилаявся:

— Бандитське плем'я! Дивись, два вершка від горшка, а гороїжиться, дивиться вовчням!

— Облиш ти це, Максиме, — зупинив бійця Мостовий. — Краще візьми торбу і цей спінжак. Передай отаману Божа Кара.

— Знаєш, що я тобі скажу, секретарю, — намагаючись триматися незалежно, випалив Запорожець. — Я не з тих, хто говорить спінжак. Я кажу пінжак. Але я з тих, хто розуміє ось що: раз ми знищуємо сволоту, то треба підрубувати і коріння. А то дітлахи підростуть і покажуть нам усім кузьчину маму.

— А я тобі, Максиме, славний майстер клинка, ось що скажу. Я не з тих, хто говорить пінжак. Коли потрібно, вимовлю і п і д ж а к. Але я з тих, хто розуміє таке: раз батькам не вдалося показати нам кузьчину мати, то дітям це тим більш не вдасться. А потім... ти чув, що нам говорив комісар — діти за батьків не відповідають. Хай собі йдуть. — І повернувся до малят: — Де ваша хата, світлячки?

— Наша хата за лісом, — довірливо відповіли діти, — в Клопотівцях.

— Ходить, попросайтесь з татком і марш додому, — розпорядився Мостовий. — Самі й віддайте йому харчі. І не забудьте взяти, — тут він хитрувато подивився на спантеленого козака, — спінжак... Тебе ж, Максиме, прошу постежити за отаманом. А то як би Божа Кара не втекла від кари народної...

Пам'ятаю: ми всі тоді жаліли отаманових малят. Коли б їх було лише двоє — цих пригночених горем нещасних дітей! Кожен з нас знав, що таких бідолах більш ніж досить. «Тепер на Україні, — відзначав у ті дні В. І. Ленін, — кожна банда обирає кличку, одна вільніша за іншу, одна демократичніша за іншу, і в кожному повіті — по банді».

Повертаючись з Майдана Голенищівського до Літина, ми весь час бачили перед собою похмуру картину — охоплену вогнем пасіку і двох малят з червоними від диму оченятами.

Стояла перед очима і витягнута довгою ковбасою, повисла через плече дівчинки продуктова торба — полотняний рукав старої, розкішно вишитої жіночої сорочки.

Десь у Клопотівцях, думав я тоді, ці малята вже оплакують лісового отамана. І в той же час разом з своїми ровесниками починають те життя, проти якого боровся їх батько.

Потрібно якомога швидше покінчити з бандитами і тим самим збити пиху з їх закордонних покровителів. Треба позбавити запеклих петлюрівців всяких надій на повернення до старого, зруйнувати під їхніми ногами ґрунт, на якому могли виростати діти з роздвоєними душами.

Після операції біля Майдана Голенищівського ми з комісаром дивізії Лукою Гребенюком і Мостовим з великою увагою слухали у нас в штабі, вже в Літині, плутану біографічну сповідь отамана Цебра.

Щось спільне було у звірячій подобі цього мешканця лісових хащ з зовнішнім виглядом отамана Максюка, захопленого нами рік тому в гранівському лісі на Гайсинщині. Такі ж недбало виголені щоки, той же землистий колір обличчя — результат неспокійних ночівель у землянках і великого напруження нервів, той же насторожений, явно ворожий погляд, міцний смердючий дух, яким тхне від людей, що довго не мають можливості помитися.

Та коли крутий і тонкий, як лезо ножа, ніс Максюка надавав його брезклому обличчю грізного, можна навіть сказати — лютого виразу, то звичайнісінька, з коротким кирпатим носом фізіономія Цебра і наполовину, по всій довжині, відтате ліве вухо не пасували ні до «високого призначення», ні до грізної клички екс-отамана.

Ще коли ми поверталися в Літин, щиро схвилюваний Братовський-Ярошенко, морщачись від проклять, що сипались на його голову, радив нам звернути увагу на карнаухого.

— За чином він, як і я, сотник,—шепотів, похитуючись у сідлі, колишній петлюрівський резидент.— Але він з тих сотників, які знають більше за іншого полковника. Цебро — ординарець при ставці головного отамана. Це вам не-абищо. От тільки одна заковика. Як це він з високої, можна сказати, флігель-ад'ютантської каланчі і вскочив прямо в голенищівське болото?

...Лука Гребенюк зморщився, від чого вугласті риси його великого лиця стали ще гострішими, і грубуватим простудженим голосом наказав взводному Почекайбрату:

— Голубе, відкрий, будь ласка, вікно. Щось атмосфера стала дуже важкою.

Зиркаючи в бік полоненого отамана, усе закривав ніс.

Мостовий, який сидів біля самого вікна, запропонував полоненому помінятися місцем.

— Що? Не зносите мужицького диму? — не без єхидства запитав петлюрівець.

— Чому? Я сам палю махру. З десяти років. Терплю дим, але не терплю козлиного духу.

— Та в лісі ж немає лазні! — зауважив Гребенюк. — Тільки душ, та й той часом буває дуже гарячий! Ось як на пасіці за Майданом Голенищевим.

— Чи не про цього самого дивака чув я анекдот? — мовив загадково Почекайбрат.

— Що за анекдот? — здивувався Мостовий.

— Засперечались два царі і Петлюра теж, чий солдат більш терплячий. — Почекайбрат лукаво глянув на отамана і вів далі: — Помістили солдатів у трьох комірках. Загнали туди й козлів. Англієць вивоз з хижки через п'ять хвилин, німець — через десять, а з третьої комірки вже через дві хвилини вискочив козел... Не витерпів петлюрівського духу.

— Я солдатом не служив, — під загальний сміх штабників сердито відповів полонений. — Я почав з прапорщика...

— От і видно, — тільки і встиг сказати Почекайбрат.

— Облиш ти це, — зупинив взводного Мостовий. — Не чіпай його. Лежачого не б'ють...

— А не боїтесь, що втечу? — гороїжачись, запитав спійманий отаман і, скоса поглядаючи на широко розкриті вікно, всівся на табуретку Мостового.

— І не подумайте! — відрубав комісар дивізії. — Не той уже час. Тепер ваш брат думає про інше. Радієте, що ми вас схопили. По очах бачу: хочеться сказати нашим солдатам спасибі, а соромно. Безглузда гордість не дозволяє...

— Ну й влучність! З десяти можливих дев'ять прямо в яблучко! — сердито хмурячись, випалив отаман. — Ви хто, знахар? Був у нас один з цієї категорії — сотник Максюк, ворожив здебільшого на бобах. А ви на чому?

— На морзянці! — відповів Лука Гребенюк, хитрувато посміхнувшись.

— Не розумію! — лице полоненого витягнулось. — Може, це як знаменитий залізний факір Ібн Бамбула? Зиркне на твої кишені і почне чесати, скільки там грошей, які документи та хто їх підписав. Аж страшно робиться. Наша контррозвідка відразу його примітила — шпигун! Таким очищам, пояснював «Малюта Скуратов», пан Чоботарьов, і сталеві стінки штабних ящиків ніщо! Це було восени де-

в'ятнадцятого року в Попелюхах. Там виступав бродячий цирк.

— Цього фокусника я знав,— відповів комісар при повному мовчанні штабу, бо всі з інтересом слухали допит отамана.— Бродячий цирк був тоді в Коростишеві. Теж в дев'ятнадцятому, влітку. Навіть афішу їхню пам'ятаю. Ось послухайте: «Тільки три дні! Тільки три дні! Користуйтеся з нагоди! Диво Європи і всіх її двадцяти околиць! Краса священного Гангу і чудового Дніпра! Улюбленець публіки Правобережжя і всього Лівобережжя! Блазень Кубанський, клоун Молдавський, еквілібрист Бессарабський, шаблековтач Таврійський, неперевершений хіромант всієї земної кулі. Приборкувач диких баранів! Покровитель отруйних змій і чорних тарганів, залізний факір і мудрець Мартин Заденко Ібн Бамбула Брамапотський!..»

Циркова реклама, проказана Гребенюком без єдиної запинки, викликала схвальні вигуки і дружний сміх слухачів. А комісар розповідав далі:

— І наші розвідники прийняли його за шпигуна. Але тоді йому пощастило. В коростишівській кінній міліції був циркульником його рідний брат. Тільки не Ібн Бамбула, а просто Іван Бамбула. Однак я не з фокусників і не з циркульників. Я, можна сказати, інтелігенція. Перед вами сидить перше покоління інтелігентів Гребенюків. До мене наш рід був селянським, від мене пішли канцеляристи. До вісімнадцяти років носив з батьком п'ятипудові лантухи на роменському елеваторі. Вечорами через силу, але з великою охотою вчився на телеграфіста...

— Ось що значить «морзянка» — телеграфний апарат Морзе! — мовив отаман.

— Еге! По вуха вліз у цю справу. Спершу у сні ніяк не міг виплутатися із силець — телеграфні стрічки просто замотували мене. Над вухом все пищало: крапка—тире, крапка — тире... А потім і вдень почало дошкуляти. Горобці біля станційної контори цвірінькають, а мені вчувається: крапка — тире, крапка — тире... Паровоз гуде, я все чую: крапка — тире, крапка — тире... Дивлюсь на траву, на груддя по дорозі, на кущі бузку і бачу: крапка — тире, крапка—тире... З цих телеграфних значків складається в моїй голові дивна мова горобців, паровозів, корів, високих хлібів, густих трав...

Отаман, напружено слухаючи комісара, якось опустив плечі. З його похмурого лиця зникла настороженість. Погляд став людянішим.

— Ось і зараз дивлюсь я на вас і бачу, як у ваших очах все спалахують і спалахують телеграфні знаки: крапка — тире, крапка — тире. І не так уже важко розшифрувати цю морзянку, цей не такий уже й загадковий код, цю безмовну депешу заблудлої душі... Душа болить: куди я йшов і куди докотився?.. Крапка — тире, крапка — тире... Був воякою, а став бандитом... Крапка — тире, крапка — тире... Полон? Ну й що ж, нехай і полон! Двом смертям не бути, а одної не минути. Це вже не війна. Даремно лише занাপащаємо життя людей, своє життя. Заважаємо селянинові. Чи того чекає від нас Україна? Крапка—тире, крапка—тире... Чи про це мріяв Великий Тарас? Чи за це він боровся?

— Баламутимо душі дітей!— скориставшись паузою у мові комісара, додав Мостовий.— І чужих, і своїх. Ось ті, що під Майданом Голенищівським принесли вам піджак і харчі. Не дітки, а справжні світлячки!

Отаман засовався на табуретці, боляче прикусив нижню губу. Не витримав пильного погляду Мостового, опустив очі.

— Самостійна Україна Петлюри! — говорив Гребенюк.— Де вона? Та нема її, не було і ніколи не буде. Не було і не може її бути. У Петлюри може бути лише самостійна земська аптека!

— Значить, ви і є комісар Другої червонокозачої дивізії Лука Гребенюк? — запитав петлюрівець, трохи заспокоївшись після збентеження, викликаного реплікою Мостового.

— Еге! Я Лука Гребенюк! А ми хіба зустрічалися десь з вами?

— Навіщо зустрічатись? Зараз не те, що в наших лісових землянках, навіть за Збручем, в усіх козацьких таборах і то знають ваш вислів «Самостійна земська аптека». Всі кажуть — не одного нашого гайдамаку переманули ви до себе своїм лукавством. І прозвали вас там Лукавий Лука.

— При чому тут хитрість? При чому лукавство? Переманив і переманює вашого брата не Лукавий Лука, а нелукава правда життя. Ми ж, ми всі,—Гребенюк показав на козаків, що зібралися в штабі, — лише її бійці і проповідники...

Отаман, все лютіше затягуючись, не приховував свого подиву. На його брезклого обличчі, здавалось, було написано: «Що ви тут возитеся зі мною. Впіймали на гарячому, ведіть за клуню, стинайте голову, стріляйте, не терзайте душу».

Колись, в часи середньовіччя, на бронзових боках гармат вилитими латинськими літерами писався грізний девіз: «Ultimus ratio regis» — останній довід королів. Та коли королівська влада, крім гармат, мала ще якісь доводи, то тим більш це вірно для влади народної! Нашим основним доводом було ленінське слово. Ми запалювали серця людей палким ленінським заклинком. Це був священний закон для всієї нашої молоді армії і залізний закон для Червоного козацтва. Умови громадянської війни на Україні мали свою неповторну особливість.

За задумом творців Червоного козацтва воно було тяжким молотом для куркульських полків самостійників і дуже діючим магнітом щодо всіх тих, хто потрапив до Петлюри псмилково.

Ми намагались добитися перемоги малою кров'ю. Ми добре знали ворога і намагались узнати ще краще. Нас цікавило, скільки років перебуває кожен отаман у жовтоблакитному стані і що його туди привело. Як він ставиться до своїх козаків і як поводить з полоненими червоноармійцями. Звідки йде його ненависть до Радянської влади. І особливо великою була наша цікавість до тих, хто, не маючи багатих хуторів та пасік, віковичних лісів, незліченних отар, стад і табунів, потрапив в антинародний табір.

Дехто називав нас зневажливо радянськими попами, вважаючи, що основний аргумент війна — це його гострий клинок. Нехай! Але помилялись, як це показало саме життя, ці ура-рубачи, а не ми.

Наші проповіді зробили не менше, ніж клинки, якими, до речі, коли це було потрібно, вміли користуватися і ми як останнім з останніх доводів пролетаріату.

Діючи за ленінським принципом — спершу роз'яснення, а потім примус, ми звертались до наших ворогів з застережливими словами Тараса Шевченка: «Схаменіться, будьте люди...» І це впливало. Під Великими Зозулинцями ціла бригада січових стрільців Петлюри повернула багнети проти інтервентів!

Це вже велика перемога ленінської пропаганди, коли ворог перестає бути ворогом. Серед відібраних у отамана записів ми натрапили на таке висловлення: «Будь проклятий ти, твоє паскудне ім'я і весь твій диявольський петлюрівський рід». Це свідчило про те, що власник щоденника відірвався од самостійників, але ще не прийшов до нас. А багато

хто, в міру прояснення їх думок, незважаючи на всі свої злочини, йшли з нами проти тих, з ким були вчора. Чи це не крок до перемоги малою кров'ю, до перемоги по-ленінському, по-людськи?..

2. ЧЕЛЯДИНЕЦЬ — НЕ БАТРАК!

Дещо з минулого бандита розповів нам Братовський. Відверто, не криючись, говорив з нами і сам сотник Цебро.

— По крові — я син українського народу, — з вдаваним сумом мовив колишній флігель-ад'ютант Петлюри. — За класом — син пролетаря... Взагалі, роду я не козацького, а батрацького. Мій батько — швейцар полтавської гімназії. Ну, а по духу... Ви самі знаєте, якого ми духу...

— Щодо духу — все ясно! — кинув репліку Мостовий. — Але панський прислужник — це ще далеко не батрак...

Нелегкою виявилась для гімназиста, сина швейцара, дорога в науку. Якось на уроці французької мови, — це було ще в другому класі, — він ніяк не міг вимовити «Ке фе т-іль» * і під глузливі вигуки всіх дітей, червоніючи і обливаючись потом, вперто говорив: «Ке хве т-іль».

Діставалося від гімназичних бовдурів і старому Цебру. Помітивши швейцара з мітлою, вони голосно пищали: «Ке хве т-іль?» «Іль (він) підмітає тротуар». Коли швейцар, сповіщаючи про закінчення перерви, бігав із дзвінком у руках по сходах, бешкетливі хлопці вигукували: «Ке хве т-іль?» «Іль заганяє гімназистів до класу».

Розкішно одягнені хлопчачки відверто глузували з пошиті на виріст молескінової шинелі молодого Цебра, називаючи її «жлобською хламидою» і «маминою спідницею».

А покірлива на вдачу Цебриха, милуючись витвором своїх рук (не кидати ж десятку собаці під хвіст, тобто кравцеві!), заспокоювала сина:

— З сильним не борись, з багатим не судись. Подражнять, бісові діти, і замовкнуть. На те вони й шибеники, щоб дражнити. То їм прикро, що і в тебе, Богдане, теж срібні гудзики.

Ніхто не здатний на таку жорстокість, як малолітні мучителі, що відчувають свою безкарність. Натрапивши на

* Що він робить.

слабке місце «ворога», вони галасливою юрбою оточували наляканого хлопця. Один з-перед одного змушували його вимовляти слова, які стали для нього ненависними — фікус, форма, Федір, фасон.

У справжнього швейцара, як вимагало в ті недобрі часи його становище, на плечах була ліврея, а в грудях — рабська слухняність і покора. Старий Цебро був справжнім швейцаром. До десятилітніх нащадків Кочубея та Ганжі він звертався із словами: «Чого zvolите, ваша вельможність?» І мати Богданова виховувала в своїх дітях лакейську пошану до панів, паничів, до дітей панського роду. «Господь бог так поділив людей, — міркувала вона. — Є, до яких мастяться, і є, які мастяться. Нам богом призначено маститися...»

То чи міг заляканий, із скаліченою душею хлопчик сунути свій плебейський кулак під панський ніс когось із «їхньої вельможності», щоб раз і назавжди покінчити із знущанням? Замість цього, затурканий малюк, даремно натужуючись, все ж проказував по-своєму — хвікус, хворма, Хведір, хвасон.

Те, що однокласники сторонились його, Богдану було зрозуміло. Не дружити ж нащадкові потомственного дворянина з сином швейцара. Але насіння образи, посіяне в його душі, все глибше пускало дупке коріння.

Не дійшло тоді до свідомості зацькованого Богдана, що з Кочубея та Капніста гімназисти не знущаються. Навпаки, всіляко підслюються до них, догоджають їм. Молодого графа Капніста вважають мало не творінням неба. Але в їхніх жилах тече та ж кров, що і в нього, українська.

Не розумів тоді молодий Цебро головного. Дворянчики обурювались тим, що в одному класі з ними сидить плебей. І «ке хве т-іль» пускали в хід як безвідмовну зброю цькування того, чий батько приймав і видавав їм шинелі в роздягальні.

Не зрозумів цього Богдан ні тоді, ні ще багато років після того. І переживе він не одну душевну катастрофу, перш ніж у нього по-справжньому відкриються очі. Та буде вже пізно — потягнеться за ним довгий хвіст злочинів і кривавої боротьби проти свого народу.

Замучений знущаннями гімназистів, пригнічений усвідомленням власного безсилля, залишив Цебро гімназію. Три дні ховався він у родичів на околиці міста.

Якщо в колі гімназистів Богдан був останнім серед останніх, то тут, на Кубицанах, серед старих друзів він, у

форменому картузі і підперезаний лакованим поясом з блискучою пряжкою, став першим з перших. Зігрітий дружнім теплом, хлопець зробився невпізнаним. Галасливою, ніким не стримуваною юрбою мчали кобищанські урвиголови на Ворсклу. І Богдан завжди попереду. Вони ганяли голубів, грали у довгої лози, в хованку, в російсько-японську війну. І всім верховодив Богдан. Іноді, забравшись у зарості кобищанського кладовища, різалися в очко. І Богдан з ними. На кін ставили пера, кресала, рибальські гачки, гудзики — все, що містилось в їхніх роздутих кишнях. Бувало, що й вигравав. Але найчастіше його підстерігала недобра карта.

Що й говорити — то було життя. Не обридлива зубрячка на уроках латиніста Абецедарського: «Сі віс пацем — пара беллум! Сі віс пацем — пара беллум! Сі віс пацем — пара беллум!»

Батько, розшукавши втікача, говорив йому:

— Ця анафемська гімназія для тебе, Богдане, шлях у люди. Не бути ж і тобі швейцаром. Потерпи, синку! Христос терпів і нам велів.

А заздрісним родичам з Кобищанів, що зрідка заходили в казенну квартиру гімназичного швейцара, старий, показуючи на сина, не без гордоців заявляв:

— Біля води ходити і не скупатися? Дзуськи! Нехай і наш брат збагне розумом ті дворянські науки!

Та Богдан, напевне, був зроблений не з того тіста, що Христос. Терпіти йому було несила. Доля знущалася з нього. І хлопець вирішив перехитрити долю. Додавши до своїх не дуже великих здібностей чималу порцію лінощів, він домігся того, що скоро потрапив у розряд хронічних ледарів і не перейшов до наступного класу. Але, спекавшись колишніх учителів, нажив собі нових.

«Шлях у люди» здавався Богдану тяжким і нескінченим. От коли б сталося якесь диво, ну, приміром, якби загорілась Полтава!.. Вогонь охоплює сусідню жіночу гімназію. Він, Богдан Цебро, крізь дим і полум'я вривається в приміщення, що вже має впасти, і виносить на своїх богатирських руках непритомну гімназистку — єдину дочку полтавського віце-губернатора фон Боггавута.

Однак цього чуда, як і інших див, породжених палкою фантазією пригніченого підлітка, не відбулось. Коли й траплялися в Полтаві пожежі, то не в самій її золотій серцевині, де надійно височіли, утворюючи величне кільце непіддатли-

вих вогневі кам'яних споруд, — губернаторський дім, кадетський корпус, окружний суд, пожежна команда, дворянська чоловіча і жіноча класична гімназія. А коли б навіть і загорілась ця віковічна цитадель казенного «благомыслия», то навряд чи довелось б Богданові Цебру рятувати з вогню її вихованок.

Та «дорогу в люди» раптом відкрила війна. Гімназисти, охоплені патріотичним почуттям, кинулися в школи прапорщиків. Шестикласник Богдан Цебро, набравшись за півроку потрібних військових знань, вирядився вже не в молескінову, пошиту на виріст «мамину спідницю», а в справжню драпову офіцерську шинель, з золотими погонами прапорщика, таку саму, як у всіх панів — Кочубея, його близького родича Недоступа-Скадченка, Ганжі та інших дворянчиків. Нехай він син швейцара, нехай ще дехто пам'ятає «хвікуса» і «Хведора», — втішав себе і навіть чванився молодий Цебро, — але все ж гімназист, не те що Льонька Крючковський, який вискочив в офіцери з продавців газет. І хоч співається в пісеньці: «Был я раньше грузчик, звали меня Володя, а теперь я прапорщик — «ваше благородье», — все це про таких, як Крючковський, а не про мене...

Коли Цебро, на прохання батьків, сповнених гордістю за сина, піднявся з швейцарського підвалу нагору, в актовий зал гімназії, його колишні товариші, побачивши золоті погони, шпори та довгу шаблю новоспеченого прапорщика, в один голос вигукнули: «Здрастуйте, пане прапорщик! Здрастуй, Богданчик! Здрастуй, «ке хве т-іль».

Цього разу Цебро не мав права ображатися на своїх колишніх товаришів по класу — стільки було справжнього непідробного захоплення в їхньому щирому вітанні. «Ну, що! — думав він. — Маєте, панове? Син швейцара і — прапорщик його імператорської величності! Хоч і «хвікус», «охвіцер», але все ж — «ваше благородіє!»

Але зробили Богдана Цебра прапорщиком російської імператорської армії зовсім не для того, щоб він, брязкаючи новенькими шпорами, прогулювався собі Олександрівською вулицею або у парку Слави, біля підніжжя величного гранітногоobelіска, увінчаного золотим орлом. Молодого прапорщика, який встиг одружитися на тихій, спокійній епархіалочці Євфросинії — дочці протоієрея з-за Ворскли, послали в окопи. Та незабаром на фронті закрутились такі події, заgrimіла така музика, що в молодого офіцера запаморочилось у голові. Коли не скосить сліпа куля,

то відкриється широченний шлях у люди, тільки знай — крокуй і не оглядайся!

— Тепер або ніколи, вирішив я,— все більше поживавлюючись, випалив отаман.— Нарешті буде у нас своя держава, подумав я тоді.

На фронті, в 1917 році, як тільки почалась українізація царських полків, Цебро потрапив до корпусу Скоропадського. Восени того ж року цей корпус, за наказом Петлюри, вирушив з Деражні на Київ, щоб взяти там участь у боротьбі з більшовиками. Але в Жмеринці, при найактивнішій участі помічника комісара 7-ої армії Василя Упира, військові ешелони Скоропадського, так і не дійшовши до Києва, були роззброєні.

Цебру та іншим офіцерам пощастило втекти.

Всіх їх зібрали у війська, що були послані на боротьбу з Червоною гвардією.

Командир взводу підхорунжий Богдан Цебро показав себе непоганим воякою і під Гребінкою, і під Яготином, і під Дарницею. Та ось біда — не всі козаки, не всі сини Чорного Запорозжя дихали одним духом. Були серед них і такі, що тільки почують спів «Заповіту», відразу й опускають клинки: «Проти своїх не підемо!» Та це вже не його, підхорунжого Цебра, справа. Возитися з цим «темним елементом» — обов'язок інших. Такі щирі «рицарі» водяться скрізь. Є вони й серед чорних запорожців.

— Та ось сталася напасть,— зсунувшись на край табуретки, з гіркотою в голосі мовив Цебро.— Багато в ту нашу першу воєнну зиму пролилось крові. І, знаєте, не жаль, коли б ти постраждав від зайшлих. Ось, допустимо, як це трапилось під Крутами, де наші кращі сили, і в першу чергу, «вільне козацтво» з київських студентів полягли від матросів. А тут,— отаман закрити лівую, зашкарублю, давно не митою рукою спотворене вухо,— відбатував його свій же брат по крові. Один з тих, хто гнався за нами від Подолу до самої пристані на Поштовій площі. Сталось це восьмого лютого вісімнадцятого року. Одна мить — і чотири збоку, ваших нема! То були ваші хлопці, червоні козаки. А може, я цим зобов'язаний комусь з вас? — отаман обвів усіх сміхотливими очима.

— Той козак,— відповів Гребенюк,— мабуть, коня мав сильного, а руку — слабку... Відчикрижив лише піввуха. Коли мене вчили махати шаблею, я замість лози рубонув по вуздечці. Вухо коневі відбатував зовсім. Ну, а зараз, в

бою, не тільки я, а ми всі стинаємо не тільки вуха, а й голови. Отож, пане отамане, на нас не грішіть...

— Хто знав, що так обернуться справи,— говорив далі Цebro,—влітку сімнадцятого року мене послали до Примакова на переговори. Тоді він особисто розмовляв зі мною. А зараз, напевне, на нас у Вінниці чекають його кати...

— Наш Примаков рубак має багато,— відказав Мостовий,— а катів я щось у нього не бачив...

...Евакуйований до Житомира, зайнятого уже кайзерівською піхотою, підхорунжий довго там не залежувався. Як тільки рана почала заживати, він виписався з лазарету. Своїх чорних запорожців наздогнав під Ромоданом. В частині його вже чекав наказ про призначення на сотню з чином хорунжого.

Після перевороту Скоропадського петлюрівська армія з таємного благословення головного отамана присягнула гетьману. Новий голова Київського земства Симон Петлюра не втрачав контакту з колишніми підлеглими. Ось тут хорунжому Цebro випала особлива честь. Сам головний зупинив на ньому свій вибір. З документами інваліда війни Богдан Цebro курсував між Києвом і Харковом,— вдень, клопочучись про «чесну заслужену» пенсію, оббивав пороги гетьманських установ, а вночі зустрічався з потрібними людьми.

Зв'язок між Петлюрою і командиром Лівобережного корпусу отаманом Болбачаном був доручений молодому хорунжому Богданові Цebro.

Після кількох ділових зустрічей з «земським діячем» Симоном Петлюрою і командиром гетьманського корпусу Болбачаном Цebro, нарешті, по-справжньому увірував, що віднині перед ним одкривається широка і принадна дорога в люди. Так, в люди, і не в які-небудь. Сам Петлюра виявляв йому знак поваги, а Болбачан — той просто полюбив мовчазного шанобливого до старших хорунжого.

І мовчазному хорунжому почало ввижатися, що ще трохи, і він, хто завжди був останнім серед останніх, посяде законне місце серед перших.

Ось тобі і син швейцара, ось тобі і «мамина спідниця», ось тобі і «ке хве т-іль», чорт візьми! А відтате вухо нітрохи не заважало... Навпаки! Найвідоміші рубаки Запорозької Січі носили на своєму обличчі почесні шрами — пам'ять про численні бойові сутички. Його діти і внуки бу-

дуть гордитися славним одноухим предком! А тим часом, щоб не впасти в очі гетьманським шпигам, довірена особа петлюрівського підпілля, з надійними документами в кишені, приховувала від допитливих очей спотворене вухо бойовою гайдамацькою папахою, хвацько зсунутою набакир.

Ми допитували й інших полонених. Всі вони, наперекір очевидним фактам, намагались применшити свою роль в тій жорстокій нелюдській боротьбі, яку вела проти народу петлюрівщина. Один намагався виправдатися, немовбито він був мобілізований. Другий говорив, що взявся за обріз тільки тому, що Братовський, який з'явився з-за кордону, погрожував усім, хто не піде воювати, смертю і зруйнуванням господарства. Третій боявся, що з-за Збруча скоро прийдуть гайдамацькі полки, які виріжуть родини тих, хто не піднявся на заклик сотника Мазепинського полку Братовського та інших посланців Петлюри.

Отамани не задовольнялись самими прокляттями на адресу колишнього закордонного резидента. Там, на пасіці, біля її згарища, вони з піною на губах обіцяли йому всі можливі і неможливі нещастя. Тут, в Літині, на першому допиті, намагаючись потягти за собою і Братовського, звинувачували його і в здійснених і в не здійснених ним злочинах. Так, взяті в полон отамани стверджували, що всі вбивства червоноармійців, напади на склади, на хлібні та цукрові обози проведені за директивою, привезеною Братовським з Тернова — нової столиці самостійників. Намагаючись з усіх сил заплутати того, з чийої ласки вони потрапили в пастку, отамани одностайно заявляли, що одним з ініціаторів кривавого погрому в Проскуріві весною 1919 року був той же Братовський.

Отаман Цebro поводив себе інакше. Він не тільки не применшував своєї ролі, але, розкриваючи минуле, всіляко підкреслював, що і він був не останньою шпицею у колесі. Навіть перед лицем майбутньої розплати, немов боячись, що тут, у стані ворогів, в його хиткій душі знову може з'явитися те почуття власної нікчемності, яке йому вселило гімназичне середовище, він, здавалось, без усякого страху стверджував, що там, в петлюрівському стані сотник Цebro децю-таки значив.

Неважко було здогадатися, що отаман, який за шість років війни звик до драпової офіцерської шинелі і розкішного жупана хорунжого, почував себе трохи ніяково в зім'ятому і досить поношеному вельветовому піджакові, який теж міг

йому нагадати невеселі роки дитинства, «мамину спідницю». І він продовжував розповідь не без хвастощів:

— Головний мене цінував. Якось на квартирі у Мазуренка, гетьманського віце-міністра фінансів, були таємні збори. Ваші комісари Раковський і Мануїльський зустрілися там з Винниченком. Казали, що змовлялися про спільну підготовку антигетьманського повстання. Охорону пана Винниченка пан головний доручив мені... Шанували мене не лише за мої діла. Привіз я раз дуже важливий лист від Болбачана. А у Симона Васильовича сидять люди. Повний кабінет людей. Пан Петлюра покликав мене до себе, поклав руку на плече і каже: «Дехто з вас, добродію, закидає мені, нібито я своєю політикою відштовхую робітничий клас. І ви, добродію Вовк-Сіроманець, перший! — Головний отаман показав пальцем на худенького, бистроокого чоловічка. — Ану, запитайте пана хорунжого, якого він роду. Він вам і скаже: «Самісінького пролетарського!» І це є суцзя правда, панове!»

— Люмпен-пролетарського! — з силою випускаючи з носа клубки махоркового диму, випалив Мостовий. І, впившись в отамана очима, говорив далі:— Знову ж таки, візьmemo лакеїв з гостиниць і ресторанів. Дехто з цих «пролетарів» дуже жалкує за буржуями: чайових, бачте, не стало!

Від цієї репліки отаман враз якось зшулився. Тремтячими руками застібнув усі гудзики короткуватого піджака. А коли в кутку великої кімнати, де сидів черговий по штабу, раптом надсадно зазumerив польовий телефон, Цebro, широко розкривши очі, рвучко повернув голову до виходу.

Проживши довго в лісі на становищі звіра під постійною загрозою смерті, в однаковій мірі побоюючись опинитися в руках подільської ЧК, як і стати жертвою чоботарьовської підступності, за півроку нестерпного життя Цebro втратив контроль над собою.

Він здригався від кожного звуку, поява нової людини у приміщенні викликала в ньому нервовий дрозж. Коли наш штаб-сурмач, втішаючи у сусідньому дворі хазяїнських дітлахів, просурмив сигнал «сідланья», а барабанщик, що квартирував там, вибив на своєму інструменті похідний дроб, отаман зблід, захитався і мало не впав з табуретки. Ми запитали, що з ним. І Цebro, ледве повертаючи язиком, мовив:

— Там страчують моїх товаришів... Музика заглушає їх крики...

З сміхом на вустах заспокоїли ми петлюрівця.

Продовжуючи розповідь тепер уже глухим, враз ослабленим голосом, Цебро більше не хизувався своїм «пролетарським» походженням.

В ті часи судді, ухвалюючи вирок, керувалися більше незаплямованою революційною свідомістю, а не сухими статтями кримінального кодексу, і в судових вердиктах часто зустрічалися слова: «Приймаючи до уваги пролетарське походження підсудного...» Важко сказати, чи було це відомо в'язаному петлюрівцеві, але нам, хто слухав відверту розповідь отамана, здавалось, що він навіть у своєму важкому становищі сподівався на щасливий кінець.

Про це свідчили і міркування цього запеклого самостійника, зовсім несумісні з його минулим:

— Весною вісімнадцятого року я таємно пробрався з Ромен в Полтаву. Кортіло дізнатися, що з сім'єю, з дітками. Жили вони у моїх старих. Пронюхали це ваші, оточили гімназію. Я одного вбив і вирвався. А по моїх слідах з маузером в руці біг Миша Барон. Довелось переплигнути через паркан віце-губернаторського будинку на вулиці Остроградського. Так я і врятувався. Подумати тільки — Миша Барон, студент Оксфордського університету — радянський комендант Полтави, а я, хто жив на самій картоплі, став ворогом...

— Ну й міркування! — похитав головою Мостовий. — Воно на нас йде з ножем, а ти його зволь гладити по голівці. Бо, бачите, воно не з панів, а з швейцарів. Та ваш брат, челядинець, щоб тільки вислужитися, був лютішим за пана.

3. КОЗАК БЕЗ ВУХА І ПІВЕНЬ БЕЗ ГРЕБЕНЯ

У відомому бою під Мотовилівкою, де вірні Петлюрі полки Коновальця повстали і розбили гетьманські сили, що рушили проти них з Києва, Цебро уже знову був у строю. На чолі кінної сотні партизан разом з січовиками вступив до столиці. Після цього Петлюра, відзначаючи заслуги хорунжого і його відвагу в бою з гетьманцями, наділив його чином сотника і доручив формувати полк сірих гайдамаків (шапки з сірим шликком) імені Наливайка. А полк червоних гайдамаків, шапки з червоним шликком, взявся збирати Сергій Байло. Ад'ютант у Байла був — хто б міг подума-

ти! — той, хто пишався родинними зв'язками з графами Кочубеями, хто приятелював з гетьманською верхівкою — Недоступ-Скадченко, дворянчик...

Тут уже вступив у розмову і комісар Гребенюк.

— Знову ж є про що подумати таким, як ви, — сказав він, звертаючись до Цебра. — Недоступ-Скадченко тепер кавалер ордена Червоного Прапора. Він начальник штабу нашого 10-го червонокозачого полку. А Сергій Байло — командир полку у Котовського. І у нього не один, а два ордени Червоного Прапора.

— Що ж, — проїдлив кризь зуби отаман, — Байло за дорученням Петлюри недовго формував той полк. Як тільки зібрав, так і перейшов до червоних. Недарма його хлопців називали червоними гайдамаками. Куди не кинь, то все клин.

— А справжня людина зараз не бідкається, — заявив Мостовий. — Ось як Байло...

В той найважчий для Петлюри час — весною 1919 року, одумались не лише вояки та офіцери з полку червоних гайдамаків.

До Києва, змітаючи на дорозі всіх ворогів, підійшли з чернігівського напрямку наспіх озброєні новгород-сіверські, стародубські, путивльські, козелецькі і ніжинські партизанські загони, таращанські і богунські полки. Від Полтави поспішала до столиці 2 українська повстанська дивізія, куди входили найбільш революційні трудівники Харківщини і Полтавщини.

Петлюрівських гайдамаків і січовиків Коновальця озброєний український народ витурив з Києва і гнав аж до Горині та Збруча.

Ось тоді навіть отаман Григор'єв, тримаючи ніс за вітром, змушений був розірвати з Петлюрою і оголосити себе (звичайно, ненадовго) прихильником Радянської влади.

Але Цебро зостався вірним своєму ідолу. Чекаючи підвищення в полковники і затвердження на посаду командира полку сірих гайдамаків, він на чолі цієї частини боровся проти червоних козаків (плекаючи мрію поквитатися з ними за відтяте вухо) під Бердичевом, Грицевом, Старо-Костянтиновом, Проскуровом і навіть тут, під Літином, в якому оце зараз, через два роки, дає свої зізнання. Та чекання сотника Цебра виявилось даремним. В полковники його не підвищили, і полк, який так важко було зібрати, дістався іншому. Хто б міг подумати?

А почалося все з дрібниці. Ще весною 1919 року, чешучи гребенем розкішний оселедець, який звисав до лівого вуха, Цебро став помічати, що на ньому все меншає волосся. Звернувся до військової медицини. Йому виписали якусь мазь. Та даремно. Не допомогли ні знахарі, ні бабишентухи. Оселедець — ця краса і гордість гайдамаки, катастрофічно випадав. Тут же, в Літині, він натрапив на старого лікаря Гольберга. А той, вважаючи, що грізний воїн прийшов за тим самим, за чим приходили до нього й інші гайдамаки, зустрів його на порозі з двома царськими п'ятисотками. Це був великий капітал. Але Цебро цікавився не поживою, а порадою. Оглянувши хворого, лікар повідомив: причина лисини — негарна хвороба. Тоді Цебро згадав бродливу молоду киянку. Її темне, майже траурне вбрання викликало інтерес у молодого хорунжого. Красуня повела його в один з провулків, що прилягали до Контрактової площі. Чорне оздоблення охайної кімнати гармоніювало з чорними панчохами і такою ж чорною білизною жінки. Назвалася вона офіцерською вдовою. Він цьому повірив, тим більш, що ні грошей, ні подарунка вона тоді не взяла.

«Чорна напасть»,— подумав сотник, вислухавши діагноз лікаря.

«Божа кара»,— сказав він голосно, коли повернувся до свого штабу.

— А ви вірите в бога? — запитав комісар.

— Не я бога вигадав, не мені його й відкидати. Я вірю в бога. Вірю і в те, що він мене покарав. Коли мені пощастило зустрітися з моєю Фросиною, вона поскаржилась, що обносилась за ці роки. Просила прислати їй хустку. Ну, в Охтирці й зірвав я з одної молодичі білу вовняну, з червоними квітами. Послав із своїм джурою Фросі. І ще три тисячі карбованців — свою платню. Послав, а з голови довго не виходили слова скривдженої мною молодичі: «Хай тебе за ту хустку чорні пранці поб'ють...» От і побили... Усе волосся вилізло, та ще й нестерпний курс лікування прийняв... уколи різні. А тепер подумайте, — з гіркою посмішкою мовив отаман, — який же це до біса гайдамацький полковник без оселедця? Миші і то глузують з безвусого kota. А чи стануть гайдамаки слухати пархатого полковника? Ось так я й залишився — козак без вуха і півень без гребеня... Тільки пан головний не захотів мене образити, забрав до себе в ставку...

— І так ви на чині сотника й засохли? — запитав Мостовий.

— А пам'ятаєте, що сказав пан Виборний в «Наталці Полтавці»... «Краще живий хорунжий, ніж мертвий сотник». А я скажу: краще живий сотник, ніж мертвий полковник...

— Ну і що з цього?.. — процідив крізь зуби Мостовий. Під отаманом заскрипіла табуретка.

Їebro рвучко провів долонею по лисій голові, нервово відкашлявся.

— Так, — вимовив нетвердим голосом, — Братовський продав нас гамузом. Нашими головами врятував собі життя. А нам уже відкупитися нема чим. Та й не знаю, чи зумів би я зробити так, як сотник... Навіть якби було кого продати... Інші робили погроми... Я ні...

— Хто ж це інші? — запитав Гребенюк.

— Та що говорити? Першого лютого дев'ятнадцятого року в Проскуріві... тисяча вбитих. Весь сніг у крові... Отаман Самосенко кричав своїм гайдамакам: «Від них ідуть усі нещастя. Вони живуть нашим потом і кров'ю. Січ не поверталася додому без багатої здобичі. А ми нова Січ!» Ще пан Возний співав: «Кожного манит к наживе свої бес...» Я був проти. Та знайшлося й виправдання — всі вони більшовики... Але справжні буржуї — комерсанти, маклери, лихварі — залишилися жити, вирізали голодранців...

— Відомо: де багач викладає золото, там бідняк накладає головою, — перебив сотника Мостовий. — А ось ми знаємо й таке — в Липовці ваші повісили рабина, як більшовика, звичайно. А за день до цього він прокляв у синагозі липовецьких комсомольців. Та ось відкупитися не захотів, покладав надію на свого бога, все чекав чуда...

— Не всі петлюрівці погромники, — говорив нам Їebro. — Був у ставці такий пан полковник Макогон. Ось що він говорив: «Убивати людей, це значить — шкодити собі. Після війни я піду в повітові начальники. Заведу такий порядок: хочеш справити весілля — такса сто. Хочеш відкрити швальню — триста. Учити синочка — тисяча. Хочеш лікуватись — плати. Хочеш лікувати — тим більш плати. Хочеш у прості робітники — все одно плати. Хто ж, панове добродії, сам собі ворог? Бережіть дорогу курочку, яка несе золоті яечка!..» А цьому Макогону, — глибоко зітхнув Їebro, — було від кого набратися. Його батько слу-

жив поліцейським в Києві, на Подолі, звичайно... Макогон мріяв після війни сісти на Миргород. Ми сміялися, говорили, що під його рукою то вже буде не Миргород, а Хабаргород... А про житомирського священика Кочаровського чули? З криком «не убий» пішов він на погромників. З хрестом у руках кинувся в їх гущу. Вони його й підняли на багнети...

Якусь мить помовчавши, отаман говорив далі:

— Так, видно, випала мені дев'ятка замість десятки. Чотири збоку — і ваших, пане Цebro, нема. А помирати неохота, і продати нема кого. Та й відкупитися нічим...

— Що? Ви нас рівняєте з вашими головорізами? По-вашому, в тому тільки й різниця, що у вас відкупувються золотом, а у нас — головами? Хто ж ми після цього? Людоїди чи що? — насів на Божу Кару Гребенюк. — Це сто разів неправильно. Ось по амністії прийшли сотні гайдамаків. І тут в Літині їх зараз чимало. Чиї голови ми в них вимагали? Від них ми зажадали одного — повернутися до мирної праці, і тільки...

— І крові на мені нема, — все викручувався петлюрівець, — крім тієї, що в чесному бою... За це солдата не судять... Полонених не вбивав... Мирних жителів теж. З-за Збруча вимагали, щоб я в ім'я бога карав якнайбільше. Та покараним став лише один — отаман Божа Кара... Не грабував...

— А вовняна хустка, біла, у червоних квіточках? — нагадав отаманові Мостовий.

— То було перше і останнє... І бог мене за ту хустку покарав — я позбувся волосся, втратив чин полковника... та й полк... І взамін цього не зібрав ніякого капіталу... Не вірите?

— Мабуть, не було такого дня, щоб не шкодили нам, не нищили селянської праці, — сухо мовив комісар. — А послухати — то ви найнещасніша людина в світі...

— Так, — підвівся з місця отаман, — ви бачите перед собою нещасну жертву чоботарьовської катівні. Не вірите? — говорив він з невдаваним пафосом. — То візьміть мій щоденник, панове товариші. Почитайте, — Цebro тремтячою рукою показав на стіл, на купу відібраних у бандитів документів. — Так, через ці самі записки я мало не поплатився головою...

— Сідайте, сідайте, отамане Цebro, — суворо мовив Гребенюк і взяв з купи паперів досить потріпаний, складе-

ний удвоє зошит,— вислухали ми вас, познайомимось і з вашими нотатками. Що?..— запитав комісар, потрясаючи зошитом перед лицем отамана. — Ви тут гудите пана Петлюру? Викриваєте зрадників-отаманів, що продавали Україну? Самі каєтесь?

Цebro сів так само рвучко, як і піднявся. Скрутив товсту цигарку. Поки він з натугою тер об коробку недбало виготовлений сірник відомої в ті часи марки «спочатку вонь, потім огонь», половина махорки з цигарки висипалась. Нарешті запалив, судорожно зотягся.

— Спершу ми всі вважали,— мовив далі,— що війна за Україну буде короткою та й безкровною. Раз за нас весь народ... А він, цей народ, пішов проти нас. Війна і затяглася. Настали чорні дні... Багато хто, не думаючи про те, що завтра його може скосити куля або удар клинка, став забезпечувати себе на чорний день. У кожного з'явився свій таємний гайтанчик. І люди почали боятися ран більше, ніж полону. Бо санітари, ганяючись за легкою здобиччю, прикінчували поранених. І на полі бою, і в лазаретах. З такою ж спритністю, як наші січовики, різали за жіночу спідницю й містечкових жителів. Я не боявся поранення, мій scarb був у моїх щоденниках... Спершу мучився. Брала досада за втрачений полк, загублений чин... Ображався навіть в думках на головного. А потім в душі й дякував. Маленьким горобцем злетів я на самий верх дзвіниці. А з неї побачив увесь широкий простір...

— Очима горобця? — з іронією запитав Мостовий.

— Орел бачить орлячими, а горобець гороб'ячими,— відповів отаман, — що бачив, те й записував. Жаль — десять зошитів зосталось там, за Збручем. Ось цей, що у вас в руках, прихопив з собою... І його вистачить, щоб збагнути багато чого...

— Але чому вам збиралися стягти голову ваші друзі? — запитав Гребенюк. — Чи не за цю саму писанину? Як же вони довірили вам отаманство? Щось тут не клеїться — петлюрівський отаман, закордонний резидент і в той же час — «жертва чоботарьовської катівні!» Думаєте нас розжалобити? Страшно розплачуватись за минуле?

— Коли я зараз скажу, що хочу померти, ви ж мені не повірите,— дивлячись широко розкритими очима на комісара, відказав Цebro. — Не кожен здатний, схрестивши руки на грудях, скомандувати солдатам: «Цільтеся краще, в саме серце». Я не з тих, хто в останні хвилини перед стра-

тою починає танець, весело приспівуючи: «Ой, куме, не журись, туди-сюди повернись...» Я ще молодий. У мене діти. І мені хочеться пожити. Почитайте мій щоденник. Побачите, який наш головний. За вірну службу віддав мене в руки катові Чоботарьову. Врятувався я чудом... Цей Братовський вам пригодився... А мої записки, ці, а також ті, що їх я сподіваюсь одержати з-за Збруча, можуть бути кориснішими, ніж десять Братовських...

У приміщення, брязкаючи шпорами, увійшов черговий командир, смуглолиций, з циганськими очима, Кикоть. Він доповів, що якась жінка назвалася Цебрихою і просить побачення з арештованим чоловіком. Отаман стрепенувся, з дрожем у голосі запитав:

— А діти?

— Діти теж з нею,— відповів Кикоть.

— Піду до своїх знайомих, до світлячків,— піднявся з місця Мостовий.— Може, ви дозволите їй добродію отаманові?— запитав він, звертаючись до комісара.

Коли згорблений Цебро, поблискуючи лисою головою, у супроводі Мостового й Кикотя вийшов з приміщення штабу, ми з комісаром розкрили щоденник «нещасної жертви чоботарьовської катівні». Хоч записи в ньому робилися похапливо і на зім'ятих сторінках чорнильним олівець в багатьох місцях розплився, ми з певним зусиллям осягнули весь його текст. Найцікавішими були два записи цього незвичайного і по-своєму важливого документа,— сторінки, позначені 21 і 28 листопада. 21 листопада 1920 року — це день остаточного розгрому під Волочиськом величезної, до зубів озброєної білополяками жовтоблакитної армії Петлюри.

4. ПАВУКИ В БАНЦІ

Ось що записав в цей знаменитий день польовий ад'ютант ставки головного отамана сотник Богдан Цебро.

«...Підволочиськ. Будка стрілочника. 21 листопада 1920 року. Найчорніший з усіх чорних днів. Не перемога на Дніпрі, а розгром на Збручі. Не високі кургани слави, а жалюгідні горби козацьких могил. Перший — під Крутами. Останній — під Писарівкою. Могила всієї нашої козацької краси! А чи ж остання вона?»

Запишу, поки ще в пам'яті не зблякло. Запишу, поки є можливість. Війна — це карти. Випаде дев'ятка замість де-

сятки — все, і ваших нема. Хто його знає, може, самим богом призначено, щоб перо недосвідченого сотника зробило більше, ніж загартований меч генерал-хорунжого. Що ж, почнемо! З богом!

За Збручем «ура». Не староукраїнське — «слава». Але там ще свистить наш панцирник. До нього мчу від самого головного. У ставці метушня. Чекають паровоза. За 10—15 хвилин запишу все. А «Ян Кармелюк» протримається сто разів по 15 хвилин. Такого дня ще не було. Що там чорні дні триразової втечі з Києва! Що там всі нещастя зимового походу! Рештки армії біля Збруча. А де головком дід Омелянович-Павленко? Де начальник південної групи Удовиченко? Де командир 4 київської дивізії генерал-хорунжий Тютюнник? Де генерал Перемикін — командуючий 3 російської армії Врангеля? А головне, де той проклятий паровоз? Чи не надумав наш «друг» пан Пілсудський здати нас разом з тельбухами москалям? Що для них Збруч? Що для них заслон польських легіонерів? От же загадка: наш мужик під радянськими прапорами — лютий лев, а під нашими — дохла овечка! Який мудрець дасть історії вірну відповідь?

Розгром — там, за Збручем. Розлад — тут, на захід від Збруча. І раптом всі стали розумними. Всі критикують головного отамана. Навіть задолиз із задолизів писака Вовк-Сіроманець. А мсьє Льоле? Не колонель, а просто нахаба. Не нахаба, а нахаболісимус! Хто він? Опудало! А сила! Французький етамажор! З Вейганом опікає пана Пілсудського, зараз опікає пана головного. Сьогодні ввалився до нього без стуку. А вранці мало не наклав в галіфе. Під Маначином. Жаль, не потрапив під клинки червоних козаків. Вони вміють стинати не лише вуха, але й голови...

От і вся розмова. В купе самого головного. Зроду не доводилось такого чути.

Колонель Льоле. Ну, шьто, перший зальп, і Україн гоп подняльсь? Так, мусью Пьет-Льюра, Украин подняльсь, тільки не авек вами, а проти вас, так, контр вас. Вольчиск — це ваш ганьба...

Пан головний. У нас Волочиськ, у вас Седан...

Пан Кандиба (особистий ад'ютант головного). Яка там ще Україна? Москва наслала на нас кацапів, башкирів, косооких китайців...

Льоле. Ми не маленький ребьонк... Ваша казка геть,

геть до дьябл... Сам слюшал — ці башкир, ці китаїз йшли в атак і кричаль: «Хай живе Радянськ Україн!»

...Ех, якби тільки встигнути все записати! Запишу і полечу до «Кармелюка»... Посвистує ще там, за Збручем, наш славний, наш останній панцирник. Він там пальне, а тут, над моїм вухом, пан будочник, його кобета і малюк-синок шепчуть з переляку: «Ах, пан Єзус! Ах, пані бозка!..»

Головний (тяжко зітхнув). Ми поспішили. Послухали пана Пілсудського.

Льоле (єхидно). Ваш справа маленький. Меч васала послушний його сюзерен.

Головний. Така пішла плутанина... не розбереш, де сюзерен, а де васал...

Вовк-Сіроманець (армійський писака, чомусь у цивільному). Біда бути лакеєм. А вдвоє більша біда — бути лакеєм у лакея.

Льоле. Хто ж це, по-вашому, лакей?

...Хотілось мені відповісти колонелю — хто лакей. Але ми вже не в себе вдома. Знову на чужій землі, «в гостях» у пана Пілсудського. Та чи надовго?..

Головний. Коли б не застрягнути в цій дірі.

Вовк. Так, становище пікантне. Котовський у Волочиську. Чого чекати від кайданика? Увірветься з своїми головорізами в Підволочиськ.

Льоле. Він не посмейт. А договір з Польща?

Вовк. Коли бряжчать шаблі, мон колонель, договір — це піпіфакс.

Кандиба. У Волочиську і червоні козаки, і башкирська кіннота. Я маю рацію — більшовикам допомагають латиші, азіатці...

Льоле. А вам, мсьє ад'ютант, помогайт осетин, інгуш. І кубанськ козак Яковлева, белогвардейц Перемикіна. Я згоден з большевік. Тепер не воевайт рас контр рас, а кляс контр кляс... Скажіть, пан газетяр, Примаков — це большевист Мюрат?

Вовк. Ні, більшовицький Мюрат — це Будьонний.

Кандиба. Примаков — це Мюрат Совецької України...

...Після цих слів пана Кандиби я мимоволі лапнув своє порубане вухо — вічна пам'ять від «Мюрата більшовицької України» та його козаків. Тільки-но пан Кандиба розкриває рота, я завмираю. Коли б не послав кудись. А то не дослухаю такої цікавої розмови...

Головний. Якби мені зо два таких Примакових чи Котовських. Сидів би я не в цьому нещасному Підволочиську, а в нашому золотоголовому Києві...

Вовк. У нас, пане головний, Котовський міг би стати Удовиченком, у них Удовиченко — Котовським... Не герої роблять середовище. Середовище висуває героїв. (...От тобі і придворний писака. Хіба ж не більшовик!..) І ще скажу, ми захоплювались маскарадами, а більшовиків цікавила душа мужиків. Ми завели оселедці Тараса Бульби, начепили гайдамакові чорний та жовтий шлик, — а про те не подумали, що в нього душа червона... Ми йшли до народу з оперетковим реквізитом, а більшовики — з ідеями. Ось чому ми зараз не в Києві, пане головний отаман, а в Підволочиську. І то не знаємо, коли з ласки пана Пілсудського виберемось з цієї ями. Людина у своїй масі — примітив. А тут ще й хитрі ловці душ — Затонський, Коцюбинський, Скрипник... І цей відступник — Блакитний... Це ж він перетяг до більшовиків Байла, нашого бойового полковника...

...З шумом розчинилися двері будки. Це залізничний майстер з легіонерами іде на поміч робочим. Вони ще зранку перешивають колю. Пан майстер квапить пана будочника. Наказує взяти кирку і йти за ним. «Кармелюк», спаси пан Єзус, може зостатися на тому боці. Кобета будочника хапає малюка і теж виходить. Вона перелякана стрільбою. Страшиться пострілів. Але найбільше боїться зостатися зі мною. Люди знають, що таке війна. Не місяць і не два клекоче вона тут. Цілих сім літ, починаючи з 1914 року...

Головний (*поклав руку на плече газетяря*). Народ, який не прагне завоювати свого права мечем, гідний рабської долі...

Вовк. Лобом стіни не проб'єш... Меч — це меч, а гнучкість — це гнучкість. Треба було визнати Леніна, Ради... співробітничати з ними. Співробітничати і поволі завойовувати народ, зсередини...

Пан головний. Знайома пісенька. Нею мені протуркав вуха Винниченко. Більшовики могли порозумітися з «Кирпатим Мефістофелем». Ще знайшли б спільну мову. А для Симона Петлюри вони наготували лише багнети і в'язниці ЧК. Посадили б за ґрати. Та й вас теж, пане газетяр, хоча б за цю брошурку «Симон Петлюра»*.

* Вовк-Сіроманець. Симон Петлюра, видавництво «Відродження», друкарня Гроссмана, Київ, 1919.

В о в к. Ув'язнили б нас, але не наші ідеї... А може, я й уцілів би. Покаявся б за «Симона Петлюру». Написав би антитезу — «Григорій Петровський» або «Микола Скрипник». І дістав би відпущення гріхів...

П а н г о л о в н и й. Ех, друже, я бачу, ви все-таки наполовину більшовик, як і ваш друг Винниченко.

В о в к. Це робить мені честь, Симоне Васильовичу. Бо, лише перефарбувавшись у більшовиків, ми зберегли б владу. Не щастить вам, Симоне Васильовичу. У вас зостався один класик, Вовк-Сіроманець, і той напівбільшовик. У вас один міністр єврей — і той Красний...*

П а н г о л о в н и й (розсердився). Всякі лисячі стежки мені не до душі. Я покладаю надію лише на меч. І предки наші завойовували своє право мечем...

В о в к. Право сидіти в Підволочиську і чекати на ласку не дуже гостинних хазяїв...

Л ь о л е. А що я скажу мсьє Мільберан, маршаль Фош? Сколь надєжд возлагаль ми на вас, каспада... А тут ще козак Яковлева зробив в Деражня різня мирний громадянин...

В о в к. Це результат славних заручин українських есдеків з російськими чорносотенцями... Ну й союзничків дав нам бог...

П а н г о л о в н и й (до Кандиби). Пане полковник, що повідомляють з фронту?

К а н д и б а. Наші відходять планомірно. «Кармелюк» тримається міцно. Відбив кінну атаку більшовиків.

Л ь о л е. Анекдот на вся Європа... Кавалерія пішов на бронепοїзд...

К а н д и б а. Легіонери пропускають наших... відбирають зброю, і не лише зброю... Підполковник Палій скаржився — улани малинові конфіскували його екіпаж разом з чемоданами...

В о в к. Як гинути, то з музикою... Розігралися нерви, от коли б щось поїсти... чогось пікантного. Смажену качечку, відгодовану горіхами. Хоч би одну з крамниці вашоготестя Скриньки, дорогий Симоне Васильовичу. Або ватрушок з кондитерської Кандиби...

К а н д и б а. Та й попоїли ж ми тих ватрушок з паном головним. Ще в духовній семінарії. Любив їх і полтавський босяк Крючковський. Ходив у дядечкову кондитерську лічити свою виручку.

* Міністр фінансів УНР Пінхас Красний.

В о в к. А тепер він нас трощить, цей шибайголова... Ех, пане полковник, піднесіть голову Примакова або Котовського на фаянсовому тарелі і молочне порося на фанері. Йй-богу, я вибрав би порося. А ви, мон колонель?

Л ь о л е. Ах, де наш божественний устриц? Де наш жарений каштан?

В о в к. А там, мон колонель, ви їх діставали власними руками? Ех, сиділи б ви в Парижі, їли б устриці або каштани. Чого побажали б. Ось як ваш Едуард Ерріо — мер Ліона. Розумна людина, а пише дурниці: «Ні реакції, ні революції. Ні Рим, ні Москва». А зараз і дітям зрозуміло, що можна бути або з Римом, або з Московією.

П а н головний. Україна робить останній віддих. А ви забавляєтесь витребеньками... Молочні поросята, ватрушки, жарені каштани... Ви, пане газетяр, сноб, невірний сибарит і, як ваш друг Винниченко, — відвертий цинік... Наша священна боротьба не була для вас особистою, кровною справою... Ви спостерігач, підбираєте пікантні факти для майбутнього опуса... Ви завжди були і zostалися «Кирпатим Мефістофелем»...

В о в к (нахабно повертається до головного). Що ж? Донині я благословляв своїм талантом ваш меч. А тепер — хай пролита кров благословить моє перо. Як художник, я захоплений винятковою мужністю ленінських голодранців.

... Здається, я точно записав слова цього мазурика...

П а н головний (розстебнув комір френча-півжупана). Ваше щастя, що ми в Польщі, а не в себе вдома. Я влаштував би вам побачення з паном Чоботарьовим. Шкода, нема телефону... А в Центральній раді у мене під рукою була ціла дюжина.

В о в к. Розумію — жодна держава не може обійтися без ката. Але кат Чоботарьов — це не співбесідник для мислителя Вовка-Сіроманця...

... Тут пан полковник Кандиба підморгнув мені. Я розумію — треба кликати пана Чоботарьова. Про вовка помовка, а вовк і тут, — він сам і прийшов. Полковник Кандиба дав йому дорогу. Головний кат мав право особисто доповідати головному отаману. Лице у Чоботарьова біле-біле. Кокаїн!..

Ч о б о т а р ь о в. Пане головний отаман, полковник Стеценко не виконав вашого наказу. Здав Волочиськ...

П а н г о л о в н и й. Сволота! З кулеметною дивізією, і не утримати міста.

К а н д и б а (пошепки мені на вухо). Ах, боже мій, вони зараз увірвуться сюди. Нашим же панцирником роздушать, як горіхи, наші вагони...

Ч о б о т а р ь о в (почувши слова ад'ютанта). Боятися не слід. Вони сюди не прийдуть. Колія, на щастя, ще не перешита...

В о в к. Зрозуміло... Це бидло працювало не для більшовиків, а для нас... От і не поспішали. І втратили ми «Кармелюка».

П а н г о л о в н и й. Я знав. І просив не галичан, а поляків.

В о в к. Всі вони одним ликом шиті — пролетарі всіх країн...

Ч о б о т а р ь о в. Батьку, доповіддю — цей Стеценко боягуз і зрадник. Благослови, батьку...

П а н г о л о в н и й (опустивши очі). Благословляю.

... Всі ми знали, що це значить. Покотиться ще одна голова. Голова славного нашого козака...

В о в к. Так, найвища політика не допускає сентиментів (Це слова пана головного з книжки «Симон Петлюра»). Вона знає один закон — закон джунглів. Важко було вбити першого — кошового отамана Болбачана. А потім полетіли голови вірних синів України...

П а н г о л о в н и й (не піднімаючи очей, мляво). Помічав я й раніше... Як тільки невдача, так і розперізуються всі мої друзі. А ми ж зв'язані з вами з 1906 року по газеті «Слово»...

В о в к. Так, я вас, Симоне Васильовичу, вивчаю давно... Ваші хутірські концепції ще так-сяк годилися для боротьби з Керенським. Але з Леніним може боротися лише людина, яка мислить світовими категоріями... з іншою архітектурою розуму.

П а н г о л о в н и й (ослабленим голосом). Що ж, пане газетяр, сідайте на моє місце... Беріть на свої плечі тягар... Відповідайте перед історією за долю нації...

В о в к. Скажу одне — пощастило вам, не пощастило нації...

П а н г о л о в н и й. Коли змовкають гармати, починають злостувати балакуни. Куди поділася ваша підслесливість, скромність? Забули свою брошуру. Хто ж у ній писав про мене: «Найкращий син рідного нашого краю»?

Л ь о л е. Каспада, каспада, прошу не нервничайт. Зараз нужен спокійст... Дивіться люцше картин...

... Колонель показав пальцем на простінок вагона. Там висів плакат: покровитель нашої армії — архангел Михаїл. А поруч слова: «Згода будує, сварка руйнує».

В о в к. Так, потрібен викривальний опус, що запалював би серця... Нехай дізнається народ, хто допомагав червоним завойовувати Україну — Винниченко чи Петлюра...

... О боже, та це ж розлад! Молився на цих людей, як на бога. А вони, наче павуки в банці!..

П а н г о л о в н и й. Зрада, справжня державна зрада...

В о в к. Це козирний туз усіх правителів-невдах... Все-таки. Симоне Васильовичу, вам краще було б в сутані, аніж в жупані. Так... децю дав курс духовної семінарії. Ех, остогидла мені вся ця висока матерія... Кандиба, виймай ключі. Нема жарених качок, несить у моє купе новоушицьке сало — найпевніші трофеї нашого визвольного походу. Ми такі — нема трюфелів з ананасом, поїмо й редьку з квасом. Ходімо, панове.

Л ь о л е. Пошешь разом... Я маю пляшка настояща рюська Шюстов...

... На коліях просвистів паровоз. Всі стрепенулись. Завмерли в довгому чеканні, та даремно. Цей паровоз наші друзі-легіонери взяли під ешелон, навантажений зброєю, яку вони у нас же й відібрали... Сам пан головний зволив підкликати мене. Я переступив поріг його купе.

П а н г о л о в н и й. Пане сотник. Верхи або пішки спішіть до панцирника. Нехай хлопці протримаються... години чи дві... Поки нам подадуть паровоз... Послужить мені, пане сотник, ще разок... Пам'ятаєте вісімнадцятий рік? Ну, з богом, Богдане...

... Слава богу і покровителю нашому архангелу Михаїлу! Записав, здається, все до слова. Поки що ставлю крапку. Біжу до панцирника. Послужу ще головному. Але що це за галас? Смеркає... Через віконце видно — біжить пан майстер, біжить пан будочник. Легіонери, робочі — і ті теж втікають... І хлопці з панцирника... Хто з кулеметом на плечі, хто просто з вузлами. Ах, ці вузли! По цей бік Збруча — це найбільш скорострільна і влучна «зброя». Прощай, «Кармелюк»! Що тепер скаже сотник Цебро панові головному?..»

5. „ЖЕРТВА ЧОБОТАРЬОВСЬКОЇ КАТІВНІ“

«28 листопада 1921 року. Вечір. Глухий хутір. Тільки не хутір поблизу нашої Диканьки. Це вовче лігво загубилося в лісі між Клопотівцями і Овсяниками. Ех, один бог знає, як мені кортить навідатись в нашу Полтаву, в наші Кобищани. Слава всевишньому — знайшлися добрі люди, дали притулок моїй Фросі та малим діткам. А могли б і зовсім посиротіти. І не з ласки ворога — це було б не дивно. А старанням того, кому, сто разів ризикуючи головою, служив вірою і серцем. Де ж правда на нашій землі? Скажи мені, о господи!

Та все ж я живий. Сиджу у теплій хаті. А завтра, тільки почне світати, знову в ліс, в сиру землянку. Вдень і тут нишпорять. Загавишся — і замість землянки потрапиш до підвалу подільської ЧК... А потім і свою порцію свинцю... Для них я скажений вовк, що не має права на життя. Для своїх — злочинець, засуджений до смертної кари. Нічого не скажеш — веселеньке життя...

Так, на чому я зупинився там, у будці стрілочника, біля Збруча? Подивимось! «Що тепер скаже сотник Цебро панові головному?» Але панові сотнику Цеброві нічого не довелося тоді сказати. За нього говорив пан Чоботарьов. Опишу все по черзі. Час є, та ніхто й не перешкодить. Малята давно вже сплять під рядом на широкій лаві. А Фросина порається в корівнику біля хазяйської худоби. Не можна ж задарма сидіти на чужій шиї. А увійде в хату — то наче і нема про що говорити. Відвикли за ці роки одне від одного.

Так, невесело закінчився той день у Підволочиську для всієї нашої армії і особливо для мене. Може, коли б я не завернув у ту будку, все й обійшлося б. Але що змінилось б? Подивимось правді в очі. Анічогісінко! Не тільки передане мною розпорядження головного, не тільки особистий наказ пана Петлюри, але й поява нашого святого покровителя і заступника перед богом самого архангела Михаїла не зупинила б наших вояк, які втікали з «Кармелюка». Вони задовго до того, як Котовський попер на високий насип, вже були спантеличені розгромом наших кращих дивізій.

І я змушений був робити те, що й інші. Під свист куль, що прилітали з того берега (от тобі й перемир'я з Польщею!), ми добігли до станції. Але в Підволочиськ прибули без нічого — біля семафора легіонери Пілсудського звеліли

нам скласти всю зброю, вузли, а в кого вони були,— то й розбухлі ранці...

Наш поїзд з шести вагонів, в яких розмістилися ставка та кілька міністрів з громадянського управління, уже стояв напоготові. Я подумав: «Ну, слава богу, все гаразд. Хоч і намазали салом п'яти наші вояки з панцирника, та небезпека минула: поїзд з паровозом, а паровоз під парами». Та не так думав пан Чоботарьов. Як на зло — він був перший, з ким я зустрівся біля вагона головного. Я за поруччя, а цей кат уже підсаджує мене. І так не знімав руки з мого ременя, поки не завів до купе головного. Не встиг я й рота розкрити, а пан Чоботарьов уже доповідає:

— Батьку! Ось такі, як він, винні у нашій військовій катастрофі. Коли ваших наказів, батьку, не виконують ад'ютанти ставки, то чого вже чекати від простих старшин. Я маю точні відомості — біля панцирника і духу його не було. Десь ховався, каналія. Благослови, батьку!

Я з трепетом чекав вирішення своєї долі. Мое життя залежало від одного звуку, навіть не звуку, а погляду чи поруху брів пана головного. Мені не дали й писнути. Та що я міг сказати на виправдання? Насправді ж Чоботарьов не брехав. До «Кармелюка» я не встиг. Але ж невже за це мушу поплатитися головою? А моє колишнє бойове життя? А заслуги в боях під Гребінкою, Дарницею, Мотовилівкою? А вкрай небезпечна підпільна робота в дні гетьманщини? А участь у важкому зимовому поході? А залізний хрест? Не так просто було його заслужити! А важкі бої з більшовицькою кіннотою в час радянсько-польської війни? А відтяте вухо? Не відгризла ж його мені свиня, коли я був п'яний?

Ще тоді, коли доля вирішила зробити мене свідком знаменної розмови в цьому ж купе, я й подумати не міг, що бурхлива суперечка між головним та паном газетярем матиме для мене такі фатальні наслідки. Пан головний навіть не глянув у мій бік, махнув рукою:

— Благословляю! Всі вони, ці мазіі, одним миром мазані.

Головний знав, що я веду щоденник і зрідка подаю замітки до «Тризуба».

Пам'ятаю — в грудях у мене захололо, перед очима заходили вогняні кола, а ноги неначе стали ватяні. І тут мене повели. А в голові промайнуло: «Прощайся з життям, Богдане. Бог тобі його дав, головний забирає. Він тебе наго-

родив залізним хрестом, він же тобі й дарує свинцеву кулю».

З вагона головного мене виштовхнули, а в «пульман» Чоботарьова увіпхнули. Пам'ятаю, я подумав: «І то слава богу, могли б повести до укусу і застрелити, як скаженого собаку». Двоє здоровенних підхорунжих привели мене в купе самого «Малюти Скуратова». І тут свиснув паровоз. Наш поїзд рушив. Прощай навіки, Збруч, прощай навіки, рідна земля! Від усього пережитого за день я дуже стомився. Не відчув, як і задрімав. А опам'ятався від крику: «Геть!» Це Чоботарьов прогнав з купе вартових.

Навіть не глянувши на мене, присів біля столика. Вирвав з блокнота аркушик чистого паперу, взявся щось писати. Наш пульман дуже кидало з боку в бік, видно, колію давно не ремонтували. Чоботарьову важко було вкладати слова в рядки. Нарешті він закінчив цю втомливу і, видно по всьому, незвичну для нього працю. Взяв списаний аркуш, повернувся до мене і прочитав:

«Мене, сотника Богдана Цebra, ад'ютанта ставки пана головного отамана, приголомшила воєнна катастрофа. Не можу пережити цієї ганьби. Накладаю на себе руки. Прощайте, бойові друзі. В моїй смерті ніхто не винен. Хай живе Україна! Хай живе наш батько Симон Петлюра!»

Прочитавши своє писання, Чоботарьов не дав мені й опам'ятатися.

— Ей, ти, мазій! — сердито скомандував. — Бери перо, перепиши все власною рукою й підмахни. І хай буде кінець усьому.

Всі ми добре знали нашого «Малюту Скуратова». Я відразу зрозумів, що не дарма йому захотілось моєї розписки. Щось він, негідник, замислив, подумав я і, не стримавшись, випалив: «Падлюка!» Та ще й гримнув кулаком по столу так, що на ньому підскочили всі свічки, підстаканники й катове чорнильне приладдя.

Чоботарьов відкинувся до стінки купе, плеснув у долоні. Повернулись підхорунжі. Вони скрутили мені руки назад і туго стягли солдатським ременем. Посадили на диван далі від свого хазяїна. Той знову вигнав їх з купе. Я попросив закурити. Чоботарьов взяв з столу папіросу, поклав її мені в рот, підніс запаленого сірника. А потім сказав, уже не так сердито:

— Богдане Петровичу! Я вважаю вас розумним воякою. Не думав, що ви будете даремно опиратися. Так чи

інакше, вам треба померти. То краще зробити це з честю. Що було за лаштунками ставки, все піде у вічність. Зостанеться лише те, що ми зафіксуємо на папері. А я хоч і не писака, як дехто тут у ставці, але склав непогану афішку. Вам тільки треба її підмахнути. Нащадки, не всі, звичайно, але ті, що будуть нишпорити по різних архівах, з гордістю вимовлятимуть ім'я славного сотника Богдана Цebra. А може, ваше ім'я стане в один ряд з іменами наших славних предків — Гонти, Нечая, Наливайка?

Тут головний кат розкрив срібну пудреницю, витяг з неї пучку марафету і, затиснувши пальцем одну ніздрю, блаженно нюхнув раз, потім ще і ще.

Мені уже нічого було втрачати. Я добре знав, що в такого ката, як Чоботарьов, ні ласкою, ні розкаянням нічого не допросишся.

І я загорлав:

— Гонта і Нечай — не твої предки, нещасний марафетчик! Ти байстрюк! Херсонська шлюха прижила тебе...

— Гавкай, гавкай, щирій! — білий, як полотно, і від злості, і від кокаїну, кричав Чоботарьов.— Однаково куля тебе не мине! Подумати тільки — герой Дарниці, Мотовилівки, кавалер Залізного хреста, і через нього втратили бронепоезд.

— Гад повзучий! Цebro жив солдатом і вмер солдатом. А ти хоробрий тільки в тилу. Теж придумав — на Цebрі робити політику. Нас, вояків, розстрілюєш, вішаєш, а злодіїв-інтендантів милуєш. Хоч хлопці наші босі й голі, зате у тебе і коньячок, і марафет! Молодці, панове інтенданти!

— Заткни пельку, зраднику! Скажи вже, де ти ховався, коли наші гайдамаки гинули від більшовицьких куль. Теж мені герой — «ке хве т-іль!»

Чоботарьов неначе різонував мене розпеченим прутом по обличчю. Минуло стільки років, і я ні від кого не чув цих слів, що так принижували мене в дитинстві. І вимовив він їх так глузливо, як це робили синки нашої паскудної полтавської знаті. Але тоді я вважав, що причина всього — моя належність до українського народу. А тепер же я добре зрозумів — причина цього в тому, що я син шкільного сторожа. Але як він міг дізнатися, чим допікали мене дворянчики в полтавській гімназії? Що до більшовицьких шпигунів наші контррозвідники показали себе тюхтіями. Зате про кожного з нас вони мали найдокладніші відомості,

знали наших близьких і далеких предків, аж до десятого коліна.

— Зате альфонсом я ніколи не був. Мене не годували шлюхи, що юрмились на Великій Васильківській біля лазні. Всі знають — у вісімнадцятому році ти знюхався з донськими отаманами. За це одне тебе слід було б прикінчити...

— Ну й що?.. Знайшов чим страхати Чоботарьова! Наш батько, коли це було потрібно, вступав у контакт з німцями, з Антантою і з польською дефензивою... Що дозволено монахові, не дозволено послушникові, що дозволено архієрею, те не дозволено монахові... Це висока політика...

— Знайдеться гачок і на монаха, і на архієрея,— відказав я.— Справу Болбачана пам'ятаєш, пане Чоботарьов?

Тут головний кат стрепенувся і в той же час нібито повеселішав. Він наче обрадувався, що з'явилась можливість почати ту важливу розмову, заради якої й була затіяна вся ця підла гра. І, намагаючись, як справжній мучитель, натішитися муками жертви, Чоботарьов недбало вимовив:

— Навіть дуже добре пам'ятаю. Це був не лише твій друг, але, як ти знаєш, і мій... А документ все ж підпиши.— І підсунув мені під ніс складену ним записку.— Підпишуй, і край. Досить марудитися з тобою. І без тебе у мене до біса справ...

— Не підпишу,— відказав я.— Раз нема армії, нема держави, то нема й суду. Це буде звичайнісіньке кримінальне вбивство. До того ж на чужій землі. І ти побоїшся його вчинити, хоч у дефензиві й твої друзі сидять. Не про моє ім'я ти дбаєш, пане Чоботарьов. Про свою шкуру... Дещо і я розумію...

— Тим краще,— відповів обер-кат.— А не розумієш, то біс з тобою. Пристукнемо і складемо акт про самовбивство. Я у тебе, напевне, перший, а ти в мене вже тисяча перший...

— Так ось, тисячу ти проковтнув, тисяча першим подавишся,— сказав я.— З моєю головою полетить і твоя. Свій лист до Болбачана пам'ятаєш? Він зберігся. Лист у надійних руках...

— Дивний ти, пане сотник. А навіщо я домігся, щоб пан головний віддав тебе мені? Давно, майже два роки добираю до тебе ключі... Мої люди не раз рилися в твоїх чемоданах, і все даремно. Де той лист?

— Так ти платиш за добро! — почав я дорікати цій тварюці. — Та головний за один рядок того листа звелів би тебе повісити. А я жалів пана Чоботарьова. Це ж не жарт — обіцяти змовнику арештувати головного. Але запорозький кіш не виступив. І тоді ти перший продав Болбачана. Раз-два, й засудили людину. Ти сам і відвіз його на полустанок Балін. Згадай чорний день — 28 червня 1919 року... Ти перемацав весь одяг вбитого, шукаючи листа. А кошовий теж був не дурний. Знав, де його переховати. Ти сам і порубав кошового. Він на колінах повзав... про-сив тебе.

— Брешеш! — заревів Чоботарьов. — Я його не рубав, порубали інші. Але звідки ти все це знаєш? Де лист? Подобру віддай, і я дарую тобі життя.

— Знайшов дурного! — відказав я катові.

Тут він зовсім озвірів. Накинувся на мене. Повалив на землю, вивернув кишені. Стяг чоботи, перемацав мої давно не прані онучі. Добре, що я встиг засунути свій щоденник в катову постіль. Це коли підхорунжі увіпхнули мене в купе. Чоботарьов раптом почав задихатися, присів. І знову кинувся по кокаїн...

— Брешеш, — уже якимось мляво вимовив він, — листа у тебе нема. Інакше ти показав би його отаманові.

— Не показав — боявся за свою голову. З таким чортом, як ти, винним zostався б я. Ти вийшов би сухим з води. Листа приховано на «чорний день». Цей день, на жаль, збігся з чорним днем для всієї нашої армії...

— Де лист? — знову заричав Чоботарьов.

— У надійної людини, — відказав я, задерши свої босі ноги на постіль Чоботарьова. — Як тільки ця людина дізнається, що я в твоїх лапах, лист піде в хід...

— Перестріляю всіх, з ким ти знався, — лютував оберкат.

— Руки короткі! — відповів я і навмисно виплюнув недокурок на оксамитову доріжку купе.

Хвилини п'ять ми обидва мовчали. Першим заговорив Чоботарьов.

— Поверни листа, відпущу на всі чотири сторони.

— Назви мені хоча б одну сторону, — мовив я, — де хтось чекає опльованого сотника Цебра.

— Відпущу, і до того ж з гарними документами.

Тут я вже зрозумів, що Чоботарьов нервує.

— Розумієш, — гаряче переконував він мене, — для го-

ловного отамана тебе вже нема живого. Справді, як сотник Цебро ти вмер. Воскреснеш під іншим іменем. Але не тут, а на Україні. Десь на Поділлі. Дам тобі для початку один повіт. Будеш підкорятися віце-отаману Поділля Якову Шепелю. Все інше залежатиме від тебе. Наш батько шанує ветеранів...

— Як, приміром, він вшанував мене,— зауважив я.

— Не кошуствуй, сотнику Цебро. Так, він цінує стійких ветеранів... А ти похитнувся... Він високо цінує й новаків, що віддаються всією душею нашій справі. Може, й заgrimить на всю Україну ім'я нового борця за її свободу. На Поділлі народ релігійний. Він повірить у бойового ватажка — отамана Божа Кара. Ну що, згода?

Пропозиція Чоботарьова цілком мене влаштувала. Все-таки це в сто разів краще, ніж валятися з простреленою головою десь під насипом на перегоні Підволочиськ—Тернопіль. Але, випускаючи мене з обіймів смерті, цей незаконний нащадок херсонських поміщиків вирішив ще й поглумитися. Він задалегідь наготував мені сміховинну кличку. Докопався ж контррозвідник... Ще коли я втратив свою шевелюру, то у відчаї вигукнув: «Божа кара!» І чули це тільки мої бойові друзі.

— Розсупонь! — проказав я лише одне слово.

— Це можна, — обрадувався кат і сам розв'язав мені руки.

Я підвівся, розім'явся, зробив кілька вільних рухів. Поки Чоботарьов рився в якихось паперах, я непомітно засунув руку в його постіль і витяг ось цей зошит, куди й зараз, в цю хвилину, записую свої замітки. Чоботарьов простяг мені клаптик цупкого шовку. Це було посвідчення на ім'я Божа Кара — отамана всіх волостей Летичівського повіту. Виходить, все у нього було наготовлено задалегідь.

— На першій же станції, поки ще не розвідніло, і зійдеш, — говорив мені кат. — Навідаєшся до гусятинського постерунка... Скажеш панові поручнику Шоліну пароль: «Бялий ожел і тризуб». Шолін переправить тебе через Збруч. Де ж той лист? — запитав нарешті.

Збираючись зійти на першій зупинці, я попросив у Чоботарьова свій жупан і зброю. Та він посміхнувся.

— Ні до чого все це. Не забувай, куди йдеш. — Він схилився, підняв сидіння. Витяг з сховища цивільні костюми, чумарки, жіночі пальта. — Вибирай!

Коли я переодягся і на приношений вельветовий під-

жак натягнув романівський козушок, Чоботарьов розреготався:

— Ну, отамане Божа Кара, тепер ви точнісінький сільський кооператор... Активіст з низових діячів, що стоять, звичайно, на платформі Радянської влади...

Після цього кат узяв двома пальцями «посмертну» записку і підніс її до свічки. Коли папірець згорів, повільно проказав:

— Пам'ятайте. Жодного воза зерна, жодного лантуха дукру, жодного поляна дров більшовикам. Палить склади, зсипні пункти, пускайте під укіс поїзди. Продовольство для повстанців? Беріть у мужика під маркою комуністів. А там, може, почнуться справжні діла. В Європі багатства більш ніж досить, а захищати його нікому. Ми ще будемо потрібні кому-небудь. Ну, нічого,— мовив він на прощання.— Ці сучі діти викинули нас з України в двері, а ми проберемось туди через вікно. З богом, отамане Божа Кара!

Минуло лише кілька хвилин, а я обципав собі все тіло. Не вірив, що опинився на чистому повітрі, що мені вже світять ясні зорі, а не тьмянний недогарок у смердючій чоботарьовській катівні...

Вже минув тиждень з того дня. Як ми й домовились, сьогодні лист буде вручено Чоботарьову... Молодець моя Фросина! Незважаючи ні на що, зуміла його зберегти! Неначе знала, що цим злополучним листом буде куплено моє друге, хоч і дуже тривожне теперішнє життя...

6. ПЕРОМ І ОБРІЗОМ

Далі в щоденнику, який отаман вів чомусь з перервами, не було чогось важливого, за невеличким винятком. В ньому йшли звичайні собі записи про зустрічі то на монастирській пасіці, то біля Голубого ставка, то біля Самойлового дуба з якимсь Вільним Громадянином, Мудрим, Зіркою Спасіння, гострим Будяком, Бараболею, Крутим Рогом, Зачуханим, Темним Бобром, Селянською Помстою. Та крім цієї хроніки добре знайомих нам буднів петлюрівського підпілля в дальших записах Цебра траплялися і місця цікавіші. От хоч би таке.

«... 1 січня 1921 року. Хутір під Клопотівцями. Не хочеться залишати теплої хати і йти від дітей, від Фросі. Один бог тільки знає. Та сьогодні перевірка. Хто ж найвищий цар над нашим лісовим воїнством — ми, отамани, чи

самогон? Наказано всім нашим воякам зібратися в лісі за Бохнами.

Буде огляд! Яке гучне слово! Командуючий—я, отаман Божа Кара! Прийматиме парад віце-отаман Поділля, добре відомий Яків Шепель, любимчик самого головного отамана.

Може, перевіряють не лише лісове воїнство, але й мене. Чоботарьов спершу посилав мені підбадьорливі вітання. Особливо після одержання болбачанського листа. А потім пішли докори — мало диверсій, мало пожарів, підірваних мостів, нема вбитих комісарів. Правда, влада Радянська лише в містах та на станціях, а по селах—або наша, або нічия. Але не знають там, за Збручем, що тепер у людей на душі. Звісно, уже обридла всім продрозверстка, ця явна контрибуція, але ще більше остогидла війна. Нею тут наситились по зав'язку. Сім років — це ж не жарт. Люди хочуть спокою. Наші головорізи з розбитих тут восени дивізій (Залізної, Київської, Селянської та Херсонської) і ті вже кажуть: «Почнемо кусатися ми, візьмуться за зброю й вони. Краще почекати. А з'явиться пан головний звідти, ось тоді і вдаримо. Самогон є, сало є, молодіці під боком. Посидимо трохи спокійно...»

А тим, хто за Збручем, подавай що-небудь зараз, і не що-небудь, а якнайгарячіше... В політиці то я не дуже меткую. Але розумію — чим більший гармидер піднімемо ми тут, тим більша ціна буде там головному.

Чи не для цього пан Шепель кликав мене до своєї столиці—у Вонячин? Зустрічати Новий рік! Та чи так? Все ж я відбрехався. Хто його знає, що на душі у віце-отамана Поділля. І Фрося не радила. По-перше — це Чоботарьов! Він там, а його загребуші руки скрізь. З ним жарти погані. Лист уже в нього. Але чи забув він «падлюку», «байстрюка», «ката»? По-друге, сам Шепель. Ходить у великих героях, перший кандидат в отамани Поділля, але куди він поверне зартоа, хто його знає! Батьки і сестри — в Сибіру. Кажуть, Шепель хоче їх виручити.

Де ти тепер, наш славний, шепелявий латиніст Абецедарський — «Овідій в оборочках»? Так ми дражнили тебе через твої старечі морщини. Ти любив говорити нам, бовдурам: «Хочеш знати, як діяти? Вислухай пораду жінки і зроби навпаки». Ні, все-таки Фросина мала рацію!

Відмовився од люб'язного запрошення — і все! Побачимось сьогодні з нашим славним отаманом під Бохнами, на свіжому повітрі, серед людей. А хочеш поговорити

віч-на-віч, будь ласка, любий отамане, відійдемо трохи бік.

А може, то все тільки страх? Може! А ось відрубане вухо — це не вигадки, не достоевщина, а факт. Як кажуть, факт на лице! Зайдеш до чоловіка в хату, та ще покличуть до столу — хочеш не хочеш, а знімеш папаху. Кажуть, частенько навідується наш Шепель за Збруч. А там у розмові з головним легко може обмовитися про карнавухого отамана. І все! А тоді й справді — прощай не лише друге вухо, а й уся голова!

Або візьмемо таке. Хто ж посилає в резиденти, в агенти чи в отамани людину з такою позначиною? Ех, доля, гірка моя доля!

Що говорити — біда людині без імені! Що мені ця хитромудра кличка — отаман Божа Кара? У вісімнадцятому році ще була така мода — хотів і я собі прибрати гучне ім'я. Дуріли тоді люди — наче мало було того оселедця через усю голову та шлика через всю спину. Добрав я собі різні імена і всі такі, щоб вимовлялися по-народному — отаман Торбина, Лантух, Пужално, Ворскла, Криниця, Мотузка, Гукайло, Дрімайло. Вже ледве не зупинився на знаменитому Наливайкові. Змінив же оцей Сидорянський з київського кінного полку своє ім'я на Палія! І все ж, слава богу, зостався я з своїм, батьківським. І не помилився. Хоч і невеличкий мав чин, а вся наша армія чула про сотника Цebra. Деякі полковники, навіть стройові, заздрили мені. А де воно, це ім'я? Хто вимовляє його зараз з пошаною? Неначе лихим вітром здуло. А за що, боже праведний?

Ех, пане головний! Милуєш тих, хто продає тебе за тридцять срібних. І страчуєш найвірніших своїх слуг. «Мазій!» Так плюнути в лице людині! Будь проклятий ти, твоє паскудне ім'я і весь твій диявольський петлюрівський рід... Нарешті, справа не в Петлюрі. Є ще і Україна!

От моя дружинонька підносить мені похмелитися. Вчора приємно зустріли Новий рік. Самі. Наша сім'я і хазяїн хутора. Спішу у Бохни. Спішу до лісових братів. А цю зелену лампадку з міцним самогоном і ледь тремтливі, порепані від роботи Фросинині руки не забути мені ніколи. І все. Прощайте, мої дітки! Прощай, моя мила Фросино! Здрастуйте, яри і печери! Здрастуйте, темні хащі летичівських лісів! Вже ховаю перо. І дістаю обріз.

...20 березня 1921 року. Майдан Голенищів. Хазяїн па-

сіки приніс з міста їхню «Правду». З кронштадтським за-
колотом покінчено. На нього покладали великі надії
там, за Збручем. Раділи і наші люди тут. Думали — скоро
кінець нашому собачому життю. І ось ще з одним фронтом
розправилась Москва. Навіть не віриться, що їм так щас-
тить. А може, ми безнадійні сліпці? Бачимо лише голу, роз-
зуту, голодну юрбу. А насправді — це якийсь незбагнен-
ний для нашого куцого хутірського розуму казковий бога-
тир, якого нічим не залякаєш. Йому погрожує вся Європа,
погрожує увесь світ, а він трясє своїм дивним лахміттям
і сміється всім в очі: «Ану, підходь, скільки вас на
фунт?»

Так, коли не вистояла перед ними Кронштадтська
фортеця, не витримали їх штурму грізні дредноути зако-
лотників, то куди сунемося ми, сопливе військо? Нам
воювати лише з хлопчиками. Минулого тижня наші при-
кінчили в Сахнах продагента... Нарешті я зроблю звіт
Чоботарьову.

... 21 квітня 1921 року. Бохни. Лісова землянка, моя ос-
новна резиденція. Сколихнулася «підвладна» мені терито-
рія. Повіт гуде, як розворушений вулик. Пам'ятаю — таке
було лише тоді, коли селянство в кінці вісімнадцятого року
з вилами та сокирами піднялося проти німецьких окупантів
і гетьманців. А чому тепер вирує повіт — треба сказати
чесно. Доходили недавно і до нас чутки про якусь нову
економічну політику. Я подумав — ще одне дивацтво біль-
шовиків. Погаласують, погаласують і перестануть. А воно
ні. Клопотівський учитель скоро привіз з Вінниці популяр-
ну пісеньку:

Нету прежних разговоров скрытых,
Признаем теперь мы только нэп,
Каждый хвалит новую политику —
Кушаем мы с маслом хлеб.

Навіть наш темний дядько ладен заспівати щось своє на
хвалу цього самого непу. А в чому справа? Покінчено з не-
нависною мужикові продрозверсткою. Тепер буде продпо-
даток. І що ж? Сподівались ми взяти більшовиків голодом.
А попробуйте знайти в повіті клаптик незасіяної землі.
Наша спора — найміцніші хазяї, і ті тепер частенько згаду-
ють Леніна. Навіть той з хутора, де живуть мої. А у нього
зостались за Збручем, у пана головного, три сини і два
зяті. Мужики в Дяківцях пред'явили мені щось схоже до

ультиматиму: «За кожного вбитого червоного на їхній землі вони вбиватимуть двох наших»*.

І що найцікавіше? Харків уже двічі оголошував амністію. Прощав гріхи, кликав до мирної праці. І йшли одиниці. А зараз без всякої амністії повалили юрбою. Де заритий собака? В чому справа? Та в тому ж, що наші люди — це передусім сіячі, а вже потім вояки.

Ось тобі і чарівне слівце! Всього три літери — неп, а б'є краще за тридюймівку. Знову на думку йдуть слова Вовка-Сіроманця: «З Леніним, пане головний, воювати людині не з хутірською архітектурою розуму». Ех, пане головний, легко розправився ти з кошовим Болбачаном, з полковником Стеценком, з сотником Цебром. Важче тобі боротися з «ленінськими голодранцями»!

А тут ще ці червоні козаки, мої давні знайомі! Сиділи б собі там на Київщині, але ж ні — принесла їх нечиста сила сюди. Ще недавно більшовики були лише хазяями міст та великих станцій. А зараз — нема села, де не було б сільради. І вибори проводили ці самі червоні козаки. Так, кепські наші справи!

...16 червня. Овсяники. Хата мірошника. Вчора вночі в Меджибожі, у зруйнованій бойні, збирав нас усіх посланець звідти. Я його пригадую. Братовський, сотник Мазепинського полку. Звали ще й «лупцьованим», бо пан Тютюнник одного разу відшмагав його канчуком. Цікаво, як він сюди потрапив. По добрій волі чи так, як і я. Він передав нам вказівки головного. Привіз і листівки. В них писалося: «Нова економічна політика — це нове здирство з мужиків». Отаман Крутий Ріг порадив Братовському поговорити самому з мужиками. Він відказав, що для цього сюди й приїхав. Головний цікавиться, чого можна чекати після непу. Значить, цей неп і там насипав декому перцю під хвіст. «Лупцьований» заявив, що треба тримати по-

* У Дяківцях, що лежать на тракті між Літином та Летичевом, в одній з тих бідняцьких родин, які особливо відчували гніт куркулів та їх покровителів — петлюрівських отаманів, ріс тямущий допитливий хлопчик. Йому йшов дев'ятий рік. Але він уже багато чого розумів. Минуть роки, і тодішній юний громадянин, зараз талановитий радянський письменник Михайло Стельмах в своєму чудовому романі «Кров людська — не водиця» затаврує ганьбою діячів петлюрівського підпілля, що залишили в його юній свідомості жахливу пам'ять. І скаже він добре слово про тих, хто, не шкодуючи життя, звільняв від усякої нечисті чудову землю Поділля. Герой роману Баглюк — це комбриг Михайло Багнюк, якому підлягав 7 червонокозачий полк.

рох сухим. А точно не сказав нічого. Мабуть, і сам не знає.

Шепель оголосив, що отаман Поділля тепер він. Братовський іменем пана головного це посвідчив. Вонячинський «самородок» сказав і ось що — коли він подасть сигнал, кожен волосний отаман має зібрати курінь, повітовий отаман — полк. Значить, я буду полковником. Але в якому війську? Всі повстанці стали хліборобами. І не так, як раніше, про людське око, а по-справжньому. У землянках з нами zostалися самі самогонники і бродячий люд — без роду, без племені. Їм уже й справді нічого втрачати. Шепель хвалився, що його хлопці підстрелили більшовицького начальника з Хмельника. А отаман Крутий Ріг запитав Братовського: «Пане представник, чи не могли б ви знайти кращого місця для нашої зустрічі? Наче баранів зібрали всіх на цій бойні. Чи не думаєте пустити нас під ніж?»

18 червня. Баштан у радгоспі під Деражною. Курінь сторожа. Чоботарьов пише: «Знаємо, молотьба зараз у розпалі. Урожай небувалий. Відповідає головою — Москві жодного пуда хліба».

Сторож баштана, наша людина, бачив учора в Літині Братовського. Той ходив з якимсь військовим у лампасах. Значить, вірно повідомляв мені Шепель. Братовський теж продався більшовикам. От зчинився серед наших переполюх! Кажуть, отаман Крутий Ріг втік за Збруч. А тобі, Богдане, куди податися? З кручі шукати глибшого місця в Збручі. А багато чого знав мазепинський сотник. Чимало повідомляли йому наші пани отамани. Йолопи! Зараз ми всі в його руках. Пильнуй, козаче! Утік ти від кулі Чоботарьова. Але чи втечеш від кулі Заковського? Чи не час взагалі складати зброю? Мова? Так всі газети по цей бік Збруча вже давно друкуються рідною мовою.

...20 червня. Клопотівці. Хутір.

Кошмар. Живі скелети. Голодуючі з Волги. Брудні, страшні, вошиві. Їх тисячі. На «підвладній» мені території нагнали страху на народ. Вимагають більшовики, беремо ми, а тут ще й ці нахлібники найшли. Як бути? Шепель, той прямо говорив — гнати їх дрюками, вилами, спускати на кацапню собак. Багато мужиків так і робили. А потім самі ж зметикували. Особливо хазяйновиті. Раз неп, значить, треба якнайбільше витиснути з ниви, лугів, ставків, з млинів, олієнь, драчів, з садів, з баштанів. Якнайкраще спожити все те, що після революції перейшло від пана до

мужика. А тут — сам бог послав наймитів. Помани тільки сухою скоринкою. Куточок у сінях та оберемок соломи для підстилки завжди знайдуться. А врожай — тільки встигай збирати. Мужик плює на нас. Не ми зараз керуємо мужиком, а його вигода.

Ось тобі і отаман всього Поділля! Підпільний губернатор! Теж придумав — гнати ледве живих людей дрюками, спускати собак! Коли б наш мужик не скористався з твоєї поради і не взявся гнати дрюками нас з тобою, пане Шепель! Тепер все може бути. Один тільки ультиматум дяковецьких селян чого вартий! Скрізь біда! Неп запаморочив мужикам голови. Червоні козаки полюють на нас. А тут ще й Харків заявив: «Починайте омужичувати Радянську владу». Ось якраз після цього омужичування й пред'явили мені в Дяківцях ту вимогу. Що буде далі? Темна вода во облацех...»

Отаким чорним був шлях полоненого петлюрівця. В антинародному жовтоблакитному стані цих швейцарських синів перебувало чимало. Поміщики, промисловці, агенти іноземних концесій, шукаючи гарматного м'яса, хитро використовували національне почуття. В кривавій боротьбі за свою «священну» власність краплі «тузи нації» знаходили отаких баранів, як Цebro. І, висмоктавши їх, як баранів, пускали під ніж. Ленінське слово відкривало очі обдуреним. Часто це робило саме життя. Але, як бачимо в цьому випадкові, це сталося з великим запізненням... А щоденник отамана? В ньому — визнання самого ворога, що перемогла не їхня чорна справа, а світла людина правда Леніна. І в тім вся його цінність. Цей щоденник обдуреного і напіврозчарованого самостійника яскраво свідчить про зв'язку суть петлюрівщини, при якій добре жилося жалюгідним рицарям підступності і лицемірства — Петлюрі, Чобстарьову, Вовку-Сіроманцю і в якій панував мерзенний закон: людина людині вовк.

І ця хижа згряяйшла проти народу, проти мужніх борців за його долю, проти справжніх ленінських гуманістів: Примакова, Юрка Коцюбинського, Котовського, Щорса, Якіра, Дубового, Гребенюка, Мостового, Почекайбрата, проти благородних рицарів всеперемагаючого комунізму, в якому людина людині друг і брат.

Мостовий, про щось міркуючи, м'яв у руках зошит петлюрівця. А тоді сказав:

— Ну й падлюка цей Шепель! Попався б він. Показали б йому собак... Біда, коли душать людей. Але втричі більша біда, коли це робить той, кого вчора самого душили...

— А я скажу так, — підправив партійного секретаря комісар Гребенюк, — тричі негідник той пригноблений, який сам стає гнобителем...

Отамана Божа Кара, тобто петлюрівського сотника Цebra, разом з його записками відправили до Вінниці. Ми вважали: там, в губернії, докладніше і по всіх законах розберуться в ньому, у всіх його справах.

Карати злочинців — справа юстиції. В її чистих руках — суворі і безсторонні терези Феміди.

І хай це буде найчерствіший її слуга, але коли він керується законами, які не лише стоять на сторожі народних інтересів, але й оберігають самого суддю від гри пристрастей та злоби дня, він зуміє встановити і міру зла, і те, що спричинило його, — особиста користь, сліпий фанатизм, темна віра чи щира омана. А може — і те, і інше, і третє, разом взяті. Повторюю: про це судити тим, хто озброєний законами, не мечем.

Лише суд — це вже добре знали наші далекі предки — і тільки він один має право визначати міру покарання за ту чи іншу міру зла.

Але одновухого сотника Цebra разом з іншими петлюрівцями, захопленими на голенищівській пасіці — цьому бандитському гнізді, ми відправили у Вінницю не того ж дня, а через добу. Потрібна була ціла ніч напруженої праці, щоб зняти хоча б приблизну копію з отаманового щоденника. Коли б не це, пропала б, напевне, для читача ця коротка і своєрідна розповідь!

РОЗПОВІДЬ ШОСТА

ЛЖЕКОЗАК

1. НЕВДАЛИЙ „ДВІРЦЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ“

Скоро після закінчення громадянської війни багато випробуваних і перевірених в боях командирів, як Федоренко, пішли по демобілізації на господарську роботу. Дєского відпустили на заслужений відпочинок.

Почалась реорганізація армії, розформувувались окремі кавалерійські полки і дивізіони.

З цих частин до 6 полку прибули два командири — Горський і Ротарьов. Смуглявий уральський козак Ротарьов з його воронячого кольору чуприною справляв враження скромного і дисциплінованого вояки. Гарно скроєна бекеша, перетягнута кавказьким ремінцем, дорога кубанська шабля і хвацько заломлена папаха пишномовного Валентина Горського говорили про те, що хазяїн цієї мальовничої екіпіровки — людина не без претензій. Він теж назвався уральським козаком.

Обидва уральці — колишні командири ескадронів — були призначені сотниками.

Якось надвечір в будиночок бухгалтера цукрового заводу, де я проживав, з'явився Горський.

Виліскуючи чисто поголеною фізіономією, він впевненим кроком зайшов до кімнати. Хвацько піднявши руку до папахи і стукнувши підборами, привітався. Не чекаючи запрошення, сів на стілець.

— Які у вас справи, товаришу сотник? — запитав я.

— Ніяких справ, товаришу комполка. Просто зайшов, побачивши світло. — Приємно посміхнувся і, примружуючи

сірі масні очі, говорив далі: — У вас сьогодні такий день, а ви все читаєте.

— Який же це день? — здивувався я.

— Не скромничайте. День народження. Я прийшов поздоровити вас, — сказав він і витяг з глибокої кишені пляшку. Мене здивувала знаменита шустовська етикетка, на якій блиснули три зірочки.

— Я не п'ю!

— Знаю. Ви у нас з комісарів, з непитущого племені. Але сьогодні такий день. Ви, товаришу комполку, просто образите уральця, який дуже вас шанує, — ослабим голосом мовив Горський і почав відкривати пляшку. — Робота сьогодні закінчена. Попереду ніч. Випийте зі мною, по-простому, по-козачому, — просив він.

Я й справді подумав, що моя відмова образить уральця.

Звичайно, того вечора рано лягти не довелось. А на світанку біля мого вуха різко застрекотів телефон — викликали до штабу.

Незважаючи на ранній час, там уже зібралось багато людей. Оточений бійцями і командирами, Горський, дуже збуджений, істеричним голосом кричав:

— Начальство пиячить, а бандити крадуть наші прапори. Ось він сам іде, — загорлав шелихвіст, побачивши мене. — Заарештуємо його, товариші. Який з нього командир? Політпрацівник якийсь і все! Очолювати полк мусять стройова людина. Я буду вашим командиром.

Але у простінку цілий і неушкоджений стояв наш єдиний прапор, на якому золотом горіли бойові слова: «Посторонись, буржуазіє, твої могильники ідуть!» А поруч нього — вартовий.

Та Горський, вимахуючи металевою пікою — держалном полкового штандарту, невгавав:

— А де прапор, який був на цій піці? Украли, так!

Штандарт — кусок червоного кумачу, з вищитою підковою і кінською головою, прикріплений до піки, застромлювався в землю і показував місцезнаходження штабу. Штандарт — не прапор, і ніякої охорони до нього не виставляли.

Знадвору донісся кінський тупіт і гомінкі голоси. Ми всі кинулися до вікон. Біля штабу спішувались вершники. Через хвилину до приміщення ввалився збуджений здоров'як, командир другої сотні, колишній наймит з Херсонщини, Бринза.

Вслід за ним, із збудженими очима, вбіг Очерет.

— Що сталося? — запитав Бринза.— Ось прискакав до нас в сотню мій земляк Очерет. І каже, що комполка заарештований.

— Все гаразд! — відповів я.— Горський, здайте зброю! Самозванець, збліднувши, поклав на стіл наган, а потім і свою чудову кубанську шаблю.

— А ви, товаришу Бринза, відведіть цього дурня на гауптвахту.

— Ви не маєте права знімати сотника,— все ще комизився Горський. — Мене послав сюди штаб дивізії.

До обіду з'явився новий комісар дивізії — Генде-Ротте. Він змінив Петровського, що, як і багато інших політпрацівників, перейшов на командну посаду. Григор'єв поїхав громити Махна, а Петровський почав командувати 1 бригадою.

Згодом, залишивши пост комісара дивізії, Генде-Ротте командував 2 полком. Демобілізувавшись, він, як досвідчений ткач, був призначений директором текстильної фабрики в Москві, після чого довго працював замісником голови Мосради.

Привели до штабу Горського. Принесли знайдене у нього за пазухою бекеші полотнище штандарта.

Генде з властивим йому спокоем заявив:

— Ось ви, Горський, сповістили нам, що украдено полковий прапор. А він стоїть незайманим. Ви хотіли відзначитись... Треба було це робити тоді, коли йшли бої. Збирайтесь, поїдемо. А вам,—звернувся він до мене,—за невміння розумітися в людях — зауважую!

Ми всі вчилися на прикладах позитивного, та, мабуть, найкращим вчителем були наші власні помилки. І горе тому, хто їх швидко забував. А Горського, як покаже час, нічому не навчила історія в Плоскому.

2. „БЕССАРАБКА“

Минуло півроку. Щойно кінчилися заняття в одному з просторих класів колишньої літинської гімназії, і командири, запаливши цигарки, зібралися купкою біля сотника-уральця.

— Так, мій землячок Горський почастував мене в Києві знатно,—Хрисанф Ротарьов, лукаво примруживши монгольські очі, повільною яйцькою говіркою розповідав слухачам свої недавні пригоди.

Ще в Кальнику наш ветеринар під чесне слово одержав в дивізії зверх норми бочонок зеленого мила. Після першого нагадування про борг в Київ, прихопивши в полку мішок цукру, минулого тижня вирушили сотник Ротарьов і взводний Почекайбрат.

Почувши, що мова йде про Горського — майстра «двірцевих переворотів», я теж зацікавився київськими пригодами Ротарьова.

— Скільки мороки набралися ми через той мішок цукру з Панасом Кузьмичем, то не дай господи,— похитав головою уралець.— Ще в вагоні добрі люди говорили: «Тримайтеся на базарах обережніше, там такі специ, що на ходу підметки рвуть. Як бджоли налетять, відразу почують дух цукру. Не встигнете й оглянутись — і замість цукру підсунуть вам мішок потерті».

— Коли в цьому розумінні,— обірвав сотника сурмач-одесит,— то ваш Київ супроти нашої Адеси справжнісінький піскар.

— Що ваша хвалена Одеса, — перебив штаб-сурмача полковий ад'ютант.— Ось повертався я минулого місяця з відпустки, то на моїх очах в Києві таку штуку встругнули, що і в театр не треба ходити. Розумієте, товариші,— говорив далі Ратов,— входить у вокзал літня жінка, а їй назустріч — гарненька дівчинка. Подає руку і з радістю каже: «Здрастуйте, тьотю, я давно вас чекаю». Селянка ставить на підлогу свого кошика, здоровкається і відповідає: «Щось я тебе, племінничко, зразу і не впізнаю». Поки велися ці розпити, дружки «племінниці» і потягли кошика.

— Так, через оцеї мішок цукру мали ми мороку, — говорив Ротарьов. — Щонайперше, причепилась до нас заградилівка. Відбивалися ми од неї і в дорозі, а найбільше на зупинках, починаючи з цієї чортової Жмеринки і аж до самого Києва. А що могли нам зробити ті запопадливі заградилівчани? Не спекулянти ми, не торбохвати якісь! Їдемо по закону, і документальність у нас в порядку.

— Наш Петро Пилипович хоч і з бурлацького племені,— блиснув циганськими очима сотник Кикоть,— а в писанині він будь-якому студентові носа утрє.

— Ну, прибули ми, зрештою, і в ту колиску руських міст, значить, в самий Київ. Розпитали, як найкраще добратися до Бессарабки, бо нам сказали — тільки там корінь усіх коренів. Значить, найдемо і те, по що нас з Панас

Кузьмичем послали, щобто зелене мило.. Ідемо. А за нами юрба голодуючих, звісно, з Волги. Ледве відбилися од них. Внесли ми обережно наш казенний вантаж на задню площадку трамвая. Стоїмо біля нього обидва, як на посту. Упаси бог, хтось ножичком різоне, пропадай тоді наші голови, повік не виправдаєшся перед начальством. А тут десь узявся кондуктор. Горлає зухвало над нашим вухом: «Граждани і товариші, признавайтесь, кого я ще не обілетив». Ми мовчимо, думаємо, це нас не стосується. Не по совісті, вважаємо, брати гроші з захисників Радянської влади, що пролили кров за справу робітників та й тих же селян з самого першого дня Жовтневої революції. Тоді кондуктор задуднів суворіше: «Котрі не розуміють, по-хорошому я до вас звертаюся. Беріть квитки і на себе, і на свій вантаж. Кінчилась лафа кататись на шармака. Це вам, громадяни, не сімнадцятий рік». Одним словом, злупив він з нас великий капітал — по дві тисячі з носа за квиток і п'ять тисяч за поклажу. Коли так піде далі, подумав я, то скоро сядемо ми з Панас Кузьмичем на міліну. Які там у нас грошенята, самі знаєте. Тут ще в дорозі на станціях спокуса за спокусою — білі паляниці, пшеничні коржі, курячі тельбухи, одним словом, весь оцей чортівий неп. За три роки зголодніла за всім людська утроба. Побалувались дорогою і ми трохи. Правда, від тих ласощів не попузатіли, та гаманці наші добряче потоншали.

— Кажуть — наш камеронник мало не заїхав кондукторові за «сімнадцятий рік», — поцікавився Храмков.

— Всього, що було, не перекажеш, — відповів Ротарьов. — Дай бог до вечора розповісти найголовніше. Так ось, недалечко від Бессарабки, на Мало-Васильківській, знайшли ми постійний двір. Домовились з хазяїном за куток для себе і надійну комірку для нашого казенного вантажу. Замкнули мішок з цукром на великий замок. Тут же пристрашили хазяїна — коли, не дай бог, що станеться, не носити йому голови, бо майно наше дорожче за золото, і знову ж таки воно не наше, а геть усе казенне. Пішли в чайну закурити, дивимось — іде до нас міліція: «Ваші документи! Звідки, і що за мішок цукру з вами?» Значить, сам хазяїн постійного двору уже дав сигнал куди слід. Та побачив, що все у нас по закону, і після обіду привів якогось спритного чоловічка! Подумайте тільки, братці, — кустаря-миловара. На ловця і звір біжить. Раз, раз, і ми облагодили дільце. Навіть дуже зраділи. Думаємо — не тинятися нам по

базарах, шукаючи купців на цукор та продавців мила. Домовились відразу — півмішка, значить, три пуди піску за бочку потрібного нам товару. Тут хазяїн став вимагати і собі півпуда за маклерство. Ну, наш Панас Кузьмич, як вам відомо, людина щедра. Він склав здоровенну дулю і підніс її незваному маклеру. «Одержуй з мильного фабриканта», — заявив взводний. А цей фабрикант каже: «Приходьте ввечері, в акурат мило поспіє, воно зараз вариться». Увечері то ввечері. Вирішили ми з взводним так — один з нас зостанеться на постоялому, бо замок — це замок, біля нього і вірне око не завадить. Не в себе вдома, а на чужій сторонці та ще й з таким відповідальним товаром. А другий поки що навідається на базар, придивиться, що є в рундучках, прийнюхається до київських цін. Зрозумійте, після обміну нам ще залишалось півмішка цукру. Не чекали ми такої лафи. Взводний зостався на постоялому, а я потупав на базар. І йти далеко не довелося — до нього рукою подати. Ось ходжу я по рядах, і голова ажно крутиться. Чого тільки на тому базарі нема. Про обжерний ряд я й не кажу — пташиного молока лише й не вистачає, а так усе є. Одяг — який хочеш, від панського і аж до справжніх романівських кожушків-дублянок. Були 6 грошенята. Ходжу по базару і думаю — звідки все це розвелось? Здається, за роки революції душили цю буржуазність всі, хто хотів. Ми — за глитайство, махновці — за товсті гамани, денікінці — за самостійність, самостійники — за інеродність. А варто було лише оголосити неп, і полізла ця буржуазія, як поганки після літнього дощу.

— Нам скажи «атакуй», і ми летимо в бій, — багатозначно пояснив Ратов. — А їм скажи «торгуй», і дивись, вони вже й стараються.

— Опісля побували ми з Панас Кузьмичем на всіх київських базарах, — говорив далі уралець. — Бессарабка, Володимирський, Єврейський, Сінний, Житній, — несусвітне тержище і все! Рундучок на рундучку, ятка на ятці. А гамір, а штовханина! Між іншим, і там немало цих самих голодуючих з Поволжя, а найбільше — шахраїв та босоти. Сидять собі в холодку під рундуками і дують у «три листочки». Кидають карти і все примовляють: «П'ятак ставиш, руп гребеш, тузик-мартузик, а гроші в картузик». Для початку про людське око спустять своєму ж таки якийсь капіталець, а тоді й починають стригти підряд усіх роззяв та дурнів. А як настрижуть повен лантух мільйонів, ще й глумляться.

«Руп поставиш — два візьмеш. Два поставиш — дулю візьмеш!»

— У нас в Адесі так само шахрують, — підморгнув Скавріді.— Продають там і годинники. Поки тримаєш у руках — ходять, а покладеш у кишеню — тпру, зупинились.

— Далі — як були до революції зазивали, то знову пішли в хід. За руку тебе тягнуть у крамниці і ларки. Чого тільки не прочитаєш на їхніх вивісках! Багато побачили і наслухались ми. Одне скажу — наглядів я зовсім легко те, чого найбільше шукав. Думаю — не повезем назад наш цукор. Скоріше б одержати з милоvara обіцяний товар. Прийшов я на постійний, а мій взводний хропе на підлозі, закривши богатырським тілом вхід до кімочки. Розбудив його. Ухвалили ми того дня не обідати, бо грошенят зосталося мало. Вирішили повечеряти і зразу лягти спати. Ввечері хазяїн повів нас до милоvara. Поклали ми свій мішок на тачку і поехали її. Дорога виявилась довгою. Прибули на Керосинну вулицю. Є в Києві і така. Вїжджаємо в двір до нашого кустаря, а там уже шурує міліція. Що ж виявилось? У того фабриканта хоч і стояла в хижці велика каструля для варіння мила, та це лише про людське око, а продавав він крадене. І для нас приперли йому з державного складу бочонок мила, та міліція, на щастя, вчасно втрутилась. Я кажу вчасно, а то пропав би наш мішок цукру, та й самим довелось б побачити київську кутузку. Повернули ми з нашою поклажею додому. Вилаяли хазяїна, а самі вирішили бути обережнішими. Ходимо по Євбазу, шукаємо продавців мила, а тут купці на цукор не дають нам спокою. Особливо набридли різні цукеркові кустарчики. Їм наш товар потрібен до зарізу. Пропонують за нього не мільйони, а мільярди. Та яка з них користь. Нині фунт хліба — дві тисячі, а на ранок дивишся — дві з половиною. Коротко кажучи, товариші, за три дні розорились ми добряче. Грошенята пішли геть усі. Хазяїн, то той уже й окропу не дає. «Чого ви труситесь над своїм мішком? — питає. — Розпечатайте його. За цукор я вам всього відпущу швидше, аніж за всякі гроші». Було у нас по парі запасної білизни — ми її на тій же Бессарабці збули. А потім пішов у хід мій портсигар — дістав я його в Казані за чудове рубання та джигітовку. А час поки що йде та йде. Проїли ми і портсигарні грошенята. Думаємо, що робити. Коли б зима, то пішли б пиляти дрова, а то й збивати кригу з мостової. За це непогано платять. А тут літо. Рушили ми із взводним на при-

стань. Ідемо до причалів, шукаємо вантажників. Стали проситися до них в компанію. Вони кажуть: «Коли згодні на півпаю, візьмемо». Взводний запитує: «Чому так?» А вони косять очі на наші лампаси та шаблі й кажуть: «Може, ви шаблею орудуєте й добре, а ось яка у вас спина, цього ми ще не знаємо». Нічого не поробиш, згодились. Стали це ми скидати шаблі, гімнастюрки з командирськими знаками, а тут чуємо голос з катера, який саме причалив: «Привіт робітничому класові». Підняв я голову, дивлюсь і не вірю своїм очам — з трапа просто на мене йде мій землячок Валентин Горський.

Тут Ротарьов багатозначно подивився на мене, посміхнувся. Напевне, згадав весняну історію в 6 полку. Не бентежачись, сотник говорив далі:

— Привітались ми з ним. Познайомив я його з взводним. А він запитує: «Що, вас з козацтва випхнули, що ви до цих тягалів пристаєте?» Кажемо: нас поки що, слава богу, з козацтва не вигнали, прибули по ділу, та ось вийшли зовсім гроші, і жерти нічого. «Нічого жерти, — розсміявся земляк. — Та це я вам зразу владнаю. Я козаків завжди, — каже він, — виручаю, хоч і повелися зі мною вони, прямо скажу, несправедливо». Зібрались ми в одну мить, і Горський повів нас на Контрактову площу, в якийсь підвальчик. Він іде попереду, ми із взводним позаду. Став він на поріг, покрутив кінчиком кавказького ремінця, і тут назустріч хазяїн підвалу. Потиснув йому ручку, посадив всіх нас за стіл. У підвалі було повно людей. Дивимось — всі так шанобливо вітаються з нашим Горським. Думаю — важний він птах у цих краях. Вмить понаставляли нам на стіл всякої всячини: закусок, і холодних, і гарячих, і горілочки першого сорту, і всякого винця. Ми з взводним ніяково презираємось. А Горський зрозумів це і каже: «Коли там що, то не сумнівайтесь, плачу за все я». Скажу вам не криючись, хлопці, наш брат уралець дуже любить під випивку закусити. Подивився я на Панас Кузьмича і зрозумів, що шахтарський рід теж не ликом шитий. Горський їв нормально, а ми з взводним виїли по три тарілки пахучого українського борщу, зжерли по дві відбивних із свинини, та ще й натріскались донесхочу жирних шашликів. Признаюсь, в голові у мене зашуміло від чудового винця. Горський подав знак музикантам. Вони врізали якусь веселеньку пісеньку, а той, що сидів за фортуп'янами, почав горлати на всю голосину: «Я получку проконьячу і в очко продую дачу, лусни,

Жоржик, а тримай фасон...» Це була улюблена пісенька Горського. Мій земляк підливає нам і запитує, що у нас за справи в Києві. Ми йому й розповіли. «Два пуди цукорку мені, і завтра поїдете з милом». А взводний, не церемонячись, і криє: «Дорого ж, товаришу Горський, хочете здерти ви з нас за своє частування». Він розсердився: «Ці два пуди підуть не мені, а комусь вище. Коли ж не хочете, то годуйте на заїжджому дворі хазяїнських клопів».

Горський їв мало. Візьме товстими пальцями шматочок сиру і відкушує його потроху. Що ситій людині! Смакує цей шматочок, подивиться через нього на світло: «Люблю владу Радянську, а сирок швейцарський». А наш взводний, по своїй щирості, а до того ж після двох-трьох чарок, і каже:

«Так, товаришу Горський, ремінець, я бачу, любите вузенький, а життя широке».

Горський підморгнув взводному і дав ще знак музикантам. А вони й стараються: «Жінку я підсуну заву... Поведу в кіно я Клаву... лусни, Жоржик, а тримай фасон».

Вийшли ми з підвальчика надвечір, ледве несемо наповнені свої тельбухи. Горський проводить нас до Поштової площі, а тут по дорозі трапився ще один рестораник. Мій землячок, як тільки переступив його поріг, знову покрутив кіпчик ремінця. Тільки тепер він крутив ним не справа наліво, як у підвальчику, а зліва направо. Нас повели за загородочку, посадили. Знову принесли і питва, і закусок. Я й запитую Валентина про цей самий ремінець. А він відповідає: «Якщо я кручу в цей бік, значить, треба накривати стіл у спільній кімнаті, а коли в інший — то в окремій каютці». Почекайбрат запитує: «Звідки у вас така влада?» А він посміхається: «Така моя служба». І більше нічого не сказав. Тут ми із взводним вже почали наступати один одному на ноги під столем. Вирішили, значить, більше не пити, а закушувати — скільки здужаємо. Імо з товаришем поважно і з таким розрахунком, щоб наїстися хоча б днів на два. Закінчили ми й тут. Почали збиратися, а Горський хазяїну, як і в підвальчику, лише помахав ручкою. Попрошались, а він і каже:

«Коли що надумаєте про цукор, значить, на два пудики я завжди до ваших послуг, козачки. Завтра опівдні шукайте мене на пристані».

Спали ми в ту ніч по-богатирськи: ось що значить набити донесхочу солдатські тельбухи. А вранці що? Як

сиділи на мілині, так і сидимо. Мила як не було, так і нема. Пішли ми знову на пристань — заробити на хліб насущний. А взводний по дорозі й каже: «Не подобається мені, товаришу сотник, цей твій землячок. Дух від нього йде міцний, тільки якийсь не наш, не пролетарський. І тепер хоч здохну, а на його частування не кляну. А ти, сотник, безпартійний. Не забороняю, роби, як знаєш».

— Так, у нашого камеронника на все є суворе поняття, — з захопленням випалив Кикоть. — Його наваристим борщем не купиш.

— На те він і шахтарське має звання, — підтвердив Ротарьов. — Недарма наш комісар Климов та партійний секретар Мостовий під маркою допомоги біля вантажу прикомандирували його до мене комісаром. Так ось, розповідаю далі про наше київське життя. День попрацювали ми із взводним нічого собі, одержали на двох один пай і зразу ж накупили провіанту. А потім вийшов несподіваний, можна сказати, конфуз. Через цю горячковість до мого комісара варто було приставити свій контроль. А трапилось ось що. Раніше, коли розвантажували баржу з смердючими шкурами, все йшло добре. А того дня носили в трюм пароплава тютюновий товар. Ми цього закону тягалів не знали. У них водиться так — хтось повинен наче ненароком спіткнутися. Тоді ящик з вантажем падає і розбивається. От і є загальна пожива. Почекайбрат вилаяв того, що спіткнувся, навіть якось обізвав його. А той, з великим сизуватим носом, видно, любитель самогонки, напав на взводного. «Червонолампасники ви, канчуківці, царські охоронники, при старому режимі мучили народ і зараз не даєте нікому жити. Старцюги, прийшли відбивати у нас шматок хліба». Взводний не витерпів. «Значить, це я, природний шахтар — і царський охоронник, канчуковець? Я, хто викачав з шахт море води і з кого хазяї видавали ріку солоного поту». Прокричав він це з серцем і відразу ж заїхав носачу по морді. Зчинився гамір. Одні вантажники стали на наш бік, інші — захищали свого артільника. З'явилась міліція, — повели нас, рабів божих. Заводять до районного начальника. І хто ви, братці, думаєте, прийняв нас? Сам Валентин Горський. Я прямо зомлів від несподіванки, а він хоч би що. Сидить, дивиться, накручує на палець кінчик кавказького ремінця. Був ще в його кабінеті якийсь франт — брючки білі, пінжак синій, очі чорні, волосся і вусики теж чорні. Горський йому моргнув, він зняв з голови солом'яного ка-

пелюха і кинув нам із взводним: «Привіт робітничому класу». А тоді, посвистуючи, вийшов.

Горський розпитав потерпілого, а потім і нас. Встав, розправив широкі груди і каже: «Воно, звичайно, тепер час такий, що кулаками вже не модно розмахувати. Але цьому мурлові ти, взводний, заїхав правильно. Це в них завжди так — коли в ящику щось лакоме, вони його розбивають і тягнуть все підряд. А по-друге — безсовісна ти пика, — повернувся він до побитого. — Хто б мичав, а ти б, підхорунжий, і помовчав. Чи давно скинув гайдамацький жупан?» Після цього Горський і вигнав петлюрівського підхорунжого.

— А вас покликав до ресторану? — поцікавився Ратов.

— Де там! — махнув рукою сотник. — «Знаю, — каже він, — справа у вас затяглася. Самі винні, не послухали мене. А тепер доводиться знатися з босотою. Дуже ви вже делікатничаєте з тим цукром. І то скажіть спасибі отому в солом'яному капелюсі, що сидів тут у мене. Давно б київські вуркагани розклювали б ваш солодкий корм». Тут ми запитуємо: «А хто він такий? Головний ваш міліцейський чин?» Горський посміхнувся: «Це головний київський нальотчик Мунчик». А взводний каже: «Я думав, що цих паразитів, цього елемента уже й нема на нашій землі, а коли і є, то лише в тюрязі».

— І я так гадав! — додаю я.

Горський присів на край столу і відповідає: «Бачу я, товариші, дуже ви відстали од життя. Що таке неп? Це мир між Радянською владою і буржуазією». Почекайбрат відразу ж перебиває міліцію: «Не мир, тимчасове перемир'я». — «Хай буде по-вашому. Неп водночас, — каже Горський, — є і перемир'я міліції з злочинним світом. Без цього, повторюю, давно вже потягли б ваш цукор. Мунчик дав своїй компанії наказ — «Не чіпайте». Минулого місяця на мітингу в цирку у приїжджого з Москви наркома витягли з жилетної кишені якийсь пам'ятний годинник. Викликав я Мунчика, і через двадцять чотири години пропажа повернулася до жилетної кишені наркома. А ви кажете: «Паразити», «елемент». Зараз ми діємо за правилом: «Живи і жити дай іншому». А наш взводний ріже йому в очі: «А наше правило таке — хай подохнуть гади, щоб люди могли жити». Горський махнув на все це рукою і каже: «Так ось, раджу вам по-дружньому, кінчайте скоріше вашу комерцію, бо ніхто не знає, як довго буде тягтися це перемир'я. А коли

почнеться справжня війна між міліцією і Мунчиком, не вціліти вашому цукрові. Лежите ви на ньому, як собака на сні. Сам не гам і другому не дам».

— Дивись,— посміхнувся сурмач,— виходить, цей київський Мунчик — птах на зразок нашого покійного Мишки Япончика...

— Попрощались ми, вийшли на вулицю,— говорив далі Ротарьов,— а там, на наше щастя, вже чекав якийсь кустарландринщик. Не терпілось йому заволодіти нашим добром. Привів він справжнього миловара, сторгувались ми з кустарями і до вечора влаштували всі наші справи. Обрадувались безмірно, бо нам уже всюди ввижався цей чорнявий Мунчик з його елементами. На решту цукру,— а його було цілих три пуди,— закупили із взводним все, що ми з ним намітили...

— А що ви там ще накупили? — з неприхованою ревністю запитав Кикоть. Йому добряче довелося потрудитися на вивозці дров для цукрового заводу, який розплатився з полком найціннішою валютою того часу — цукром.

— Крім мила, ми привезли дещо цікавіше...— загадково говорив уралець.

— За макерство, напевне, прихопили собі по парі хромових чобіт! — невпевнено сказав Скавріді.

— Прихопили ми із взводним не по одній парі, а цілий мішок взуття. І взуття це особливе — сап'янові чув'ячки. Козачата нашої татарської сотні дуже поважають сап'ян. Окрім цього, сто учнівських дощок привезли. Ледве надібали їх. Виходили всі базари, а знайшли тільки в Святошино. Про цю штуківину був нам особливо суворий наказ Мостового. Ми виконали доручення партійного секретаря. А зараз через це мені мої хлопці, та думаю, і вам, Храмков та Кикоть, вуха протуркає. Під час переходів, мабуть, сидить оце в сідлі якийсь майбутній Пушкін, малює грифелем на дощці і все бубонить — пе-и-пи, ше-у-шу... пишу...

Не знаю, чи став хто-небудь з наших козаків поетом, але полковий вчитель Малигін-Стальський, що самовіддано боровся з неграмотністю, відомий зараз в Ростові як драматург.

Слухачі у відповідь на ремствування Ротарьова дружно розсміялися.

Перебиваючи загальний сміх, Ратов роздумливо сказав, глянувши на сотника-уральця:

— А видно, Хрисанф Кузьмич, твій землячок не про-

стий, а особливий тип. Недаремно поперли його з Першої дивізії.

— А він зовсім і не жалкує,— відповів уралець.— Горський каже: «Без лиха не буде й добра». І ще гордиться. Знову ж таки він заявляє: «Не те що там комполку, а навіть ваш начдив, оцей знаменитий герой... Шмідт... Сам командир корпусу Примаков за місяць не бачить того, що я за один вечір...»

3. РОЗПЛАТА

Чим же хвалився Валентин Горський перед Ротарьовим і Почекайбратом в Києві влітку 1921 року? Що ж це він бачив кожного дня, чого іншим не доводилось побачити й за місяць?

Про деякі пригоди Горського доходили звістки до нас у прикордонну смугу, де в той час дислокувався кінний корпус Червоного козацтва. Та найкраще і найдокладніше розповідає про це комплект пожовтілих газет київської «Пролетарської правди», яка протягом довгого часу, з дня в день давала звіти під великим заголовком: «Справа про зловживання в Київській губміліції».

20 квітня 1926 року голова Раднаркому України Влас Якович Чубар, бувши на сесії ЦВК СРСР в столиці, заявив кореспондентам газет, що як пожежа Москви сприяла її прикрашенню, так само провал в Києві призведе до чистки всієї української міліції від злочинних елементів, які потрапили в її славні ряди.

Є люди, які починають відчувати свою повноцінність лише тоді, коли стають в центрі уваги, байдуже, викликали вони інтерес у людей своїм благодіянням чи злочинством. До цієї категорії належав і Валентин Горський. В перші дні процесу з усіх 113 підсудних лише у одного Горського був підвищений настрій. Він усе посміхався, жартував, підбадьорював тих, що занепали духом. Але так він поведився лише в перші дні, поки не переконався, що його бравада та старі витівки в ролі начальника карного розшуку викликають у людей почуття огиди.

До пари невдачливому Шерлоку Холмсу був і його молодший брат Аркадій Горський-Зубцовський, він же і псет, що виступав під псевдонімом — «Незнамов». Цей типовий представник дореволюційної богеми, що подвизався в ролі агента карного розшуку, своє перебування на лаві

підсудних розглядав як чудовий вияв долі, такий потрібний для утвердження його поетичної слави. Не здатний охопити своєю куцою свідомістю жах всього, що з ним сталося, людина, для якої все людство порівняно з його «сбдарованою» і багатоцінною особою не варте нічого, він і тут манірничав, впадав в мелодраму, намагався з лави підсудних декламувати свої нікчемні віршики.

Одною з головних фігур процесу був начальник міської міліції Сергій Фрадько, що своєю конституцією тіла і крутою потилицею нагадував борця.

Судили і відомого нальотчика 53-літнього Фелікса Татарневича, колишнього власника більярдної. Окремо на лаві підсудних сиділа група представників того світу, який, не зумівши здолати Радянську владу дрюччям, вирішив добитися свого карбованцем. Це були новонароджені товстосуми, непмани—власники ресторанів, погребків, пивних, крамниць і крамничок.

Корчачи з себе втілену невинність, Горський так пояснював на суді своє гріхопадіння. Подільський район, в якому він був начальником, вважався найбільш «доходним». А через те, що Фрадько ніяких подарунків від Горського не одержував, то й почав всіляко утискувати його в адміністративному порядку.

Одного разу, зустрівшись з Фрадьком, Горський попросив дозволу зайти до нього на квартиру. І з'явився він не з порожніми руками. Крім вина, приніс Феліціаті — дружині начальника відріз на костюм.

За клопотанням Фрадька Горського перевели в розшук, а там він, діючи улюбленим методом, добився усунення з поста свого начальника і став хазяїном в київському карному розшукові.

Горському пощастило заарештувати бандита Татарневича, що пограбував касу цукротресту. Невідомо з яких міркувань він перевів нальотчика з одиночної камери, що надійно охоронялася, до загальної, де нагляд за в'язнями був не таким суворим. Скоро якийсь підставний агент вивів Татарневича з тюрми, немовбито для допиту. Горському інкримінувалось одержання 118 фунтів стерлінгів за цей «сквозняк» — втечу.

Сидів у тюрмі і професіональний бандит Каплан-Кельменський-Мунчик. Дружина Мунчика — громадянка Левченко познайомилась з Аркадієм Горським, і той зразу ж закохався в неї.

Аркадію не довго довелось умовляти Валентина. Дружина Мунчика принесла йому шовкову ковдру та золотий годинник, і начальник карного розшуку обіцяв їй зробити все можливе для врятування коновода київських бандитів.

Напередодні суду Горський з'явився в камеру до Мунчика і запевнив його, що він одержить десять років, а потім йому буде влаштовано «сквозняк».

Та Каплана-Кельменського-Мунчика—київського Мишку Япончика розстріляли.

Кулакова—секретар Надзвичайної сесії, яка судила бандита, підтвердила, що Горський клопотався за Мунчика, добиваючись залишити йому життя як цінному інформатору.

У дні суду «Пролетарська правда» писала, що на початку 1925 року Валентину Горському було пред'явлено обвинувачення по 58 статті, немовбито за співучасть у справі Фанні Каплан, що робила замах на Леніна, але це слідство скоро припинили за «відсутністю доказів». Та воно й не дивно, коли зважити на тодішні порядки в київській міліції.

На попередньому слідстві Горський довго відмовлявся од усього, називав пред'явлені йому звинувачення інтригою та наклепом. А один раз під час побачення поклав дружині в панчохи записку. У ній повідомлялось, що в шийці переданого їй раніше чайника сховано листа з докладним описом його справи. Там же була й інструкція для дальших дій. Та дружині Шерлока Холмса не пощастило. Вона там же й загубила записку. Цей папірець пред'явили Горському, і він у всьому зізнався.

Понад двадцять адвокатів першого рангу старалися з усіх сил, щоб применшити в очах суду та громадської думки провину злочинця. Навіть в той час, коли наша держава, оточена з усіх боків ворогами, при наявності ворожих елементів всередині країни, була ще дуже слабкою, радянське правосуддя, виявляючи свою гуманність, відкривало широкий простір для діяльності оборони. Та якою яскравою не була красномовність адвоката, вона не могла викликати співчуття до справжнього злочину, до заклятого воєра.

Там, де суддя судить по закону, судові не страшна ніяка оборона. Хай оборона висловлюється на радянському суді на весь голос. Це не означатиме, що під впливом тих промов судді перестануть судити порушників закону, а ті, кому

належить сидіти в тюрмі, гулятимуть на волі. Це буде лише одною з гарантій того, що коли людину і засудять, то лише за здійснений нею злочин і тільки по передбаченій кодексом статті.

На суді кийвська знаменитість Зеленський вимагав: «Давайте забудемо про яму і розстріл». А інший корифей адвокатури, Бессарабов, у своїй дотепній ерудованій промові сказав, звертаючись до суддів: «Перо судді лише тоді пише добре, коли на його вістрі є кілька крапель крові, тільки не чужої, а крові власного серця...»

І що ж? Ніяка красномовність цих кийвських Цицеронів не змогла вплинути на суддів — людей з непохитною революційною свідомістю.

28 травня з самого ранку на площі біля приміщення суду зібрався натовп людей. Вирок оголосили о 6 вечора. Четверо обвинувачених, в тому числі і Валентин Горський, були засуджені до найвищої міри покарання.

Всім чотирьом відмовили в помилуванні. 2 червня 1926 року «Пролетарська правда» повідомила про виконання вироку.

Так закінчилось життя лжекозака Горського-Умнова. Сотник Ротарьов, розповідаючи про свого так званого земляка, згадав, що Горський одного разу заявив йому: «Краще прожити один день півнем, аніж тиждень куркою». Що ж, чого він бажав, те й одержав.

РОЗПОВІДЬ СЪОМА

ШТАБ-СУРМАЧ

1. „ЗОЛОТА ОРДА“ КУЗИ НАКОНЕЧНОГО

Тордістю справжнього кавалерійського полку є не лише міцні, віддані своїй частині рубаки, але й молодецькі сурмачі.

Всі полки старої червонокозачої дивізії мали чудові оркестри. Укомплектовані добровольцями, полковими вихованцями та полоненими петлюрівцями й денікінцями, вони органічно зрослися з своїми бойовими частинами. Брали участь і в кінних атаках, виносили з поля бою пораниених, а на дозвіллі на вимогу бійців і сільської молоді з однаковим старанням грали всілякі польки та веселий гопак.

Наш полк не мав своїх музикантів, що, так само, як і «паперове питання», дуже мучило ад'ютанта Петра Пилиповича Ратова. «Кавалерія без оркестру — все одно що пароплав без труби», — з гіркотою скаржився цей здоров'як.

І полк, зрештою, завів свій хор сурмачів. Якийсь спритний одесит Кузя Наконечний — юнак з синювато-блідим лицем та рано полисілою головою привів до нас — це було ще в Кальнику — цілий духовий оркестр. Всі музиканти Наконечного мали довідки про звільнення з 24 дивізії по різних причинах — і по хворобі, і за віком. У відвертій розмові новачки призналися, що в Вінниці, де вони досі служили, не було «відповідних умов». У важких переговорах з діловитими музикантами «відповідні умови» були все-таки вироблені. Сурмачів найбільше цікавила «роба». Як авансім видали обмундирування, хоч і їхнім тодішнім костюмам міг позаздрити будь-який стройовий ксмандир.

Вів ці переговори Наконечний. Та не зоставався бай-

дужим і перший корнет Афінус Скавріді — середній на зріст, з вузькими плечима і туго затягнуеною талією юнак. Посилено жестикулюючи тонкими руками, цей музикант у добре начищених чоботах у цій розмові виявляв неабияку активність.

Густі, щільно зімкнуті над переніссям брови, розкішні вії та кілька шоколадних крапельок-родимок на правій щоці надавали обличчю корнетиста дівочого вигляду.

На околиці його захисного картуза з поламаним козирком, як і в усіх музикантів, замість зірки вилискувала малюсінька ліра. Та у Скавріді до неї ще було припаяно срібне серце, проткнуте двома стрілами. Така ж емблема кохання красувалась і на клапані лівої кишені гладенько вигладженої солдатської гімнастюрки Афінуса.

Жвава мова корнетиста супроводжувалась досить красномовною мімікою тонкого смуглявого лиця і пустотливим «стрілянням» його виразних очей-чорносливів.

Та впадало у вічі ось що: вся дипломатична розмова мала вигляд якоїсь хитрої партитури. Капельмейстер впевнено вів свою партію, а перший корнет — свою. І Скавріді вступав у гру лише за помахом дирижерської палички, яку в цьому концерті-дебюті заміняв обпалюючий погляд Наконечного.

Під час обговорення «відповідних умов» Наконечний, дійшовши до кінцівки партитури, не без апломбу заявив:

— А без музики вам буде кепсько. Правда, я такий же вояка, як ви дюк Рішельє, якому збудовано чудовий статуї в нашій Адесі. Але я цілковито погоджуюсь з товаришем Суворовим. Цей знаменитий командарм говорив: «Музика подвоює, потроює армію. З розгорнутими прапорами і з гучною музикою взяв я Ізмаїл».

Десь підхоплені з чужих вуст правдиві слова славного генералісимуса були вимовлені тут без запинки.

І наче гарантуючи собі шлях відступу, новий капельмейстер взявся рекомендувати музикантів — не по прізвищах, а по інструментах, і говорив як по-завченому:

— Це наша валторна, симпатыга-хлопець. Але він підірваний, з грижею. І все-таки бере таку октаву, що дай бог кожному непідірваному. За ним іде бас — у нього хронічний катар шлунка. Та басы, це відомо й дітям, тримаються на легенях, а не на шлункові. На легені він поки що не скаржиться. З першим корнетом ви вже трохи познайомилися. Це сурйозний музикант, має шанси стати згодом

знаменитістю. Однак за віком він поки що малоліток. Його рік ще не призивався, майте це на увазі. Між іншим, пістон — це я. Мій рік уже демобілізований.

— Цей барабан, як барабан, але в своїй справі, можна сказати, він справжній Ян Кубелік. Не знаю ще, як у вас в кавалерії, а в піхоті, як відомо, командир в поході і в бою — хазяїн. Але барабанщик там теж не остання шпичка. Один крутить полк своїми командами, а барабанщик може рвонути такого «Крала баба дьоготь, крала баба дьоготь», що найгірша піхотинська команда полетить в атаку, як божевільна.

— Звичайно, все це казочки, я продовжу свою доповідь. Наш барабанщик — плоскостопий, та, дасть бог — це не завадить йому триматися в стременах. Ось я й запам'ятав — він хоч і спец по ударних інструментах, а каприччію на ложках виконує так, що краще не може бути. Так, на тих самих ложках, якими шамають кашу червоноармійці. Ну, а ця флейта, то вона на своєму інструменті врізає соло такого «жайворонка», що сам Глінка сказав би йому спасибі, звичайно, коли б тільки міг його почути. Але самі бачите, він з самого дитинства рахітик. Одним словом, — закінчуючи цей незвичайний парад, з особливим притиском мовив Наконечний, — всі ми білобілетники. Можемо служити, можемо й не служити. Ви поведетеся з нами добре, і ми зробимо добре. Слово адесита...

Цей незвичайний церемоніал викликав посмішки на вустах козаків, що зібралися біля штабу. Але церемоніймейстер, анітрохи не бентежачись, звернувся до них:

— Я бачу, ви щось посміхаєтесь. Напевно, думаете: от привів Наконечний в полк свою «золоту орду», а в розумінні грати на струменті — хай дую вітер. Я вже мовчу. За мене скаже сама гра нашої дружної артілі.

Музиканти розташувались на галявині, оточеній крисла-тими липами.

Їх свіжа зелень, густо всяяна ніжними бруньками, була наче припудрена рожевим пилом.

А поруч, за сітчастою огорожею заводських будиночків, у повному цвіті, щільною стіною стояв пахучий бузок, на фоні якого, виблискуючи сніговою піною квітів, виднілися густі зарості невисокого глоду.

Перший концерт Наконечного показав, що його характеристика, дана музикантам, була досить об'єктивною. І в той же час всі ми, прослухавши експромтний вступ нового

хору сурмачів, зрозуміли, що чудова гра першого корнета, цього безвусого і надто розв'язного юнака, була варта гри всієї «золотої орди» заповзятливого Наконечного.

А після цього й почалось... Мало не щодня Наконечний пред'являв ад'ютанту нову, тільки не музикальну, а дипломатичну ноту. То він вимагав спирту, щоб промити клапани, то перед самим виступом полку в когось з музикантів раптом пропадали чоботи. Часто з'являлась потреба послати людину, звичайно, з музикантської команди, в Одесу, щоб запаяти баци.

Афінус, завжди супроводжуючи в цих вилазках капельмейстера, знущально доводив ад'ютантові:

— Хочете кататися — кидайте монету за саночки. Знаєте, як кажуть у нас в Адесі — лусни, але тримай фасон.

— Заженуть вони мене на той світ, — скаржився Ратов. — І буде мені гроб з музикою.

Підморгнувши по-панібратськи ад'ютантові, Скавріді діставав з кишені штанів червону бархатку і починав тут же, в штабі, натирати високі халяви своїх хромових чобіт.

Під час демобілізації старших за віком залишив ряди полку наш штаб-сурмач. Ад'ютант, викликавши до себе Афінуса, запитав:

— Знаєш, що за штуковина оце кавалерійські сигнали?

Скавріді посміхнувся:

— Ви акнчательно смієтеся з мене? Це ті, що в мі-бемолі великої октави? Нам їх зіграти — раз плюнути!

«Акнчательний» — було улюблене словечко музиканта. І вимовляв він його на свій лад, з особливим притиском.

— Ці тра-бемолі для мене — китайська грамота, — відповів Ратов. — На сурму, заграй!

І ось непоказна сигналка, що досі могла видобувати лише мляві й монотонні звуки, в руках Афінуса наче піддавалась якимсь чарам. Знайомі мелодії сигналів, виконуючись тепер з лагідною співучістю, набирали зовсім іншого звучання і змісту. Збуджуючи в серцях дух відваги і закликаючи до подвигу, вони й справді здатні були подвоювати сили кавалеристів.

За додаткову винагороду, звичайно, Скавріді охоче погодився взяти на себе й функції штаб-сурмача.

Вправні оркестранти не ловили гав ніде. В селах, де квартирував полк, без них не обходилося жодне весілля. Коли люди не могли покликати весь оркестр, то Скавріді туди потрапляв неодмінно.

І не було у нас дня, щоб хтось не приходив із скаргою на Скавріді. То він не розраховувався повністю з шевцем за зміну головок на вихідних чоботах, то обдурив когось при обміні гімнастюрками. Видурив у когось командирське спорядження і не віддав за нього потрібної кількості махорки.

Одного разу Скавріді з'явився до штабу із згорнутою в трубку партитурою.

— Ось тут у мене, — багатозначно потряс він нотами, — не музика, а щось особливе, справжнє антик-маре з кандибобером. Як кажуть у нас в Адаесі — візьмеш в руки, маєш річ. Товариш Наконечний, наш дудельмейстер, написав спеціально для сьомого червонокозачого полку ексбирибиндинський марш.

— Ну й що ж? Зіграєте, послухаємо, — відповів Ратов.

— Ви теж хитрий, товаришу ад'ютант. На старому місці, коли ми писали для полку марш, нам видавали нові штани.

Скавріді просив, звичайно, штани нові, та Ратов, підозріваючи, що цей самий «ексбирибиндинський» марш був грубим перелицюванням, від угоди відмовився.

У Сальниціях до нашого лікаря прийшла немолода селянка і попросила дати їй якоїсь отрути для пацюків. Ніколи вона їх не знала, а тут раптом завелися. І головне, на що накинулись — на сирі яйця. Коли ж у штабі дізналися, хто постоялець цієї жінки, то й зметикували, в чому справа. Ад'ютант викликав першого корнета, і той зізнався, що випивав яйця він, обережно проколюючи їхню шкаралупу шпилькою.

Особливу пристрасть мав Скавріді до всіляких обмінів. Першому зустрічному він пропонував міняти солдатський ремінь на ремінь, чоботи на чоботи, папаху на папаху. За короткий час встиг тричі обміняти свого коня, правда, серед своєї музикантської команди. Та на четвертий раз обмінявся кіньми з якимсь селянином. Це вже виходило за межі дозволеного, і Афінусу знову довелося пересісти на свого чалого Стригунця.

В усіх цих сумнівних обмінах спритний сурмач, звичайно, не програвав. Він чудово володів вмінням обдурювати всіх, не лише простаків.

Його земляки з музикантської команди в жарт говорили, нібито Афінус одного разу намагався проміняти халупу своєї мамки на пам'ятник дюку Рішельє.

— З сурмою ти, Афоня, бог,— відверто говорили кавалеристи Афінусу,— а ось без сурми ти справжній одеський арап.

Одного не можна було відкинути у Скавріді—його вміння грати. Своїм інструментом він володів бездоганно. Та серцю юного сурмача зовсім не була чужа безкорисливість. Часто, а особливо в місячні ночі, що навівають і на молодих, і на літніх бійців спогади про рідний край, про близькі серця, чарівна сільська тиша порушувалась раптом хвилюючими звуками сурми. В ці хвилини наче якийсь світлий сум лився срібним дзюрчанням з душі великого музиканта.

Афінус, напевне, засумував за одеськими Фонтанами, за своєю Арнаутською, за дівчиною, в пам'ять якої до його музикантської емблеми було припаяне серце, проткнуте стрілами, і мотив звичайної пісеньки перевтілював на своїй чудо-сурмі в хвилюючу до сліз задушеву мелодію.

А тим часом Скавріді виконував простеньку, популярну в одеському порту і на околицях міста пісню:

Спрятався місяць за тучи
И больше не хочет гулять,
О дай же мне милую руку
К пылкому сердцу прижать...

Якось на командирських заняттях, під час перекуру, взводний Почекайбрат, камеронник з Кривого Рога, зиркаючи на розбухлий кисет Скавріді, прохрипів застудженим голосом:

— Насиплю в людечку тютюню і все горе закручу. Почастуй, Ахвінус, я твій друг!

— Теж мені знайшовся друг! — простягаючи все-таки взводному кисет, відповів Скавріді.— Ось в нашій Адесі була у мене мила людина. З нашого ж брата, дореміфасольщика.

— А що воно означає — дурень мій, квасольщик?

— До-ре-мі-фа-соль-ля-сі — ці сім нот знає корова. Та лише людина зуміла створити з них музику і пісні. І ось мій адеський друг був не якийсь там жевжик, а натуральний студент. Інші юнаки лізли в Пушкіни, носили жіночі косиночки замість кепок, розмальовували собі груди жар-птицями, для форсу, звичайно. А мій студент кинув свої гімназії, плюнув на різні фізики й хімії, відіпхнув таткові та мамині перини, зверходіяльниці, фаршировані щуки та свинячі грудинки, коротко кажучи, всю буржуазійську розкіш і подався в бродячі скрипалі. Треба було послухати, як він

своїм чарівним смичком краєв серця наших адеситів. Бре-хати не буду — я не бачив самих сліз, але його чудо-скри-почка таки плакала.

Схвильований приємними спогадами, Афінус мить по-мовчав, а тоді говорив далі:

— Був такий складач музики Чайковський... Так ось він, цей великий композитор, якого знає весь світ, з семи вищезгаданих нот написав знамениту оперу «Євгеній Онегін». А мій друг з цих же семи нот складав сімсот сім-десят сім переживальних романсів. Коротко кажучи, нас зна-ла вся Адеса. Інші музиканти пхалися на Фонтан, а ми з моїм другом не вилазили з Молдаванки та Пересипу, в тім числі й з адеського порту. Люди з ранку до пізнього вечо-ра слухали мене, зверхкорнетиста, і небувалого в світі скри-паля — Наумчика Рейнгольда. І хочете знати, з яких він класів? Та його батько і по цей день головний інженер аде-ської електричної станції. Скажу по совісті, збір робив Наумчик, а касою заправляв я. Копійка у нас водилась, а солодкі кренделі мали ми і на сніданок, і на обід. Ось то був справжній друг...

Скавріді, полещений увагою слухачів, поринув у вир спогадів і схвильовано говорив далі:

— А як почались усякі завірюхи та завірюшки, театри позакривались, а в садах та скверах було весело і без на-ших концертів. Коли нас кликали на мітинги і різні там демонстрації, то, не жаліючи, кидали в наші картузики спа-сибі. А ці купюри ніхто з адеських булочників не брав. Коротко кажучи — перші адеські скрипки і ті клали зуби на полицю. Та це хіба діло? Ми ж теж були за революцію. Взяти хоча б мою мамуню Афіну Михайлівну. У нас ім'я одне — я Афінус, вона Афіна. Знаєте, прала від пралі різ-ниться, а вона прала мішки з-під солі в амбарах Архипа Малосольного. Революція врятувала маму від каторжної роботи, та хліба від цього у нас не побільшало.

— Ось тут-то я й познайомився з Наумчиком. Дай бог йому здоров'я. І хоч один з нас був з Рішельєвської, а дру-гий — з Арнаутської, ми міцно подружили. Наумчик з його голубими очима, що їх бог наготовив для свого ангела, а випадково дав бродячому музикантові, з пурламутними гудзичками на білому пікейному жилеті, з шовковим бантом на шиї, сяв на сонці, як мідний корнет. А я в своєму дран-ті був схожий на обшарпану скрипочку мого друга. І щоб Молдаванка не затюкала жилетника — це неабияка біда.

Для неї жилет-піке — найвірніша ознака жевжика, гицеля, фраера.

— Ви бачили, як морська хвиля перебігає через хвилю? Так через наші голови прокотились десять переворотів, а нам хоч би що. Влада приходила нова, а ми з моїм Наумчиком все грали й грали по-старому.

— Та ось знаменитий Мишка Япончик надумав зібрати свій злочинський полк. Багато наших клієнтів записались до нього. Почали й нас кликати з собою. Мені це не зовсім сподобалось, а мій Наумчик каже: «Не можна відриватися од публіки. Треба і нам якимось послужити революції». Залишили ми нашу Адесу і побачили, що таке бойовий фронт. Проста людина дуже любить музику, а тим більш наша публіка — крадіжник. Він готовий віддати з себе все, тільки зіграй йому:

За город наш Адесу
И за адесских краль
Мильёнов мне не жалко
И головы не жаль.

Коротко кажучи — влаштувались ми і там непогано. А тут що вийшло? Полк Япончика не визнавав ніякої дисципліни, почав принохуватись до селянських скринь. Приїхали на фронт великі начальники з Балти. Неначе був серед них і Котовський. Розмова вийшла коротка. Япончика, звичайно, пристукнули. Це не Адеса, де з ним стільки панькались. Відібрали у них зброю. Декому почесали по-фронтівому спини. Мене, як малолітка, хотіли відіслати до мамуні, та я попросився в піхотинський Тилигуло-Березанський полк, а скрипки в полкових штатах нема. Так ми й розсталися не з своєї волі з Наумчиком. Не знаю, як він без мене, а мені його завжди не вистачає. Як демобілізуюсь, розкопаю дно Чорного моря, а його знайду.

— Послухай, Скавріді, — звернувся до сурмача Ротарьов, — наша козачня каже, що ти з циганського роду. Що на це скажеш?

Афінус, змірявши сотника з голови до ніг знищувальним поглядом, подивився на свої запорошені чоботи. Не поспішаючи, дістав з кишені штанів червону бархатку, нахилився, змахнув з взуття пилюгу, знову акуратно склав червону ганчірочку і лише потім відповів:

— Я адесит. І цим сказано все. Знаєте, що це значить? Коли ти тільки правильний адесит, то об'їздиш увесь світ,

а в свою Адесу неодмінно повернешся. У себе вдома адесит адесита втопить в ложці води, а в чужій стороні з будь-якої біди виручить. Ось що значить, товаришу сотник, адесит!

— А ти все-таки скажи, хлопче, як тебе зрозуміти, добра ти людина чи лиха? — запитав Почекайбрат, вдруге протягуючи руку за кisetом штаб-сурмача.

— Я сам не знаю,— відповів, замислившись, Афінус.— Можу сказати лише те, що лихого лають, а з доброго сміються. Мене і лають, і сміються з мене. Ось і визначай сам, що я за людина. Одне мені зрозуміло: я не такий, як усі, хоч нехай всі будуть і золоті. А раз я не такий, як усі, то я і є справжній адесит.

2. БУНТ „ЗОЛОТОЇ ОРДИ“

Нова економічна політика, яка вже почала давати перші позитивні результати, помилково розцінювалась на Заході як відступ, викликаний не силою Радянської влади, а її слабкістю.

Неміцний мир висів на волосині. Про це говорив і впійманий нами диверсант Ярошенко-Братовський в час своєї сповіді в 7 полку та в інших частинах дивізії.

Потрібно було нагадати нашим забутливим сусідам, що не вичерпались ще ні міць, ні революційний порив робітничо-селянських полків.

Восени 1921 року на Поділлі, в безпосередній близькості від румунського кордону, під керівництвом Михайла Васильовича Фрунзе, вперше після громадянської війни були проведені великі військові маневри.

Наш 7 полк рухався від Літина до Кам'янця, в район зосередження,— по тих місцях, де ще недавно велися жорстокі бої з пілсудчиками та з петлюрівцями.

Щоб нагадати кавалеристам нового поповнення про славні бойові традиції Червоного козацтва, ми, ветерани, розповідали бійцям про подвиги командирів та козаків примаковських полків.

В осінніх маневрах 1921 року брали участь знаменита 44 дивізія з її богунськими і таращанськими полками, що народилися в боротьбі з німецькими окупантами та гетьмано-петлюрівськими запродавцями, 45 дивізія, яка виросла з тилигуло-березанських та дніпровських загонів, що нага-

няли страх на румунських бояр і поміщиків, 25 Чапаєвська, 24 Ульяновська, 60, 41 і 58 дивізії.

Їх удари добре пам'ятали наші вороги і за Дністром, і за Збручем. Та особливо пам'ятними для них zostалися клинки червоних козаків і котовців. Корпус Червоного козацтва і бригада Котовського, що повернулася після розгрому антоновських банд на Тамбовщині, теж взяли участь в подільських маневрах.

Кінчилися великі осінні маневри. Ми рухались старовинним козацьким трактом, уздовж якого з двох боків тяглися шеренги польового клена. Сумовито шелестів над нашими головами зачеплений багрянцем лист. Широкі стовбури неначе були обтягнуті мишастим каракулем—так старанно відшліфувала природа дрібні складки їх незвичайної кори.

Зірване вітрами гостре, фігурної різьби, жовте листя шурхотливим килимом слалося під копита коням.

Настрій у козаків був піднесений. Сотні співали свої улюблені пісні. Не грав лише наш полковий оркестр. Ад'ютант, відставши од штабної колони, роздратовано говорив з Наконечним. Скоро Ратов зайняв своє місце і на запитання комісара Климова, чому мовчить хор сурмачів, відповів: «Наш капельдудка знову вимагає спирту. Каже: дорога важка, пилюга забила клапани».

Комісар, насупивши густі брови, притримав коня. Покликав Наконечного і щось сердито йому сказав. Сурмачі досить неохоче взялися за інструменти. В містечко Маків ми вступили під слабенькі звуки того самого «ексбирибиндинського» маршу, за який спритний Скавріді хотів здерти з ад'ютанта зайвий комплект «роби». Екзотична мелодія була не чим іншим, як переробленою на маршовий ритм вульгарною пісенькою того часу: «Моя мама шансонетка по ночам не спит...»

Маківські комсомольці вирішили влаштувати зустріч з нашими козаками. У визначений час в місцевій школі уже ніде було впасти яблукові. Та відкриття вечора затримувалось: не з'явилися музиканти.

— Тягнув я на Волзі-матушці мотуззя. Ходив там на підхваті і головним — в гулях. І все ж бурлацька лямка не викопала мені ямки. А через цих арапів-дударів, — першував Ратов, — ад'ютантська лямка вже натерла мені холку. Плюну я на все і піду в стрій.

Сурмачів все-таки умовили. За традицією, вони зіграли «Інтернаціонал». А під час доповіді Климова поодилиці за-

лишили приміщення і вже не повернулись. З висоти своєї трибуни Климов з тривогою дивився на порожні лавки музикантів, де самотно лежали величезні басы, корнети і кларнети, флейти і валторни.

Вискочив із школи й Ратов, та через півгодини повернувся, розчервонілий і сердитий: сурмачів ніде він не знайшов. І все ж вечір молоді йшов своїм ходом. Виступали наші витівники. Піднялися на сцену гармоністи з першої сотні, до них пристав з гучним бубном одноокий козак Семивзоров. Під цей звичайний похідний оркестр молодь навіть почала танцювати.

Та хоч ніхто й словом не обмовився про мерзенний вчинок сурмачів,— ні наші козаки, ні комсомольці,— на душі було якось неприємно.

Стало зрозуміло, що почнуться розмови,— і серед наших бійців, і серед населення Макова. Про цей «бунт» музикантів, ганьблячи всю Червону Армію, ранком уже будуть пащекувати і там, куди лише рукою подати — за кордоном, на румунському боці.

Пізньої ночі група козаків, на чолі з Семивзоровим, привела до штабу Наконечного. Знайшли його в халупці якоїсь солдатки. Зовнішній вигляд капельмейстера про дещо говорив сам. Та п'яний і в штабі тримався розв'язно. Климов, весь тремтячи від гніву, заявив йому: «Всіх вас, халтурників, віддам під суд військового трибуналу». А він, посміюючись, відповів: «І все-таки наша взяла».

Це переповило чашу. Наш завжди стриманий лєнінградець заскрипів зубами. Стиснув кулаки... Та вперед вискочив Семивзоров. «Ти, субчик, і в штабі будеш ще комизитися»,—сказав розлютовано і вліпив Наконечному ляпаса. П'яний музикант похитнувся і, зберігаючи рівновагу, наступив черговому Гусятникову на мозоль. Той скрикнув від нестерпного болю і штовхнув пройдисвіта, давши розрядку всій злості, яка зібралася в ньому проти рвача-музиканта.

Наконечного повели. Та одна справа, коли козаки не стримали свого справедливого гніву у хаті веселої солдатки. І зовсім інше — в штабі, в присутності начальників. Ранком всі ми зрозуміли, що «накльовується» прочуханка від секретаря партбюро Мостового. Та вона була лише авансом. Головне чекало нас попереду. Одне можна сказати — наша хиба, яку аж ніяк не можна було виправдати молодістю та роздратуванням, врятувала Наконечного і його найближчих друзів од суду військового трибуналу.

Ранком мене викликали до штабу дивізії. Не знаючи причини виклику, я доповів начдиву про всю цю історію.

— Це ми розберемо потім, — сказав Шмідт. — А зараз спішіть в полк і готуйте людей до параду. Огляд робитиме сам Фрунзе.

Повештаючись в полк в сумному настрої, думав, як вивести частину? Коли сурмачі не захотіли грати на вечорі, то чи погодяться вони це зробити сьогодні, коли їм випала така нагода всім нам насолити. Вивести головний полк дивізії без музикантів в той час, коли в інших полках на правих флангах стоять сурмачі, означало скандальний провал.

І потрібно було статися цій біді напередодні огляду, та ще й якого?

В Макові, в штабному дворі, козак Семивзоров, який разом із своїм псом Халауром прогулювався попід стінами клуні, побачивши мене, гучно відкашлявся і, лукаво посміхнувшись, повів своїм єдиним широко відкритим оком в бік високих двостворчатих дверей.

— Чуєте, товаришу комполка... Вони, видно, не тушуються!

І справді, через плетені стіни снопоксковиця долинали дружне гудіння голосів та хвацький перестук похідного бубна.

Ступивши через поріг, я побачив незвичайне видовище. На прим'ятій соломі сиділи музиканти і, притиснувши до губ об'єдені качани кукурудзи, наче справжні флейти, в досить хвацькому тоні виконували пісеньку:

Не для мене пришла весна,
Не для мене придет и лето...

Керував цим незвичайним оркестром той же Скавріді, тримаючи в руці замість диригентської палички ще цілий качан кукурудзи. Остеронь на соломі біля акуратно складеної вельхньої одежі музикантів лежав байдужий до всього Наконечний.

Плоскостоп-барабан, з траурною рамкою кавунового соку біля рота — шкаралуп вже було накидано повні ночви біля стіни, — вистукуючи на гучному бубні похідний дроб, в тому ж ритмові, наче автомат, відбивав одні і ті ж п'ять слів, що входили в «гільдейський гімн» піхотних барабанщиків:

Крала баба дьоготь,
Крала баба дьоготь,
Крала легкий тютюнець...

— Антракт! — оголосив раптом Скавріді і першим підхопився на ноги. Сурмачі, наслідуючи приклад корнета, припинили гру.

— А ви й не сумуєте, хлопці! — звернувся я до сурмачів.

— З повним черевом нічого сумувати, — насупившись, відповів Скавріді. І показав рукою на цілий кавун та варену кукурудзу. А тоді звернувся до товаришів: — Чуєте, братва, ми вже не товариші, а тільки хлопці.

В голосі корнетиста почулися примирливі нотки. Напевно, після нічної розмови з Наконечним дехто зрозумів, що справа набрала досить серйозного повороту.

— Товариша вам ще треба заслужити. А зараз ось що. Полк має виступати на парад. Огляд робитиме сам командуючий військами України і Криму товариш Фрунзе. Одягайтесь, йдіть до чергового за папахами та ременями, беріть інструмент, одержуйте в господарській сотні своїх коней. І вмийтеся. На все півгодини!

— Ми не поїдемо! — першим відгукнувся плоскостоп-барабан.

— Ні за що образили, та ще й змушуєте грати, — злісно випалила флейта-рахітик.

— Хай вам грає Хаїм Клоц. В цьому гилотному Макові є такий знаменитий цуг-тромбон. Він наш — адеський, — сказав довгов'язий бас.

— Або цей одноокий Семивзоров із своїм нахабним бубном, — відповіла валторна, яку завжди мучила грижа.

— Бубни добре б'ють, та погано годують, — відказав Скавріді. І роздумливо додав: — Еге ж, про те, щоб грати, не може бути й мови.

Вартовий, почувши через плетені стіни, що назвали його прізвище, увійшов до клуні. Відібрав у барабанщика бубон і промовив:

— Жили ми без вас досюди і далі обійдемося самі. Зберу я сам нашу козацьку музику, і виступимо, товаришу комполку. Трапляється отака ерундиція — артіль об'їдається слив. І весь час хапається за штани. Їм не до струмента. Так і скажіть начдиву, товаришу комполку. Вам повірять, бо всі знають, які вони жаднюги. Гляньте, скільки

кавунів змолотила ця обжерна команда. А пшонка? Це ж найперший солдатський провіант!

— З тими довідками,— додав я,— які ви одержите, не влаштуєтесь в жодній частині. Поїдете до своєї Одеси. Та ми повідомимо й туди. Напишемо, Скавріді, твоїй матусі Афіні Михайлівні. Хай узнає одеська прачка, ця трудова людина, який у неї чудовий синок. Пошлемо ми, Афінус, листа і на твою Арнаутську вулицю. Подивимось, як ви там затанцюєте. От сьогодні всі побачать — сурмачі ви чи й справді «золота орда».

Скавріді нагнувся, підняв суху стеблинку і поклав собі в рот.

— А з нашою капельдудкою що зробили! — процідив він крізь зуби.— Що це за порядок? У вас козак Семивзоров і за прокурора, і за суддю?

— Вийди тільки отсюдова, а цей звір Прожектор так і кинеться на нас із своїм козацьким канчуком,— пробубонів плоскостоп-барабан.

Запевнивши сурмачів, що їх ніхто й пальцем не зачепить, я сказав:

— Ну, ворухіться. Часу в нас обмаль. Краще ж сісти в свої сідла, аніж на лаву підсудних.

— Не маєте ніякого права! Ми не військовозобов'язані.

— Ми білобілетчики.

— Служимо згідно договору.

— У мене плоскостопість.

— А я в дитинстві хворів скарлатиною.

— Досить, облиште свій акнчательний шухер, — суворим і високим бемолем розпорядився Скавріді.— Оголошую антракт! Треба, братці, дещо обмізкувати. Що скажеш ти, клепаній? — звернувся Афінус до капельмейстера. В його сердитому голосі зараз не почулося жодної шанобливої нотки до свого прямого начальника.— Повернись, Кузя, до людей своєю персоною і подай хоч яку-небудь інтонацію. А то надувся, як слон Ямбо, і тримаєшся за свій розмальований хобот.

Наконецний так само мовчки піднявся, обтрусив широкі галіфе від соломи і пішов до виходу. На порозі клуні зупинився, повернувся до розтривоженої команди.

— У мене залишилась лише одна варіація,— ослабленим голосом сказав він.— Я йду. З якими очима — один бог знає. А ви, гицелі, як хочете. Скажу ось що: заварили мамалигу ми всі, а давитись нею буду я.

Настала тяжка мовчанка.

Порушив її владний голос Скавріді:

— Піднімайся, капела! Кінчилася увертюра ля-мажор. На якого біса нам тут акнчательно припухати.

Це вже була капітуляція. Та у Афінуса, до чийого голосу прислухалися сурмачі, все ще тлів вогник завзяття.

— Братці,— звернувся він до своїх товаришів,— ви чули слово вашого ад'ютанта: «Кавалерія без оркестру — все одно що пароплав без труби»? Так ми цього не допустимо.— Повернувся до мене і злісно процідив: — Гаразд, виступаємо. Знайте, ми не «золота орда», ми натуральні сурмачі. А проте будемо скаржитися товаришеві Фрунзе.

— Це ваше право!

Станичник, злегенька побрязкуючи похідним бубном, виступив крок вперед.

— Так у вас ще знайдеться совість скаржитися? — суворо запитав він.— Хто ж ви після цього будете? Це клоп, коли його не чіпаєш — він кусає. А зачепиш — засмердить! Ви ж, хоч і музиканти, але люди, не клопи.

— Неодмінно треба поскаржитись,— почувися поодинокі голоси. Та сурмачі один по одному виходили з темної клуні.

Семивзоров, знову зайнявши свій пост, широко розставив криві ноги і з злорадною посмішкою дивився на замурзані кавчнним соком лиця сурмачів.

— Що, архангели, догралися?

Штаб-сурмач навіть не поморщився.

— Заткнись, кривоока жаба. Недарма ти такий, бог шельму завжди мітить.

Прожектор взяв у руки канчука, Вовкодав Халаур вищирив ікла.

— Ну, ну, Альоша, ша! Візьми на півтона нижче! Рукам волі не давай,— заляк у рішучій позі музикант.

— Ех, ти, Сквородка, даремне лаєшся,— відповів козак.— Знаєш, мені тебе відлупцювати — раз плюнути. Так ти платиш добром за добро. Хто вам, гаспидам, припер кавунів? Хто підкинув пшонки? Хто для вас бубна свого не пожалів?

Вся наша 2 Чернігівська червонокозака дивізія вишикувалась на широкому плато за Маковом. Нежарке осіннє сонце освітлювало веселе поле, вкрите високою стернею, що мерехтіла блідим золотом.

За нашими спинами на далеких гребенях крутих косогорів синіли суцільні пасма темних лісів, а попереду, десь за Кам'янцем, по той бік кордону, виднілися оповиті голубим серпанком осіннього ранку далекі низовини бессарабської землі, що потрапила в чужі руки.

Зліва, з-за плато, на якому завмерли в чеканні кілька тисяч нетерплячих вершників, стриміли, схожі на татарські списи, гостроверхі шпилі струнких тополь, виблискувала на сонці золотоголова маківка маківської церкви.

Оглядаючи полки, прославлений більшовик-полководець проїхав на чудовому арабському скакуні уздовж розгорнутого фронту.

Невеличка темна борідка Михайла Васильовича Фрунзе, його міцна посадка в сідлі, яскраві нашивки — «разговори» на гімнастюрці надавали йому богатирського вигляду.

Мене весь час мучила думка: що ж ми, командування полку, скажемо на скаргу музикантів.

І що ж? За весь час існування нашої музикантської команди сурмачі ще не грали з таким завзяттям, як сьогодні. І жоден з усіх корнетів всіх шести полкових оркестрів нашої дивізії не лунав так мелодійно й зворушливо, як корнет Афінуса Скавріди.

Після параду Фрунзе робив огляд кінному навчання дивізії. Протягом двох годин, знімаючи густу куряву, носилися наші полки по широкому полю, здійснюючи, за командою начдива, найскладніші перешикування. Потім начдив Шмідт вирішив показати товаришеві Фрунзе козацьке навчання лавою, яке зверх учбової програми було відшліфоване лише нашим 7 червонокозацьким полком. І ось за німою командою — знаком оголеного клинка, шабельні сотні на розпалених після шаленого скакання конях помчали в усі кінці безкрайого поля. Ще змах клинка — і підрозділи розсипались в ріденьку лаву, охопивши величезну територію невиразним і слухняним волі командира рухливим намістом. Ще команда, подана клинком, і коні, відчувши легеньке натягування повода та ледве помітний дотик шенкелів, згинаючи коліна, плавно падають набік і витягуються на колючій стерні. Козаки з гвинтівками наготові сховались за їхніми крупами.

І знову, виконуючи волю командира, піднявся стрій лави, ріденьке намисто зібралось в щільні лінії, потім перешикувалось в розгорнутий фронт і понеслося в нищівну атаку

на умовного «ворога», оглушуючи все навколо могутнім козачим «ура».

Після атаки ми знову зайняли своє місце на правому фланзі дивізії. Михайло Васильович, під'їхавши на коні до строю, з радісним натхненням подякував полкові за козацьке навчання.

— Спасибі, товариші, спасибі, голубчики! — якимось побатьківськи пролунали прості і щирі слова командуючого.

А потім Фрунзе повернувся до нашого начдива і, посміхаючись, голосно сказав:

— Так, Дмитре Аркадійовичу, козаці коні — це вам не циркові моржі. Показати б їх Дурову!

Наблизився до нас і весь численний почет Михайла Васильовича. Попереду, у супроводі поета Івана Кулика, незграбно сидів на малорослому коні Дмитро Захарович Мануїльський — секретар ЦК Компартії України. Він був схвильований, по щоках його котилися великі сльозини.

Шмідт під'їхав до нашого строю і захоплено випалив:

— Ну й розчулили ж ви, товариші, Мануїльського. Він мені сказав, що таке вперше бачить.

На душі було радісно, а водночас і тривожно. От-от, думав я, вийде з строю хтось з сурмачів і в присутності секретаря ЦК, комкора Примакова та найбільших керівників Червоної Армії почне скаржитись на командування полку. Але тяжкі хвилини йшли, і ніхто з строю не виступав. Нарешті Фрунзе пришпорив коня і поскакав геть. Моя голова мимоволі повернулася в бік музикантів. Очі зустрілися із зволеними очима штаб-сурмача. Афінус витягнув шию і пильно дивився на мене, наче намагаючись щось сказати. Я під'їхав до нього. Кусаючи губи і скося позираючи в бік Наконечного, штаб-сурмач тремтячим голосом мовив:

— Що я вам скажу, товаришу комполка. Сидячи в клуні, ми думали, що наша біда — це все, а полк — то так собі, дрібниці. А зараз зрозуміли: полк — це таки все, а наша біда — тьху, пустяковина. І акнчательно це не втратили ми совісті, щоб своїми скаргами псувати людям це тожество. І хай не думає Прожектор, не клопи ми, а люди! Братва вирішила мовчати! — закінчив Скавріді і ще раз скопив очі на Наконечного.

Значить, урочистість моменту зачарувала й хитливі серця наших шалапутних сурмачів.

Після маневрів Наконечний поїхав з полку. На його місце ми підшукали скромного й тямущого товариша.

3. ЧУДО-ТРУБА АФІНУСА СКАВРІДИ

Сталось це вже пізньої осені 1921 року під час важких боїв з однією закордонною петлюрівською бандою.

Керувати підрозділами при дуже широкому фронті атаки можна лише з допомогою звукових сигналів. І штаб-сурмачу Скавріді дісталось-таки того дня. На конях ми були досить помітними мішенями, і одна куля,— а вони аж роїлися навколо нас,— прострелила розтруб Афінусової сигналки.

— Акнчательно, акнчательно настав мені кінець,— стримуючи одною рукою коня, з болісною посмішкою скаржився штаб-сурмач.

— Ахвінус,— заспокоїв його Бондалетов, красуючись у своїй яскравій черкесці,— не бійся, двом смертям не бути, а одної не минути.

— Легко тобі говорити, Іване. Тебе коцнуть, і командир візьме собі іншого коновода. А де він знайде такого сигналіста, як Скавріді? — спробував відбутися жартом Афінус. І, почувши різкий свист кулі, прихилив голову мало не до гриви коня.

Але тут штаб-сурмача зачепив Семивзоров.

— А ти, видно, з стану віруючих?

— Потрібна мені твоя віра! — відповів Скавріді, все ще прислухаючись до свисту куль.

— А от коли б не звик бити лобом богів, не кланявся б перед кожною кулею,— наполягав козак.

Ми не помітили, як Скавріді, пришпоривши коня, помчав до найближчих куців. В голубуватому серпанку осіннього дня, далеко на горизонті гострим зором приморського жителя він помітив рух якоїсь кінної колони.

Повернувшись на галопі, Афінус доповів про появу на Авратинському шляху якоїсь військової частини. Ми з години на годину чекали звідти п'яту сотню Ротарьова. Щоб поквалити уральця, послали назустріч Гусятникова.

— Дозвольте і мені,— попросився музикант,— мій гудок долине скоріше, аніж кінь взводного...

Коли пришпорений Стригунець, невдоволено змахнувши хвостом, поніс на галопі штаб-сурмача вслід за Гусятниковим, Семивзоров не без єхидства процідив:

— Як-не-як, а все-таки далі від жаркого місця...

Скоро ми почули бадьорий бойовий поклик, виконаний з особливою силою. То був владний сигнал тривоги, який завжди хвилював серця кавалеристів.

Сховавшись від поглядів ворожих стрільців за кущами ялівцю, штаб-сурмач, напружуючи всю силу натренованих легенів, подав сигнал «Тривогу сурмлять», потім — «Скачи, лети стрілою». Та скоро почулася нова команда: «Вершники, женіть своїх коней в поле галопом скоріш». Здавалось, це була відповідь на сигнал, який линув здалеку, з боку Авратина. А насправді її сурмив той же Скавріді. А тут, під Стетківцями, атакуючі знемагали від напруження моральних і фізичних сил. Здавалось, що, покірні волі сурми, їм на поміч несуться свіжі сили.

І ці сили справді були вже недалеко.

.... На площі біля церкви після остаточного звільнення села від петлюрівців розташувався наш бойовий обоз та санітарні тачанки з пораненими. На одній з них в закривавленій гімнастборці, з обрізаними рукавами, витягши уздовж тіла перев'язану білосніжними бинтами руку, лежав наш штаб-сурмач. Його зблідле від великої втрати крові лице неначе сяяло. Поруч лежав його постійний «ворог» Семизворов, який був поранений у коліно.

Об'явивши Афінусу подяку за виявлену ним відвагу, комісар звелів видати сурмачеві комплект нового обмундирування. Та музикант, ворухнувши головою на подушці, підняв на нього докірливі, пекучі, неначе запалені очі.

— Ну... коли б це сказав Мишка Япончик... інша справа... А ви...— Афінус ледве ворухив пересохлими губами,— ви мене знову кнадаєте за арапа... Навіщо мені ця роба... Якось командир збирався написати моїй мамуні... Не пожалійте марки... Сповістіть їй за сьогоднішній день...

По дорозі із Стетківців на Матрунки Ротарьов розповів, в яких обставинах був поранений Скавріді. Коли п'ята сотня, рухаючись на поклик сурми, зрівнялася з кущами ялівцю, за якими від бандитських куль ховався Афінус, кінь сурмача, охоплений загальним поривом, поніс вершника в гущу атакуючих. В цей час, за свідченням Ротарьова, штаб-сурмач, давши волю своєму Стригунцю, з мундштуком сурми в роті, підбадьорюючи козаків і не відстаючи від них ні на крок, весь час подавав сигнал «Тривогу сурмлять». За кілька хвилин Скавріді поранили в праву руку. І ось, притримуючи сурму лівою рукою, він не переставав подавати сигнали, поки сотня не відкинула всіх бандитів з східної околиці села. І лише після того, звалившись мішком з коня, дозволив санітарам перев'язати рану.

РОЗПОВІДЬ ВОСЬМА

„ОКО БАЧЕ, ВУХО ЧУЄ“

Одного разу начдив Шмідт, направляючись з Хмельника до Вінниці в штаб корпусу, заїхав в Літин.

Почекайбрат — начальник дитячого будинку, або, як його звали козачки, «командир татарської сотні», помітив начдива і вирішив «підтягти» свою вже досить зміцнілу від козачих турбот гомінливу команду. Густим басом, який був чутний на всю вулицю, він наводив порядок «в строю».

— Іди у хвіст!

— Припинити розмови!

— Дивіться одне одному в потилицю!

Шмідт, привітавшись з нашими вихованцями і роздавши пряники, що їх літинські крамарі чомусь називали «жамжиками», звернувся до Почекайбрата:

— І тебе, хлопче, з такою голосною тримають в мамках?

— А я їх цицькою не годую, — досить бадьоро відповів неповторним басом козак. — Вони, товаришу начдив, самі вміють хліб жувати.

— Я ж не сказав, що у тебе товсті груди. А бас твій справді жирний. З ним тобі не в мамках ходити, а моє місце зайняти. На дивізійному кінному навчанні легко без штаб-сурмача обійдешся!

— Я згоден, товаришу начдив, — не розгубився «командир татарської сотні». — Давайте будемо мінятися.

— Гаразд, я подумаю, — серйозним тоном відповів начальник дивізії. — Тільки хочу знати, яка буде лодача?

Почекайбрат, завернувши малят, що почали вже сходити з тротуару, з тією ж поважністю сказав:

— Можу дати свою криворізьку економію і п'ять табунів власних коней.

— Ех, козаче, я не знаю, куди мені діти свої десять прилуцьких економій і сто табунів коней,— відказав, сміючись, Шмідт.

І нічого дивного не було б в тому, якби «командир татарської сотні» вийшов у начальники кавалерійської дивізії, — сотенний коваль 5 полку Микола Федоров став начдивом. Та ще легше Почекайбрат міг би стати оперним співаком. Для цього він мав усі дані. Коли б не обставини... Ніхто не може сказати, скільки через підступні дії жовтоблакитників віднято у народу Пушкіних, Шевченків, Шаляпіних, Павлових...

Спішившись, Шмідт зайшов у приміщення нашого штабу. Помітивши біля одного з штабних столів Крилова, ступив до розвідника і по-дружньому поплескав його по плечу.

— Важливого птаха упіймав ти, — сказав начдив. — Цікаво, чи хоч подякував тобі твій начальник?

— Ми, товаришу начдив, працюємо не за спасибі і не за страх, а за совість,— відповів Іван Воніфатійович, трохи окаяючи. І подивився поверх окулярів на свого шефа — Письменного.

— І підчепили ж ми його на чому? — по-дитячому посміхнувся трьохгорець. — Ніколи і не повірите — потягло сердешного на кавуновий сік!

— Як це так? — з подивом у голосі запитав Письменний.

— Дуже просто, товаришу начальник. Самі знаєте, як ми їх завжди беремо — в час нічного побачення з дружиною чи коханкою, а то ще в приятелів-куркулів — біля самогону. Цей Братовський — це ми знали напевно, спиртного не споживав, з молодіцями теж не водився. Одним словом, справжній резидент. Слабість у нього була на сік квашених кавунів. А вони водяться лише в требухівської попаді та ще у вонячинської. От у Вонячині — колишній шепелівській столиці, ми й накрили диверсанта. Приймала його попададя гостинно. Не те, що нас. Ад'ютанту Ратову навіть воскового недогарка жаліла. Це коли штаб квартирував у Вонячині.

— Молодець, Красна Пресня! — захоплено випалив Шмідт. — А ось я знаю — ваш начальник Фелікс Едмундович багатьох залізною мітлою вигнав з ЧК. І по заслу-

гах. Весною 1919 року, коли ми ще стримували петлюрівців під Проскуровом, і мені попався один такий Шерлок Холмс. З тих, що не виявляють ворогів професіональним оком, не викривають їх фактами, а роблять горлом. Привів він якимось до штабу «контрика» і хвалиться: «Упіймав важливого гада. Граф, і не простий, а якийсь тупий граф». Ми з комісаром і запитуємо: «Документи перевірів?» Шерлок Холмс відповідає: «Документів у нього не знайшлося, та він сам зізнався. Каже, що тупий граф». Ну, наш комісар взявся за цю справу, і з'ясувалось, що цей «запеклий контрик», «тупий граф» — звичайний топограф. Ось такі Шерлоки Холмси ловлять мнмих ворогів і мнмих графів, а справжніх прогавлюють.

— У сім'ї не без виродка, — повів плечем Письменний.

— От їздив я недавно до Харкова. Товариш Фрунзе нас скликав. Зустрівся в столиці з своїм хорошим другом Зетонським, і розповів він мені забавчу історію. Восени 1920 року проводив він засідання Галревкому в Тернополі. Раптом увірвався в зал, весь у пилюці, Потапенко, командир другого червонокозачого полку, і командує: «Кличте, товаришу голова, всіх своїх членів і садовить їх на мої кулеметні тачанки, бо зараз сюди йде отаман Тютюнник. Мене послав до вас сам Примак». Володимир Петрович, як професор, ніколи не підвищував голосу, а тоді не стримався. Тут же в залі підійшов до голови Галчека і закричав: «Отак ви працюєте! У вас «око баче, вухо чує», а Тютюнник під вашим носом лізе до нас у столицю». А справа ось у чому, — додав Шмідт, — на табличках Галчека були намальовані око і вухо, а поруч — грізні попередження: «Око баче, вухо чує».

— Що ж, — відповів Письменний, вже трохи нервуючи, — в Тернополі було тоді кого страхати. Там і підпілля Пілсудського, його знаменита «ПОВ» (Польська Організація Військова), і агенти Петрушевича — галицького диктатора, і диверсанти Петлюри, і єзуїти Ватікану.

— Тим більш потрібно було не страхати їх, а хапати, — говорив далі Шмідт, — ось як наша Красна Пресня схопила мазепинського сотника і резидента пана Чоботарьова — Братовського. Тоді б не довелось Пантелеймону Потапенкові вивозити галицький уряд з-під носа Тютюнника на кулеметних тачанках...

Всі ми вийшли на вулицю.

До штабу наближався вершник, шинель накинута

наопашки і застебнута на гаплик. Правий рукав, відстовбурчений гвинтівкою, піднявся догори. Начдив підкликав кавалериста.

— Козак першої сотні Семен Вовк, — чітко відрпортував вершник.

— Хоч ти і Вовк, а ніхто тебе не боїться, товаришу. Ось у такому вигляді. Скажи, друже, що з тобою буде, коли з кущів вискочить хоча б один бандюга? Поки вивільниш гвинтівку, він тебе тричі зарубає. Ти що, служив у Махна? Це анархія отак, як ти, носила гвинтівки.

— Товаришу начдив, — зовсім збентежився молоденький кавалерист, — я у Махна ніяк не міг бути. Служив і служу Радянській владі. А гвинтівку взяв у рукав, щоб не запорошилась. Та й хмарилося зранку, думав, — піде дощик, заховав ствол.

— Більше цього не роби. Ствол, звичайно, берегти потрібно, та перш за все треба оберігати своє життя. Тримай гвинтівку завжди напоготові. Тоді ти будеш для бандитів справжнім вовком! А ви, земляче, — повернувся до мене начдив, — написали б для козаків нашої дивізії просту пам'ятку, як мусить поводитися козак в районах, де водяться банди. І про цього Вовка згадайте.

Ця пам'ятка, брошура на 10—12 сторінок (перший мій «твір»), скоро з'явилась в світ, бувши надрукованою в літинській повітовій друкарні.

Влітку 1959 року в московському приміському поїзді, що йшов до Кучино, зі мною привітався ставний солідний чоловік. Як я не роздивлявся смугляве лице з правильними рисами, великі чорні очі з моложавим блиском і зачеплену сивиною непокриту голову, я так його і не впізнав.

Тоді кремезний чоловік, поправивши легким рухом руки білосніжний галстук, вийняв з свого портфеля книжку негритянського письменника Сембена Усмана «Син Сенегалу» і, швидко водячи вічним пером на її титульній сторінці, зробив надпис: «Дорогому моему командирові полку Червоного козацтва від перекладача».

Простягаючи мені подарунок, сказав: «Та я ж Семен Вовк, колишній козак першої сотні сьомого полку. Той самий, якого картав в Літині начдив Шмідт».

РОЗПОВІДЬ ЗАВЕРШАЛЬНА

СУРМАЧІ СУРМЛЯТЬ ТРИВОГУ

1. „ТРИВОГУ СУРМЛЯТЬ, СКОРІШ СІДЛАЙ КОНЯ“

Після великих осінніх маневрів 1921 року, які показали невгамовним сусідам, що в порохівницях радянських солдатів є ще порох, війська повернулись на місця колишніх стоянок. Наш полк розмістився в старому районі — Літині і в навколишніх селах.

Я зайняв невеличку кімнату в будиночку літинського непмана Шкляра, а Іван Бондалетов повів верхових коней в село Борків. Скоро їх важко було узнати — так вони поправились на вівсі нового, багатого врожаю.

Та ця олагодать тривала недовго. Для Марії і Грома то була остання осінь. Через підступні дії панів отаманів загинули і ці мої бойові друзі.

Неп та голод в Поволжі запаморочили голову реваншистській військовій кліці у Варшаві. Посилились позиції Пілсудського як кандидата в головкоми нового хрестового антирадянського походу.

Вояччина за Збручем і навіть за Дністром, нацькована Парижем та Лондоном, підозріло заворушилась, домовляючись з петлюрівськими отаманами.

Те, що в 1920 році не могли зробити дивізії пілсудчиків, тепер вогнем і мечем мали завоювати покидьки з калішських та стрижалківських таборів під командою Тютюнника, Палія, Булак-Булаховича і Гулого-Гуленка. Не виключалося і втручання регулярних сил Румунії та панської Польщі.

Ці посягання на нашу Батьківщину протверезили голови багатьох білогвардійців. Краща частина інтелігентів-емі-

грантів, в яких пробудилося справжнє почуття гордості за свою вітчизну, розірвала з ганебним минулим. В журналі «Зміна віх» вони відзначали, що лише Радянська Росія зможе забезпечити цілість кордонів та культурний розвиток народу.

Але не всі змінювівці з чистим серцем співали осанну Радянській владі. Багато з них підспівували, сховавши, за рецептом єзуїта Єднака, камінь за пазуху.

Уряд Пілсудського підписав 18 березня 1921 року Ризький мирний договір і зобов'язався розпустити всі організації, ворожі Радянській Росії і Радянській Україні. Але газети емігрантів і європейська преса протягом всього літа 1921 року галасували: «Петлюра готує похід на Україну», «Штаб Тютюнника розмістився у Львові», «Повстанцям забезпечена широка допомога Заходу і, в першу чергу, Франції», «Україна вирує».

На неодноразові запити Радянського уряду України Скірмунт — міністр іноземних справ Пілсудського зарозуміло відповідав, що Польща суворо виконує умови мирного договору, що петлюрівщини в Польщі не існує і що всі чутки про підготовку походу Тютюнника не відповідають дійсності.

Похід, який намічався на травень, все відкладався, і роздратовані правителі Франції різко скоротили видачу субсидій. Тоді Петлюрі довелось наполовину урізати штат своїх міністерств. Сотні безробітних сановників змушені були зайняти нари в стрижалківському та ланцутському таборах.

Генерал-хорунжий Тютюнник, як стало відомо пізніше, всіляко квапив Петлюру:

— Що ж, пане головний отаман, будемо чекати, поки всі наші ватажки перекинуться до червоних? Давайте волинити, а більшовицька зараза тим часом забереється в наші козачі табори... Мало вам Мордалевича та Братовського? Поки будете зволікати, провалиться і наш новий отаман Крюк. З ким ми тоді підніmemo Україну?

Там, за кордоном, в Тернові — петлюрівській «столиці», Братовський чув про якогось таємничого отамана Крюка. Та коли він запитав про це у Чоботарьова, той промовчав. Видно, на цього великого птаха робилась серйозна ставка, коли навіть відповідальним агентам не говорили, де він отаманує. «Хто б це міг бути?» — сушив собі голову резидент пана Фльорека і Чоботарьова.

Тривога генерал-хорунжого, який довго виношував божевільний план походу на Україну, була недаремною.

Дехто з діючих на Правобережжі панів отаманів стомився. Ті, у яких мозок ще не зовсім заплив самогоном, вже починали розуміти, що народ глухий до їхніх закликів. Хто не зовсім здичавів у кривавому чаду петлюрівщини, бачив, що селяни, яким вони несли війну й злигодні, хочуть миру і спокійної праці. Деяким остогидло паразитичне існування і звіряче життя в ярах, ущелинах та скитах. Були серед петлюрівських ватажків і вихідці з народних низів. Одурманені націоналістичним чадом, вони плелися в хвості отаманщини.

Кілька місяців миру розкрили їм очі. Зрозумівши, що справжня народна влада — це Ради, вони й повинилися.

Незадовго до описаних подій на Правобережжі здалися рештки банди якогось Кочубея. Відгукнувшись на заклик влади, припинили боротьбу отамани Кундії, Бузлик. В районі Липовця застрелився отаман Лихо. В Богуславському повіті відмовився од боротьби Лапаперда.

Радянська влада, взявшись за відбудовування народного господарства і налагодження нормального життя, закликала всіх «печерних людей» скласти зброю і включитися в мирну творчу працю.

В листопаді 1920 року на Поділлі, в районі Жмеринки, Могилева, Кам'янця-Подільського, Нової Ушиці, Проскурова і Волочиська під ударами радянських військ розсипалась петлюрівська армія — всі її дивізії, мазепинські полки, бригади осавулів Яковлева і Фролова. Петлюрівців, які не встигли втекти за кордон, пани отамани об'єднали в свої зграї.

Жителі Поділля стомилися від нескінченної війни і постійної зміни влади, вони зрозуміли, що новий курс радянської політики дає їм і мир, і можливість спокійно працювати на себе. І все частіше самі селяни виловлювали самостійників або ж, як це сталося в Гранові з Максюком, вказували, де ховаються банди.

Недаремно Тютюнник квапив шефа. Львівська газета «Вперед» 12 червня 1921 року від імені петлюрівців, інтернованих в ланцутському таборі, помістила на своїх сторінках замітку під назвою: «Крик наболілої душі».

Назвавши своє звернення криком відчаю, інтерновані вимагали покінчити з внутрішніми чварами, політиканством купки узурпаторів, з сваволею конторозвідки, яка може

кожного визнати винним і відправити в табір смерті Домб'є. Єдиним і жагучим бажанням багатьох петлюрівських вояків, судячи з цієї замітки, було — вирватися з того пекла і повернутися до рідного вогнища, до мирної праці.

Та петлюрівська продажна камарилья думала інакше. 17 червня 1921 року у Варшаві зібрався з'їзд «повстанців», скликаний другим відділом генштабу. Відкрив його білогвардієць, колишній лідер есерів Савінков, який вважався поміж петлюрівців монархістом, а серед монархістів — більшовиком. Він заявив, що його організація на Україні — «Союз захисту батьківщини і свободи» — передається ним, Савінковим, в розпорядження партизанського штабу Тютюнника. Від імені петлюрівського так званого «Уряду повернення на Україну» висловився отаман Київщини Бессарабенко. Він заявив, що все Правобережжя заворушилось. З благословенням, адресованим «повстанцям» всіх відтінків — Булак-Булаховичу, Тютюннику і Гулому-Гуленку, виступив ад'ютант Пілсудського — полковник Девоїно-Сологуб.

Після з'їзду Тютюнник розгорнув шалену підготовчу роботу.

Він розмістив свій штаб у санаторії Кисельки під Львовом, а сам поселився в Європейському готелі. Щоб бути в курсі всіх справ, уряд Петлюри теж перебрався з Тернова у Львів.

Незабаром на радянській землі було перехоплено наказ Тютюнника, адресований з Польщі пана Пілсудського отаманові Лівобережжя — Левченку. Цим наказом генерал-хорунжий повідомляв своєму підлеглому, що пан головний отаман наказав до 1 серпня 1921 року закінчити всі приготування до загального повстання.

Перед отаманом Лівобережжя ставили такі завдання: повністю зруйнувати залізниці на лініях Гомель—Бахмач, Ямполь—Конотоп, Ворожба—Льгов; оволодіти Полтавою і Харковом, знищивши радянський центр на Україні; висадити залізничний міст біля Кременчука; порушити зв'язок частин червоних військ між собою та з штабами Київського і Харківського військових округів.

Тютюнник рекомендував широко використовувати телефон, залізницю, підводи, самокати, церковні дзвони і палаючі смоляні маяки на підвищених місцях.

Розпорядженням другого відділу польського генштабу до ватажків самостійників були прикомандировані відповідальні емісари, до Тютюнника — майор Фльорек, начальник

львівської експозитури, а до полковника Палія — поручник Шолін, начальник гусятинського постерунка.

Радянський уряд, маючи точні дані про ці приготування, під загрозою конфіскації польської частини царського золотого запасу, ставив вимогу про висилку з Польщі ватажків білогвардійщини.

У ноті-відповіді Скирмунт запевнив Москву і Харків, що між 8 і 20 жовтня будуть вислані за кордон Савінков, Петлюра, Тютюнник і Булак-Булахович. Та це була тільки лицемірна заява міністра-пілсудчика. Названих контрреволюціонерів справді вислали... тільки не через західний, а через східний кордон Польщі, і не поодиночі, а на чолі досить «веселої компанії».

В той час, коли полки Червоного козацтва зайняли своїми постами величезну територію і допомагали збирати державі хліб, Петлюра, виконуючи вимогу хазяїв, 17 жовтня 1921 року віддав запопадливому воякові Тютюннику директиву, вимагаючи вивести з Польщі та Румунії у «визначені місця» України спеціально створені військові загони. Ці загони, за планами Петлюри, мали стати тим ядром, навколо якого згодом мусять об'єднатися антирадянські бойові організації і банди, створені на Правобережжі петлюрівськими отаманами та резидентами, а також військо отамана Крюка, що повинно було утворитись особливим шляхом.

Через шість днів Тютюнник уже скомпонував ось такий документ:

«Наказ повстанській армії № 1, м. Львів, 23 жовтня 1921 року.

§ 1. За наказом головного отамана цього числа я вступив в командування повстанською армією України.

§ 2. Начальником штабу повстанської армії призначаю полковника Юрка Отмарштейна.

§ 3. Партизансько-повстанський штаб при верхньому командуванні військ УНР розформувати і залишити замість нього управління інформації пресбюро при експозитурі другого відділу польського генерального штабу у Львові...

§ 6. Для постачання повстанської армії і доставки їй всього потрібного з-за кордону призначаю фінансово-закупочну комісію у складі голови Євгенія Архипенка, членів генерального штабу полковника Пересала і поручика Нестеровського...

§ 8. Всі частини, що прибули з таборів в район Ровно,

Костопіль, Луцьк, Копичинці, переходять у склад повстанської армії.

З частин, які знаходяться в районі Ровно, Костопіль, Луцьк, генерал-хорунжому Янченку наказую сформувати Київську дивізію.

Начальником штабу Київської дивізії призначаю підполковника генерального штабу Лушпенка.

З людей, які зосереджені в районі Копичинці (Галичина), полковнику Палію наказую сформувати спеціальний загін за особливими вказівками...

Командуючий повстанською армією генерал-хорунжий Гютюнник».

Залити кров'ю Україну, віддати її на поталу — ось чого хотіли лакеї Пілсудського. І жовтоблакитна кліка квапилась недаремно. Під ударами червоноармійців та чекістів один за одним руйнувалися в Прикордонні бандитські гнізда. А до осені 1921 року з рук Петлюри вибили ще один важливий козир, на якому будували свої розрахунки самостійники. Перестало існувати військо Махна, який, за повідомленням Іполити Боронєцької, мав до осені знову з'явитися на Правобережжі, щоб захопити Київ, разом з «повстанською армією» — ззовні і підпільною організацією БУД (будівництво української держави) — зсередини.

Зараз, коли переглядаєш деякі фільми або читаєш ті чи інші історичні праці, в пам'яті мимоволі постає постать дореволюційного полтавського морозивника Романова. Порцію морозива на три копійки він подавав з «шапксю», а зате в чашечці порожніли «ліхтарі».

Історичні праці з солідними «шапками», але з досить рясними «ліхтарями»-прогалинами викликають лише почуття досади.

Фон Мольтке, начальник німецького генерального штабу, після франко-пруської війни 1870 року давав настанову своїм історикам: «Панове, пишіть правду, тільки правду, але не всю правду».

За цим рецептом створено цілий ряд «праць» і про громадянську війну. І ось, коли писати всю правду, то треба з певністю сказати, що військо Махна перестало існувати в результаті енергійних дій винищувального загону червоних козаків комбрига Петра Петровича Григор'єва. З цього боку дуже знаменний наказ командуючого всіма збройними силами України і Криму товариша Фрунзе за № 1928 від 16 липня 1921 року. Він доводив до відома військ, що

майже всі винищувальні загони, виділені для ліквідації Махна, діяли нерішуче, що виняток становив загін Григор'єва, який невідступно переслідував і знищив банду.

Товариш Фрунзе наказав представити до бойових нагород всіх, хто відзначився в цій операції, разом з командиром загону Григор'євим.

Скоро після цього наказу М. В. Фрунзе червоні козаки винищувального загону Петра Петровича Григор'єва, які не раз уже рубали головорізів Махна, остаточно добили знахабнілу банду.

В цій справі особливо відзначився Володимир Примков — брат командира корпусу. Командуючи в загоні Григор'єва 1 полком червоних козаків, він не давав ворогові спокою ні вдень, ні вночі. Комісар полку Іван Кулик, путіловський робітник, ведучи за собою козаків, кинувся в гущу махновських головорізів і загинув героїською смертю.

Розбитий у відкритому бою червоними козаками, Махно з купкою вірних йому людей втік, перебрався через Дністр в Румунію, а звідти — в Париж, назавжди відмовившись од боротьби з Радянською владою.

Та одного не знали ще там, за рубезем. Завдяки пильності радянських людей був побитий і другий козир Петлюри. Чекісти натрапили на слід петлюрівського неофіта, якого там, за Збручем, називали умовним іменем «Крюк».

Хоч була вже глибока осінь і основні польові роботи давно закінчилися, копичинському поміщикові Баворовському та його сусідам-куркулям раптом знадобилась велика кількість наймитів. Виручив панів начальник гусятинського постерунка пан поручник Шолін. Першу партію людей в кількості 225 чоловік він привіз 17 жовтня з калішського табору, де утримувались інтерновані петлюрівці. Через кілька днів прибула в Копичинці і друга група в 655 «робітників».

Таким чином, поблизу кордону зібралось кілька сот рослик, бувалих стрільців та кіннотників — одчайдушних вояк, які довго і наполегливо із зброєю в руках боролися проти робітників і селян України. Добру половину цих «наймитів» становили безробітні петлюрівські старшини, самі хазяї багатих хуторів, які снилися їм там, за колючим дротом в Каліші. І працювали ці наймити-гайдамаки у поміщика недовго. Хто зна, чи хоч орали вони землю, молотили пшеницю або копали буряки. Відомо лише те, що всім їм роздали

гвинтівки, люб'язно привезені паном поручником Шоліним з армійських цейхгаузів.

Приймав зброю від представника Пілсудського «десятник» Масловець, ад'ютант полковника Палія.

22 жовтня у супроводі кореспондентів із Львова прибув якийсь пан поручник Ковалевський. Зробивши візит ввічливості Шоліну, він викликав Масловця. І прийняв його не в чотирьох стінах кабінету, а прямо на площі в присутності копичинських громадян. Прикинувшись розгніваним, почав вимагати, щоб люди, які «самовільно» залишили табори, протягом 48 годин звільнили територію держави. Інакше військова влада знову зажене їх за колючий дріт.

Прилюдно продемонструвавши «обурення» польського командування, пан поручник поїхав у Львів, а «десятник» Масловець, відзначений найвищою бойовою нагородою — Залізним хрестом за участь у першому зимовому поході, хитро посміхнувшись, розпочав посилену муштру наймитів-гайдамаків, готуючи їх до другого зимового походу.

24 жовтня з ППШ (партизансько-повстанського штабу) з'явився полковник Михайло Палій, той самий, який рік тому сварився з Очеретом через Збруч, — права рука Тютюника. Тепер він уже сам керував стройовим і тактичним навчанням. Шолін пригнав звідкись кілька десятків коней, і Палій, сам кавалерист, розпочав збирати ядро кінноти. І скоро «спеціальний» загін, про який писав безславний отаман у своєму безславному наказі № 1, був готовий.

Так складалась «повстанська армія», яка насправді становила собою банду відчайдушних головорізів, одвертих іноземних найманців, або запроданців, як їх влучно назвав український народ, що його вони спішили «визволити».

Помічником командуючого спеціального чи Подільського загону диверсантів було призначено підполковника царської армії артилериста Сергія Чорного. Штаб очолив сотник Аксюк, оперативну частину — сотник Пустовойт.

Увечері 25 жовтня загін перейшов у прикордонний ліс, на схід від села Городниця. Два дні начальство уточняло з польськими прикордонниками місце переправи. А напівголодні і погано одягнені диверсанти, ховаючись в чагарниках від пронизливого вітру, снігу і дощу, почали ремствувати. Багато хто хотів повернутися до калішського табору. Коли петлюрівці спробували вимагати теплий одяг, начальник гусятинського постерунка пан Шолін нахабно відповів:

— У кого в руках гвинтівка, той матиме на плечах і кунтуш. Нічого, Україна ваша багата!

Серед петлюрівців, які відвикли від труднощів похідного життя, в осінню сльоту з'явилися хворі. Шолін прикомандирував до цієї банди фельдшера Гергоя Шлопака — польського громадянина, спокусивши його можливістю поживитися за Збручем.

Палій, побоюючись, щоб не зірвалась так старанно підготовлена операція, підносив дух бандитів, розкривав перед ними перспективи майбутнього.

— Хто сьогодні рядовий, завтра стане хорунжим, хорунжих чекають знаки сотника, а сотників — знаки полковника. Стільки терпіли, потерпіль ще трохи.

Незважаючи на ці умовляння, частина жовтоблакитників, опинившись поблизу тих місць, де вони ледве вирвались живими рік тому, протверезились і не захотіли йти далі. Користуючись нічною темрявою, повернули назад, наслідуючи приклад тих вояк, які ще в Бондарівці висловили небажання йти з Палієм.

Про це з сумом згадує в своїх записах помічник Палія — підполковник Сергій Чорний.

В ніч з 27 на 28 жовтня за розпорядженням Шоліна був відведений в тил польський прикордонний пост, який стояв на греблі біля села Козина. Бандити Палія почали переправлятися через Збруч. Зібрався з Палієм і емісар Пільсудського — поручник Шолін.

Але там, де паліївці сподівалися побачити гостинний прийом і розпростерті обійми, їх зустріло презирство народу та клинки червоних козаків. Честь ліквідувати спеціальний загін запроданців випала нашому 7 червонокозацькому полку — полку «кінних марксистів».

30 жовтня, рівно через тиждень після тютюниківського наказу, опівдні на змиленому коні з Вінниці в Літин прискакав запорошений, розгарячений вершник. Це був прикомандирований до штабу корпусу наш зв'язковий — колишній камеронник з Кривого Рога Гусятников. Помітка на доставленому пакеті «алюр» означала надзвичайну екстремність повідомлення, і це стурбувало всіх нас. Повторюючи в думці відомий девіз кавалеристів: «Гаряче серце, холодна голова», я не без хвилювання розкрив пакет. Чого тільки не думав, поки виймав розпорядження штабу корпусу. Напевне, знову появився Шепель, який давно зник з нашого району.

У боротьбі з бандитизмом, як це показала практика, основна трудність полягає не в тому, щоб виграти сутичку. Тут найважче змусити бандитів, які добре знали місцевість і ухилялися від бойових зіткнень, прийняти бій.

Командир корпусу Примаков, чий гонець вже летів до штабу дивізії, доводив і до нашого відома про перехід через кордон петлюрівців. Він вимагав негайного просування 7 полку на Луки Барські, куди мали вирушити інші сили 2 дивізії разом з начдивом.

Наші сотні розташувались навколо Літина. Підрозділи стояли в Соснах, на Літинських хуторах, у Боркові, Майдані Борковському, в Кулізі. Найдальша сотня знаходилась на відстані 5—6 кілометрів од Літина.

І ось потрібно було бачити, з яким завзяттям кинувся Афінус Скавріді виконувати даний йому наказ. Міцно затиснувши в руках поводи, він пустив чалого Стригунця в галоп і з дзвінкою сурмою носився по зелених вулицях міста.

Знайомі всім кавалеристам своїм електризуючим кресендо високі ноти сигналу, пролунавши спершу на міській площі, через кілька хвилин уже чулися за рікою, в селищі, щоб незабаром задзвеніти на підступах до літинських хуторів.

Тривогу сурмлять, скоріш сідлай коня...

Підхоплений сотенними горністами, сигнал бойової тривоги вже піднімав усіх наших людей. Сотні Жана Карловича Сіліндрика послали наказ чекати підходу полку: ми мали йти на Кулигу.

Через півгодини на літинській площі шикувались всі наші підрозділи. Люди у повній бойовій викладці, з задніми і передніми в'юками на сідлах, спорядились у тривалий і важкий похід. Досі не раз вже доводилось піднімати полк по тривозі, але ще не бачив я такої зібраності шабельних сотень, цієї зосередженості на лицях бійців.

Семивзоров потрапив посильним до штабу. Проїжджаючи мимо комісара на своєму дончаківі, гриву якого увесь час хапав зубами метушливий Халаур, донський козак, блиснувши широко розкритим оком, таємниче шепнув:

— А що? Мої ніздрі не ерундичія. Вони давно чують порох!

Козак не виявляв тієї схвильованості, яка підтягла весь полк. По безтурботному вигляду Семивзорова можна було

подумати, що він зібрався не на важкий поєдинок, а на звичайну прогулянку.

Вмить затих, насторожився Літин. Звістка про появу петлюрівців на радянській землі зразу ж облетіла все місто. Жителі надовго запам'ятали коротке, але відчутне господарювання самостійників — і тих, що йшли під прапорами УНР, і тих, хто сараною налітав на мирних жителів за командою вонячинського «полководця» — Яшки Шепеля.

Як жахлива пам'ять про ті часи — була головна вулиця Літина, вся в руїнах від летичівського в'їзду до вінницького виїзду. Знищивши її вогнем, отамани чорноморського коша навесні 1919 року збиралися перестріляти й жителів. Та несподіваний наліт Примакова з його тоді вже знаменитим полком червоних козаків, які з'явилися з тилу, з боку Летичева, зірвав підступні плани жовтоблакитників. Клинки червоних козаків, що звалились на голови бандитів, погналі їх до багнистої заплави ріки. Довго ще після того літинські хлопчачки виловлювали в комишах волохаті гайдамацькі шапки, прикрашені чорними, червоними та жовтими шліками.

Колишній червоний козак з села Коти на Чернігівщині Феодосій Трухан і зараз згадує цей бій. Він розповідає, що як тільки Примаков дав команду, увесь полк рушив в атаку. Чорноморці були розгромлені вщент. 750 петлюрівців потрапило в полон. Весь обоз збився біля річки. Козакам довелось розрізати шлеї, щоб звільнити коней, які загрузли в багнюці. На міській площі радянських воїнів зустріли жителі Літина, а петлюрівська батарея, яка не встигла втекти, здалася в полон.

Добре запам'ятали літинці петлюрівську «свободу» 1919 року. Не забудуться дні окупації Пілсудського 1920 року і короточасове господарювання в місті білокозаків з дивізії осавула Яковлева, якій рівно рік тому, за договореністю Бориса Савінкова з Петлюрою, ішов разом з жовтоблакитниками завойовувати Україну.

В листопаді 1920 року Яковлева було вигнано з Літина об'єднаним ударом 17 дивізії Володимира Мікуліна і башкирської бригади Олександра Горбатова.

Ось і зараз, стурбовані сумною звісткою, жителі Літина висипали на міську площу і стежили за збором полку.

З натовпу вийшов якийсь дідусь. Знявши солом'яного широкополого бриля, він вклався бійцям:

— Не пускайте до нас тих запроданців.

— Не пустимо! — почулося в голові колони і, прокотившись по рядах, завершилось степовим гуком четвертої башкирської сотні: — Не пустимо!

Давши Храмкову вказівку вислати головний роз'їзд і головну похідну заставу, я помітив в натовпі благальні стражденні очі літньої жінки. Це була мати Братовського, який давно вже перейшов на роботу в Київ — в органи ЧК. Якось зайшла вона до штабу з дочкою і з сльозами на очах дякувала всім нам за врятування сина. Та ми тут були ні при чому. Братовський, назавжди порвавши з петлюрівським багном, сам себе і врятував.

Комісар Климов, піднявшись на стременах, звернувся до полку з короткою промовою. Коли він закінчив виступ словами: «Посічемо на шматки подарунок Пілсудського», козаки відповіли дружним «ура».

Ось уже команда «Справа по три» відбилась луною од кам'яних будівель. Під бадьорі звуки сурмачів ми рушили з площі. І зараз якось по-особливому дзвеніла сурма Афінуса Скавріді. Жителі Літина, розмахуючи головними уборами, барвистими косинками, піднятими вгору руками, проводжали нас в далекий похід.

Непман Шкляр кричав з тротуару:

— Розбийте бандитів, і я вас озолочу!

Ми з Климовим презирнулись. Коли я недавно хотів пригостити комісара чаєм і попросив у моїх хазяїв склянку, вони мені її не дали.

Бондалетов, почувши цю обіцянку Шкляра, з яким давно вже не мирився, кинув йому на прощання:

— Вам пень і колода, нам шлях і дорога!

Звичайно, не з особливої любові до Радянської влади побажав Шкляр розгрому петлюрівців. Недавно він з торгів одержав великий підряд на поставку дров для залізниці. І тут особистий, кровний інтерес непмана стояв вище всякої політики.

Ось уже zostалися позаду останні будиночки літинської околиці.

Ми їхали широким Катерининським шляхом, оточеним тинистими липами, — цей пам'ятник залишила після себе одна з найбільш вельможних жінок на троні.

Біля дяковецького дубняка звернули на південь до Багринівців — великого села, яке потопало в зелені.

Полк сотня за сотнею, в колоні по три, з кулеметами на тачанках йшов з бадьорими піснями. Тут на дорозі, яку ми

вважали дорогою перемоги, люди пожвавились. З-під хвацько заломлених папах молоді лиця сяяли бойовим завзяттям. Весело гарцювали ситі коні. Радувала око дбайлива викладка і начищена до блиску мідь усіх пряжок спорядження.

Кінчалась осінь, а бабине літо було в повному розпалі.

Я з захопленням дивився на колону. В Кальнику нас була «жменька». Та ось країна дала своїх кращих людей, коней, зброю, і ми, виконуючи волю партії, навколо купки вершників створили — бойовий, грізний для ворогів кавалерійський полк.

Чи будуть ці люди, яких я ні разу, крім Майдан Голеницької справи, не бачив в бою, чи будуть вони так само, як і на учбовому плаці, слухати команду, коли це багатьом з них коштуватиме життя? Чи виправдають бійці високе звання червоних козаків, звання, яке завжди означало великий подвиг в ім'я Батьківщини і вселяло страх найзаклятішим її ворогам? Ставлячи перед собою ці питання, я відповідав на них позитивно. Всі бійці впевнені в правоті своєї справи, вірять в те, що перемога, якої кожен з них бажає, буде куплена малою кров'ю, без зайвих жертв.

П'ята сотня Ротарьова знаходилась в Калинівці, тісно зв'язаній з кожухівським лісом, і допомагала органам подільської Губчека у важкій боротьбі з петлюрівською агентурою та диверсантами, що перешкоджали збирати продподаток. Крім цього, з кожної сотні відкомандирували по кілька бійців на охорону зсипних пунктів та конвоювання хлібних обозів.

Тут, на поході, нас було небагато. Не рахуючи всяких команд, в стрій стали всього 300 вершників, при 12 кулеме-тах. Але ми всі із своїм 7 червонокозачим полком були готові обійти всю Європу і цурмувати весь світ.

2. КРОВ'Ю ОМИТИ ДНІ

Надвечір ми прибули до визначеного нам місця. Вислані ще з Багринівців квартир'ери зустріли і розвели сотні по вулицях широко розкиданих Луків Барських.

Стіни сільради знадвору були обклеєні лозунгами, що нагадували радянським громадянам і червоноармійцям про їх обов'язок.

Красноармеец! Ты штыком
Расправься с гнусным пауком!
Загнать бандитов всех в мешок!..
Стереть проклятых в порошок!

Вступив с кулацкой сворой в блок,
Бандит срывает продналог.
Не церемонься с бандитскими заправилами,
Коли их, незаможный, вилами.

Ми, учасники громадянської війни, добре пам'ятаємо, яку користь в самий розпал боротьби з білогвардійщиною давав Дем'ян Бедний своїм разючим і гнівним словом. Нема сумніву, що в 1921 році, коли на Правобережжі гриміли постріли, а в Прикордонні переможно дзвеніла сталь червоноармійських клинків, ця не зовсім філігранна поезія, якою рябіли стіни сільради, теж відіграла певну позитивну роль.

В Луки Барські прибув начдив Шмідт, комісар Гребенюк і начальник штабу дивізії Олександр Зубок. Познаюмивши нас з обстановкою, вони поїхали в інші частини. Це свідчило про серйозність ситуації. Видно, що в справу будуть втягнені всі наші полки. Від начдива дізналися, що наш комбриг Багнюк із штабом бригади залишився ночувати в Волковинцях. Там же розташувався з частиною 8 полку Синяков, а по сусідству з ними у селі Згарок — один його дивізіон.

Тоді ж Зубок вручив нам оперативний наказ, датований 28 числом, тобто днем появи банди Палія на нашій території.

«Секретно-оперативний

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ

2 кінної червонокозачої дивізії ВУЦВК

м. Хмельник

28 жовтня 1921 р. 9 г. 45 хв. № 61, оп.
карта 10 верст в дюймі.

1. За донесенням начальника контрольної станції (Гусятин) невідома банда у складі 250 шабель, 400 багнетів, при 4 кулеметах перешла державний кордон і, мобілізувавши підводи, рушила на Городок... Начальник прикордонного відділення № 4 підтверджує, що Петлюра переправляє свої частини на Україну з метою підняти повстання в Кам'янець-Подільському та Ново-Ушицькому повітах.

За донесенням того ж начальника прикордонного відділення, польський комсудант Скала заявив, що польські прикордонні частини не можуть затримати петлюрівців і що в ніч з 27 на 28 жовтня через державний кордон Скала має переправити на Україну 1500 петлюрівців, а біля містечка Оришні — ще 500 чоловік.

2. ...Частини 24 стрілецької дивізії зосереджені в районі Дунаївці—Ярмолинці—Проскурів. Перша червонокозача дивізія — в своєму ж районі.

3. Маючи на увазі вислання з Польщі петлюрівських організацій і намір останніх спровокувати війну з Польщею, ввіреній мені дивізії наказано... Частинам дивізії згуртуватися до штабів полків, маючи на увазі початок бойових дій... Частина дивізії мають бути приведені до бойової готовності протягом 24 годин.

Наказую:

а) Комполка 7 червонокозачого тов. Дубинському—з одержанням цього зосередити полк в районі м. Літин і тримати його в кулак.

б) Комполка 8 червонокозачого тов. Синякову... розташуватися в районі Летичева, теж зібравши полк в кулак.

в) Комполка 9 червонокозачого тов. Спаському — зосередитися в районі Тиврів.

г) Комполка 10 червонокозачого тов. Святогору — зосередитися в містечку Янів. Зв'язатися з 5 сотнею 7 червонокозачого полку, що перебуває в розпорядженні уповноваженого Губчека по боротьбі з бандитизмом, і негайно направити її для приєднання до полку в Літин.

4. ...

5. ...

6. Начальнику постачання дивізії тов. Колесову зв'язатися з Києвом і подбати про потрібний запас вогнеприпасів на випадок воєнних дій.

7....

8. Мої замісники: комбриг 1 Багнюк і комбриг 2 Бубенець.

Начдив 2 червонокозачої тов. Шмідт.

Наштадив Зубок*.

Командир корпусу Примаков доручив не Першій, своїй випробуваній і провіреній старій дивізії ліквідувати банди, які прийшли з-за Збруча, він поклав це завдання на нашу — Другу, нову дивізію, даючи їй можливість обстріляти бійців і виправдати високе звання червоних козаків. Дивізія вірила в свого начдива Шмідта — двічі червонопрапорця, старого партизана, захисника Царицина.

Вночі до штабу полку прийшов Мостовий.

— Буває так, — як завжди, почав він філософствувати, — лежить біля тебе купа колод, і це не турбує. А варто потрапити під шкіру невеличкій скалці, і зразу ж припухає, запалюється рука. Поки Палій копошився за Збручем, тут було тихо. Та тільки він перейшов кордон, «запалилось» все Поділля. Цілу дивізію, сучий син, підняв.

В Луках Барських нас чекав нічліг. Та спати нікому не хотілось. Всіх турбувала поява на радянській території непростених гостей. Полк виставив застави, вислав роз'їзди, але гомін та пісні в селі не змовкали до ранку. В хатах сві-

* Документ цей зберігається в Архіві Червоної Армії (фонд 7640, опис 1, справа 75, стор. 34).

тилося. Гриміла музика — гармошка, скрипка й бубон. У селі гуляли весілля, пили горілку, били посуд за щастя молодих, кричали їм «гірко». А в цей самий час за кілька кілометрів від Луків Барських, у селі Згарок, відбувалося щось страшне — бряжчали шаблі, лилася кров.

Сп'янілий від легкого успіху в сутичці з невеличким за-слоном прикордонників, запроданець Михайло Палій залив кров'ю радянських людей шляхи й путівці Поділля.

Озброївши в Копичинцях гайдамаків колишньої 4 Ки-ївської дивізії, отаман навантажив на вози велику кількість гвинтівок. Цей арсенал разом з бандою переправився через Збруч біля Козина. Як зізналася Іполита Боронєцька, Чо-ботарьов повідомив Палію, що селяни Правобережжя давно жадають зброї і піднімуться, якщо з-за кордону з'явиться «самостійне військо». Та ось паліївці роздали гвинтівки, але мирні жителі, тільки-но банда виїде з села, зносили зброю до сільради чи в найближчу військову частину.

Це дуже розчарувало Палія і особливо Шоліна. Емісар Пiлсудського мав спеціальне завдання — розвідати настрої українського народу. Не дуже вірив пан маршал запевнен-ням другого відділу генштабу, який на підставі фальшивих петлюрівських повідомлень змальовував втішну картину «всенародного гніву» на Правобережжі.

Та коли б справді жителі Поділля з появою Палія під-нялися із зброєю в руках, пан маршал за сигналом Шолі-на, на радість Антанті, вслід за гайдамацькими бандами двинув би через Збруч і дивізії 6 армії генерала Галлера, відкривши четвертий похід проти Радянської країни.

Але Шолін не міг нічим порадувати Пiлсудського. А далі справи пішли ще гірше.

Зоставивши далеко позаду Збруч і опинившись на зна-йомих полях Поділля, Палій з нетерпінням чекав виявлен-ня зустрічної всенародної хвилі. Адже не раз петлюрівські емісари запевняли Тютюнника, що повстання визріло і тільки й чекає на маленьку іскру. Послав же Тютюнник жовтоблакитному підпіллю знамениту директиву, що вима-гала палити хлібні склади, цукрові заводи, пускати під укіс поїзди, громити сільради та комнезами, знищувати комуні-стів і вчителів, які «продалися» більшовикам.

Та ось Подільський особливий загін рухається далі й далі по одвічній українській землі, а в селах тихо, люди не підіймаються, навіть хутори не подають голосу. Не видно на високих горах та косогорах сигнальних вогнів, не ска-

чуть з села в село курними шляхами гарячі вісники народної війни, не котиться над дрімливими полями тривожний гул церковних дзвонів. Так, кепські твої справи і справи твоїх хазяїв, які вирядили тебе, добродію Лже-Палій, в небезпечну дорогу!

Особливо підупав у диверсантів настрій 30 жовтня, коли повернувся з розвідки сотник Масловець, прихопивши свіжі радянські газети.

«Червона Армія» 29 жовтня 1921 року повідомляла про ліквідацію великої контрреволюційної групи. За рішенням Колегії особливого відділу Київського Військового Округу від 15 жовтня 1921 року було засуджено до розстрілу комбрига Л. Ф. Крючковського, обвинуваченого у підготовці змови проти Радянської влади.

Підтримуючи зв'язок з отаманом Заболотним, Крючковський повідомляв бандитам про заходи радянського командування, передавав їм оперативні накази бригади, вів з ними переговори про переведення деяких частин бригади на бік жовтоблакітників і постачав банді Заболотного перев'язочні матеріали. Коли зрадника викрили, він, намагаючись втекти, вбив військового комісара бригади.

Крім Крючковського і чоботарьовської шпигунки Йполити Боронезької в тому ж номері газети згадувалися й інші особи. Колегія засудила до смертної кари командира Яворського, що готував свій продовольчий загін до збройного виступу з Крючковським і завербував деяких червоноармійців бронепоезда; завідуючого Ольгопольським земвідділом Андрія Донецького за участь у змові Крючковського; Івана Ткача, інформатора Особливого відділу, в будинку якого, на миколаївських хуторах, зустрічалися змовники; колишнього акцизного чиновника Антона Ганницького, з допомогою якого Крючковський спробував здійснити свою втечу, ординарця зрадника-комбрига — Василя Любченка, співучасника вбивства комісара бригади Абельовича.

Червоноармійцям Студеникіну, Пригорову і Кримському, що мали роззброїти бронепоезд і вступити в банду, враховуючи їхню політичну несвідомість, найвищу міру замінили штрафною ротою.

Нема сумніву, що офіційне повідомлення Особливого відділу, зроблене в момент появи на території України диверсантів, остаточно підірвало дух і ватажків банди, і всіх її учасників.

Як же тут не засмутитися? Адже колишній начдив

Крючковський, він же й отаман Крюк, за планами, розробленими по той бік Збруча, мав вирушити назустріч Палію з цілою піхотною бригадою, з бронепоездом та продовольчим загоном Яворського.

Так, в диверсійних планах Петлюри неабияка роль відводилась Крюку-Крючковському. Хто ж він, цей завербоганий Іполитою Боронецькою пройдисвіт, що змінив високе звання радянського командира на ганебну кличку петлюрівського отамана?

Льонька Крючковський, гострий на язик, тонкий і верткий підліток-злodingка, торгував у Полтаві газетами. В 1915 році потрапив на фронт і, сповнений надмірним честолюбством, ліз із шкіри, домагаючись чинів. У дні революції йому довелося розстатися із штабс-капітанськими погонами.

Колишній офіцер Крючковський, призваний до Червоної Армії, намагаючись знову зробити кар'єру, виявляв неабияку безстрашність, правда, після солідної понюшки кокаїну.

Все ж йому пощастило до осені 1920 року стати командиром 60 дивізії. Ось тоді, в час ліквідації армії Петлюри, закохавшись в Боронецьку, він знехтував свій військовий обов'язок і дав можливість жовтоблакитникам тимчасово захопити Деражню.

Після реорганізації дивізії навесні 1921 року Крючковського перевели на бригаду. Колишній штабс-капітан, честолюбивий кар'єрист, вважаючи себе скривдженим, без особливого вагання пристав на контрреволюційну змову.

Мені пригадується перша зустріч з підлітком Крючковським в Полтаві. З такими ж одчайдушними зірвіголовами, як і сам, продавець газет рано-вранці підстерігав у сквері біля пам'ятника Слави малолітніх школярів. Ватага Крючковського вилітала з засади на беззахисних дітей, обшарювала їхні ранці. Після одного такого нападу мені довелося розпрощатися із складаним ножиком, заради якого я цілий місяць не купував собі сніданків.

Зустрілися ми з Крючковським через десять років, в 1920 році. Після того, як наше Червоне козацтво зайняло Тернопіль, туди, з завданням форсувати Серет, привів свою бригаду і Крючковський. Я впізнав його зразу і по гачкуватому носі, і по уважному змінному погляді, якого так боялися ми в дитинстві.

В одному з номерів готелю «Європа», де розмістився

штаб 60 дивізії, я нагадав йому про пам'ятник Слави і складаний ніжик. Та комбриг лише весело розсміявся.

— Що з воза упало, те пропало, — заявив колишній газетяр.

Незадовго до виступу Тютюнника і Палія на Україні та Булак-Булаховича в Білорусії нас вразила звістка про зраду Крючковського, який до того ж убив свого комісара, що намагався його затримати. В Архіві Червоної Армії * зараз зберігається така телеграма:

«Телеграма НР 215 сек. (100058) оп. Командуючий військами КВО висловлює подяку начдиву 24 за його настійливість і обмірковані дії, завдяки яким зірвано авантюру зрадника революції, колишнього комбрига 70 24 стрілецької дивізії отамана Крючковського. Всіх осіб, що виявили відданість справі революції, кмітливість і сміливість в затриманні небезпечного державного злочинця та його співучасників, наказую негайно представити до нагороди».

Дізнавшись про розгром Крюка-Крючковського, Палій на якийсь час занепав духом. Чи не краще відразу повернутися назад? Та отаман з обуренням тамував у собі цей розумний голос, що звертався до решток його сумнівної совісті. Він згадав настанови шефа. «Ідіть сміливо вперед! — говорив Тютюнник. — Там вас чекає замучена Україна. Я не раз запитував гетьмана: «З ким ти, Богдане?» І його німий погляд відповів мені: «З тобою, Юрко, і з твоїми чубатими козаками!»

Там, за Збручем, Палій твердо вірив, що його похід з самого початку стане тріумфальним, що загін складе лише ядро повсталого народу і буде поставляти повстанським полкам та дивізіям полковників і отаманів. Спершу завирує Прикордоння, зустрічаючи його, визволителя, з хлібом-сіллю на рушниках, з квітами, з іконами та корогами. А вже потім заклекоче все Правобережжя, зустрічаючи його з заходу, з клуні копичинського пана Баворовського, і проведжаючи на схід, — в світлі притвори Софіївського собору.

Палій охоче погодився стати на чолі загону. Життя в таборі серед сотень інтернованих офіцерів було лише повільним конанням. А тут попереду — бойові діла і світова слава. Та цей петлюрівський головоріз нічого не завоював на Поділлі, крім слави вбивці і ката.

* Фонд 7640, опис 1, справа 71, стор. 65.

Командир корпусу Примаков і начдив Шмідт цілком доречно направили першу бригаду в район Луків Барських. Коли б навіть наші полки, вірно націлені на Палія, не витримали натиску, то принаймні утворили б могутній заслон, за прикриттям якого змогли б збиратися інші сили дивізії. Та не винен начдив в тому, що бійці 8 полку — дві шабельних сотні і кулеметники, виявивши неприпустиму недбалість, зупинились на ніч без належних заходів варти і розвідки. До того ж, в селі Згарок, як і в Луках Барських, тієї ночі в кількох дворах гуляли весілля, — з музикою, з танцями й горілкою. Гостинні згарчани широко розчинили двері бажаним гостям.

Коли бійці дивізіону втяглися в загальні веселоці, в село, користуючись осінньою темрявою, увірвалися вершники Палія.

Ще звечора головний роз'їзд самостійників, висланий сотником Глушаком, недалеко від Згарка зустрівся з дозорними 8 полку. Начальник петлюрівського роз'їзду поручик Дмитро Зоренко обманув наших козаків, заявивши, що він посланий у розвідку 2 червонокозачим полком. Порозмовлявши з зустрічними вершниками, Зоренко повернувся назад, начебто для того, щоб доповісти командирю 2 полку Потапенкові, що в Згарку стоять свої.

Зоренко в своїх записках «На партизанці» * пише, що Палій, одержавши донесення розвідників, ще на далеких підступах до Згарка почав розгортати похідну колону в бойові порядки. Поручик, турбуючись про збереження кінського складу, порадив не атакувати з дальньої дистанції. Та Палій, сповнений бойового запалу, крикнув обережному Зоренку: «Мовчати, а то застрелю». І скомандував: «В атаку».

Коні справді вибилися з сили, і навіть хоч трохи підготовлена до оборони частина могла б дати диверсантам належну відсіч. Однак бійці 8 полку — і ті, що вклалися спати на сіні, і ті, що гуляли на весіллях, не почули вигуків «слава». В селі почалася різня, безладна стрілянина і паніка. Кавалеристи, похапцем сідлаючи коней, а багато хто й зовсім без сідел, кидали казенне і власне добро, городами та глухими вуличками тікали в поле.

Палію пощастило захопити в Згаркові кілька десятків коней, чотири кулемети з тачанками. Самому отаманові

* Збірник «За державність», № 3, Каліш, 1932, стор. 206.

сподобався сірий в яблуках кінь з кулеметної запряжки. Скинувши гайдамацьку папаху, він надів на себе червоноармійський шолом-богатирку.

Сільський піп, пригощаючи в своєму будиночку петлюрівських головорізів, в'їдливо говорив підполковнику Чорному:

— Зуміли, хлопці, кашу зварити, та не зуміли її з'їсти. Треба було діждатися ночі, тоді б усіх до одного...

Щоб ясно уявити собі все, вчинене бандитами в Згаркові, треба знати, хто ж там безкарно хазяйнував цілу ніч. В загін Палія будь-кого не брали. До нього пристали відчайдушні авантюристи, яким уже нічого було втрачати. Загартовані походами і боями, органічно ненавидячи радянський лад, вони без ніякого вагання йшли на будь-яку небезпеку.

Учасник «другого зимового походу» сотник Шпулинський в нарисі «Базар»*, згадуючи своїх соратників, пише, що за дротом, без зброї, без надії на близьке і ясне майбутнє, тіннями тинялися поміж бараків грізні колись українські вояки... і що в ряди «повстанської армії» міг стати лише той, хто відчував у собі фізичні і моральні сили знести тяжкість суворого походу.

Палій особисто підбирав ватажків на окремі підрозділи. Сотник Пащенко одержав перший батальйон, ротами стали командувати поручики Старовид, Новиков та інші. Кулеметну роту збирав сотник Дищенко, а кінний взвод — хорунжий Гребенюк. Пізніше — 29 жовтня з'явився сотник Антончик і очолив кінноту, яка нараховувала 30 шабель. Після переходу через кордон Антончика змінив Глушак, бо за рахунок бандитів, що приєдналися до Палія, кіннота зросла до 200 шабель.

Вночі в Луки Барські прискакав Запорожець — посильний від роз'їзду. Він доповів, що в напрямку Згарка гримлять постріли. Скоро примчав, пригнічений цією подією, Сергій Павлович Синяков і взявся збирати свої пошарпані сотні. Комісар 8 полку Мазуровський, старий одеський підпільник, як завжди життєрадісний, підтримував настрій людей, вселяв надію, що полк в першому ж бою помститься бандитам за Згарок.

Як тільки надійшли перші тривожні вісті, наш штабс-сурмач, підіймаючи людей, вже носився сонними вулицями

* Збірник «За державність», № 3, Каліш, 1932, стор. 134.

затихлого села. Ноти сигналу, все наростаючи, вимогливо кликали:

Тривогу сурмлять, скоріш сідай коня...

У звичайних умовах полк за цим сигналом у повному складі вишикувався на збірному місці за сім хвилин. Сьогодні ж він зібрався через п'ять хвилин після перших покликів штаб-сурмача.

Козаки спішувались просто на вулиці. Не випускаючи з рук поводів, готові вмить скочити в сідло, пожвавлено обговорювали останні події і з нетерпінням чекали нових повідомлень.

Звістка про першу, навіть незначну перемогу ворога, в яких обставинах вона б не відбулася, вражає бійців у саме серце. Хочеш чи не хочеш, а в душу закрадається сумнів, іноді і зневіра у власних силах. Та коли було прикро козакам нашого полку, то що ж можна сказати про самих винуватців. Чуйний більшовик, комісар полку Мазуровський, боляче переживаючи невдачу, намагався триматися бадьоро і свій спокій всіляко передавав бійцям.

Тоді ж відбулась розмова по прямому проводу комбрига Багнюка, який перебував на станції Комарівці, з начальником штабу корпусу Семеном Туровським. Ось її зміст *:

«Комбриг 1: Противник невизначеної чисельності у темряві оточив Згарок, де стояв перший дивізіон і кулеметна сотня. Частини дивізіону зав'язали бій, та через несподіваний напад не встигли зібратися і відбити натиск. Змушені були відійти...

Наштакор: Дубинський і ви, маючи під руками належні сили, мусите негайно знищити банду, кількісний склад якої не перевищує 400—500 кінних і піших, переслідуйте її до повного знищення і не дайте їй можливості просунутись у північно-східному напрямку. Комкор наказав розслідувати сьогоднішню справу і притягти до суворої відповідальності Синякова. Знищенням банди в найкоротший строк він виправить свою помилку... Що у вас нового?

Комбриг: Прошу, щоб сьомий полк і батарея прибули на станцію Комарівці до світанку. Від цього залежатиме успіх задуманої мною операції.

Наштакор: Ця ганьба може згладитися в тому випадкові, коли знахабіла банда буде знищена дотла. Ось

* Архів Червоної Армії, фонд 7640, оп. 2, справа 96, стор. 13, 15, 24, 26.

8 полку і дайте можливість змити цю ганьбу. Тільки що послано паровоз із Жмеринки, він везе вам опернаказ...»

До архівної справи підшиті невеличкі пожовклі аркушки, вирвані з польової книжки, на яких чийсь розмашистим почерком записана вся розмова по прямому проводу, що відбулася в ніч з 30 на 31 жовтня 1921 року.

І зараз, через десятки років після тих пам'ятних подій, дивують слова Багнюка: «Через несподіваний напад». Чому «несподіваний»? Ми були спеціально послані з Сальниць в район Бара, щоб знайти і розбити Палія. Та коли 8 полк по недбалості не оточив себе кільцем застави, постів, караулів, групами роз'їздів та дозорів, то напад ворога став для нього раптовим, але не несподіваним.

Не пам'ятаю вже, за чий наказом, чи то штабу дивізії, який підтримував з нами зв'язок, чи то самого Багнюка, але на світанок ми вже були в Комарівцях. За 7 полком йшла кінно-гірська батарея нашої дивізії, що ночувала з нами в Луках Барських.

В цей час Тютюнник у супроводі Куриленка — начальника громадянського управління не зайованої ще України, міністра торгівлі і промисловості Красовського, емісарів пана поручника Ковалевського і пана майора Фльорека, залишили Львів, перебралися ближче до кордону в район Костополя. Там уже їх чекав організований з петлюрівських головорізів і озброєний генштабом Пілсудського загін генерал-хорунжого Янченка.

Обидві групи петлюрівців — Волинська і Подільська підтримували тісний зв'язок через агентуру, що знала всі ходи і виходи у прикордонній зоні.

У всякому разі, те, що сталося в Згарку, Палієм було зразу ж повідомлено шефу, а той сповістив головному отаманові. Ось донесення, відправлене генерал-брехуном Тютюнником з Балашовки, що показує, до яких масштабів роздули самостійники невеличкий і зовсім випадковий успіх Палія:

«До пана головного отамана Симона Петлюри.

РАПОРТ

Командира партизансько-повстанської армії Юрка Тютюнника.

Полковник Палій розгромив червоних в районі Кам'янця-Подільського, захопив місто, потім зайняв Проскурів, в якому до нас перейшов полк червоних.

Генерал-хорунжий Тютюнник».

Наш уряд, добре знаючи, з чією допомогою і з чийого благословення здійснені диверсії, направив у Варшаву ноту. В ній говорилося, що в ніч з 27 на 28 жовтня банда, силою 400 чоловік піхоти і 200 кавалерії, з 4 кулеметами і 10 автоматичними гвинтівками, перейшла кордон; що петлюрівці вбили в селі Іванківцях взводного командира прикордонної варті і чотирьох червоноармійців, а в селі Кременному — військового комісара і 20 міліціонерів; що кінна частина петлюрівців захопила станцію Ярмолинці, підпаливши хлібні зсипні пункти; що бандити роздавали по дві гвинтівки на кожного селянина і поширювали накази про мобілізацію іменем так званої УНП; що серед полонених захоплено польського громадянина Шлопака; що, за заявою Георгія Шлопака, перехід банди полковника Палія відбувся при найближчій участі польського військового командування, і що сам Шлопак був прикомандирований до банди як лікарський помічник за розпорядженням пана поручника Шоліна.

На цю ноту міністр іноземних справ пана Пілсудського пан Скірмунт 3 листопада 1921 року нахабно відповів, що з боку влади не було і не може бути ніякої підтримки бандам і факт підкріплення їх зброєю та амуніцією не відповідає дійсності...

В Комарівцях ми застали 8 полк готовим до походу. За всіма даними, загін Палія після короткого перепочинку в районі Згарка пересбрався через лінію залізниці Жмеринка—Проскурів і рушив на Стару Гуту. Поки що ми могли лише здогадуватись про його намір.

Нам ще не було відомо, що до переходу на територію України готувався Тютюнник з загоном головорізів генерала Янченка, щоб з допомогою місцевих отаманів Орлика, Стрюка і Соколовського заволодіти Києвом. А Палій, хоч і обрадуваний випадковою перемогою, все-таки бачив, що рух його загону не лише спонукає народ до повстання, а вселяє в нього страх. І ось він вирішив покладатися лише на власні сили. А з цими силами можна було почувати себе спокійніше не на порівняно відкритій місцевості Поділля, а на Волині, в її суцільних лісових масивах, куди скоро мав прийти і його шеф.

Інертність селян Поділля зразу ж визначила оборонний, а не наступальний характер дій Палія. Нам треба було, не гаючи жодної хвилини, кинутися по слідах банди і змусити її прийняти бій, тим більш, що петлюрівці, вирушивши в другий зимовий похід, розмахнулись дуже широко, хоч і

мали настанову всіляко ухилитися від боїв на Правобережжі.

Уже згаданий нами петлюрівський сотник Шпулинський відзначав, що «Українська повстанська армія» (УПА), пройшовши форсованим маршем від кордону до Дніпра, повинна була прорватися на лівий берег і там підняти повстання, закріпитися на Дніпрі, відрізати червоним відступ до Росії і створити регулярну армію.

І далі жовтоблакитний сотник повідомляв: «Бессарабська група (отаман Гулий-Гуленко), з'явившись з Румунії, мала першою зв'язати всі радянські сили, та з цього нічого не вийшло. Тоді завдання Бессарабської групи було покладено на Подільську групу полковника Палія».

3. БІЙ У ЛІСІ ПІД СТАРОЮ ГУТОЮ

На світанку з найближчого лісу прибули в Комарівці відпущені петлюрівцями селяни-возії — жителі Гусятинської, Дунаєвецької та інших прикордонних волостей. Палій брав їх для перевезення піхоти, зброї, боеприпасів та іншого військового спорядження. За словами возіїв, банда, зробивши в Старій Гуті привал, збирала для обозу нові підводи.

Один з цих селян, назвавшись драгуном старої армії, повідомив, що на світанку до Старої Гуті прискакав на зм'яченому коні сотник Антончик і хвалився, що рештки 8 полку розбіглися і що 7 полк, почувши про це, теж безладно кинувся тікати з Комарівців на Бар...

Оточений щільним кільцем слухачів, тримаючи коня на повіді, Олександр Мостовий насупив брови і запитав, звертаючись до Запорожця, з-за спини якого визирав ребристий корпус «льюїса»:

— Ну, ти, Максиме, трудівнику кулемета, звісно, пам'ятаєш загадку про три літери: «пе», «ка», «пе»?

— Це те, що написано на трофейних панських вагонах?

— Еге ж,— відповів Мостовий.

— Це знає навіть наш малятко Ваня. По-їхньому, значить: «Польська колея панствова», а по-нашому: «Піلسудський купив Петлюру»,— жваво відрепортував лякуртинець.

— А я ось задам вам, товариші, іншу задачу. Що таке чотири «пе»?

— «Пан поганяє — пролетарій пропадає!» — довго не думаючи, висловив свою думку Бондалетов.

— І це непогано,— посміхнувся секретар партбюро,— тільки ти не вгадав, Іване.

— Пролетарій, піднімайся, поки не пізно! — спробував розшифрувати значення чотирьох «пе» Ваня Шмідт.

— Відставити! — суворо подивився на малятко Олекса Макаренко. — У твоїй відповіді зайве «не».

— Паніка пристала — пиши пропало! — випалив Семизоров. — Ось така ерундиція, як у Згарку... Брешеш, Палію, у нас цей номер не пройде!

— Ні, товариші, не вгадав і Митрофан, — Мостовий обвів слухачів суворим поглядом. — Чотири «пе» — це ось що значить: Пуанкаре, Пілсудський, Петлюра, Палій. Мій батько, коли шмагав мене, примовляв: Сип більше в зад, щоб дійшло й до голови». Ось і потрібно тут так всипати найменшому «пе», щоб і найбільше там, у Парижі, за штани хапалось! А всипка буде! Це вже напевно!

Маючи більш-менш достовірні відомості про наближення банди та її дислокацію, треба було зразу ж передбачити всі заходи і для атаки на Палія, і для його оточення, пославши один з полків в обхід лісу, щоб перехопити шляхи відступу.

Але ми, вирушивши на Стару Гуту, всією бригадною колоною втяглися у вузьку лісову просіку, по якій звивався глухий малоїжджений путівець.

Можна було сподіватись, що Багнюк, намагаючись виконати суворий наказ командира корпусу, переданий по прямому проводу, поставить попереду 8 полк і дасть йому можливість помститися Палію за Згарок. Але вийшло так, що відкрив рух головний полк бригади — сьомий. Так воно і мало бути—правофланговому перша чарка і перша припарка. Через те 8 полк опинився в хвості та ще й за батареєю, яка йшла за нами. Ця батарея складалася з двох гірських гармат.

Від головної сотні вперед, на Стару Гуту, помчав роз'їзд на чолі з Михайлом Будником.

Якийсь внутрішній голос підказував, що жорстока сутичка з Палієм неминуча. Та ми всі цього тільки й бажали. Головне — насісти на банду і не дозволити їй прорватися вперед.

Дати їй втекти в глиб радянської землі — це значило обманути сподівання селян, які вперше за багато років спокійно зібрали в цьому році урожай, зірвати налагоджену роботу сільських і не лише сільських шкіл, це значило ожи-

вити петлюрівське підпілля, що з таким трудом було приборкане. Це рівнозначно визнанню не лише бойових, але й політичних переваг ворога. В такому разі ми розписалися б у власному безсиллі.

Чомусь зараз, в час руху по вузькому лісовому путівцю до Старої Гути, в пам'яті знову зринула оповита вогнем паса біля Майдана Голенищева і двоє малят з червоними від диму оченятами — наляканих дітлахів отамана Божа Кара. Треба якомога швидше покінчити з цією бандою, зібраною там, за кордоном, збити пиху з сп'янілих від легкого успіху жовтоблакитників, позбавити їх покровителів і благодійників усякої надії на повернення до старого.

Примаков нас учив, що перший успіх має бути завойований будь-якою ціною. «Своя кров лякає, ворожа — надихає» — це слова Віталія Марковича, нашого славного полководця.

В жодному нашому сотникові ми не сумнівалися. На всіх чотирьох, що вирушили в похід — Васильєва, Кикотя, Храмова, Сіліндрика — можна цілком покластися. З нами не було тільки уральця Ротарьова. Чи можна в цій ситуації пустити першими латишів і башкирів, які, безумовно, не дадуть ворогу опам'ятатися і вржуться в його гущу? Ні, «щирі» гайдамаки, розпізнавши башкирів по розкосих очах і почувши їхнє «ура», схоже на «алла», ще більше розлютились б. В нашій похідній колоні головною йшла перша сотня. Полтавчани, які не раз громили банду Левченка, давно вже рвались в бій.

Храмков, у козацій бурці, глянув на мене спідлоба:

— Все-таки фундамент полку — кубанці. Не варто цього забувати, комполка.

У сотника побілів глибокий шрам на лиці, що свідчило про його неабияке хвилювання.

Претензія Храмова була цілком справедливою.

Кикотю, який рвонувся уперед, було наказано стати за бойовими тачанками, що потяглися вслід за кубанцями. Замикала колону четверта сотня Сіліндрика.

Жан Карлович, ледве обігнавши полк — надто тісною була лісова дорога, — попихуючи, як завжди, люлькою, вступився в мене голубими, як балтійське небо, очима.

— А чому, наприклад, от приклад, нас поставили в самий хвіст? Козаки і латиші на найнебезпечніші справи йшли голова в голову!

В цьому старий більшовик мав рацію. Міцна бойова дружба зв'язувала латиських стрільців і червоних козаків Радянської України ще з осені 1919 року, коли вони спільними зусиллями під Орлом—Кромами розгромили найсильніші гвардійські дивізії генерала Денікіна, який рвався до Москви. Бойове братство кращих з'єднань Червоної Армії ще більше зміцніло в боях за Харків, Донбас, Перекоп.

Мостовий, ідучи підтюпцем уздовж колони, говорив бійцям:

— Пам'ятайте ж, хлопці, трудівники клинка, і комуністи, і безпартійні, ми у себе вдома, а паліївці — на чужині. Рубайте підлих найманців без розбору!

Ми рухались казково красивою алеєю, обрамленою сріблито-зеленими стовбурами осик, які ще зберігали свій барвистий наряд. І така тиша стояла навколо, так безтурботно перепурхували з гілки на гілку строкаті синички, що іноді наш похід здавався лише розважливою прогулянкою чи учбовим маршем.

Але те почуття зібраності і настороженості, що приходить перед боем, напевне, до кожної людини, заволоділо і мною. Якесь тривога, загострюючи зір і слух, будоражила кров.

Я їхав на великому гнідому Громі — подарункові «жовтого кірасира». Кінь тонко реагував на кожен порух поведів, поштовх шенкелів чи нахил корпусу. Але при всіх якостях він не відзначався спритністю Марії, її тонким чуттям і, я сказав би, кмітливостю. Інша справа Марія — на неї можна покластися, як на кам'яну скелю. Викликав із строю Бондалетова і попросив його підсідлати кобилу. Почувши під собою вершника, Марія закусила вудила і понесла вперед, випереджаючи колону.

«Чи надовго? Чи винесе ця кобила свою точену, красиву голову з лебединою шиєю з першого бою?» — думав я. На західному фронті в першому бою з пілсудчиками в червні 1920 року під Терешполем кулею в голову підо мною був убитий вороний з білим ліхтарем через усю голову. Другий кінь впав у першому бою з петлюрівцями під Вендичанами. Куля, пробивши полу романівського кожушка, влучила йому в горло.

Наші полки все більше втягувались в ліс. Головне, щоб ворог не втік. Треба будь-що нав'язати Палію кінний бій. Я вважав, що Будник ось-ось надішле донесення і бригада,

прийнявши бойовий порядок, всією силою свого живого і вогневого удару обрушиться на ворога.

Та події розгорнулися не так, як вони вимальовувались в уяві. Скоро з-за повороту вузької лісової дороги показався начальник роз'їзду з своїми бійцями. З перекошеним лицем він підскочив до нас на такому алюрі, що не зміг стримати коня. «Банда»,— тільки й встиг крикнути.

Вдалині показалася голова кінного загону. Вів колону міцний невеличкий вершник у синій черкесці з червоним башликом і в кубанці. Розмахуючи клинком, він широко роззявив рот і гучно кричав «ура». Його бойовий клич, підхоплений усім загonom, зовсім приголомшив мене. «Коли це палівці,— промайнуло у мене в голові,— то чому «ура», а не гайдамацьке «слава» і чому в них не жовто-блакитний, а червоний прапор?»

Часу на роздуми не було. Секунда вагання могла б призвести до катастрофи. Прийнявши тверде рішення, я наказав Ратову, тепер уже бригадному ад'ютантові, посторонитися з штабом в кущі. Полкові сурмачі самі рушили за штабними вершниками.

Залунала коротка команда комбрига Багнюка:

— Валяй, друже!

— Шаблі! Піки до бою! Ура!

В усіх бойових інструкціях того часу згадувався знаменитий вислів Петра Першого: «Не додержуйся устава, аки сліпий стіни».

В бойовій практиці будь-якого начальника, а особливо кавалерійського, настає таке, коли він, знехтувавши всі теоретичні положення, мусить сам вести людей в атаку, вселяючи їм віру в успіх. Нещасна та військова частина, у якої перше бойове діло кінчається поразкою.

І в той же час на думку йшли якісь сумніви. А що коли полк, організований з людей різного складу і характеру, які ні разу не виступали спільно, заважається і не піде в галоп? Та хай що буде! Коли ми, командир, комісар і наші помічники, не підніmemo за собою полк, значить гріш ціна всім нашим зусиллям, спрямованим на виховання та навчання бійців. І розплатою за це може бути лише славна смерть в нерівному, але чесному бою.

Поруч зі мною, з шаблею в руці, з широко розкритими очима скакав комісар Климов, не відставав од нього Мостовий. Трохи позаду мчали блідий, але рішучий Сергій Царьов, мій помічник, і замполіт нашої бригади Гнат Карпезо.

А за нами оглушливо лунав дружний тупіт копит. Команда «Шаблі!» рвонула полк вперед — так догораючий порох виштовхує з дула гармати снаряд.

Ворог сміливо насувався на нас. Стиснуті рамою мовчазних беріз, неслися назустріч одна одній дві колони вершників, щоб у грізній сутичці вирішити питання: хто кого?

Густий ліс таїв у собі багато несподіванок. А що коли піхота Палія, прикриваючись чагарником, ударить по нашому беззахисному флангові? Та на це, видно, у отамана не вистачило спритності. Кожна війна ховає в собі ряд кричущих упущень. Були вони у нас, були у Палія. А поки що попереду — кіннота ворога. Сталося так, що сам Палій вирішив дати нам бій. І цю рішучість бандитів можна було пояснити лише одним: несподіваний успіх в селі Згарок запаморочив їм голову. Та скоро отаман переконався, що то був випадковий успіх. Група, яка переслідувала Будника, ще гучніше кричала «ура». Такий же бойовий клич почувся і позад мене. Подвійне «ура», налітаючи звідусюди, зіштовхувалось і грізною луною, ще з більшою силою, повторювалось десь вдалині. Здавалось, там, за лісом, зійшлися на рішучий смертний бій дві величезні кінні маси.

Червоний прапор, який усе наближався, і знайоме «ура» турбували більше, аніж лева блискучих клинків, що насувалися на нас.

А може, це один з тих червоноармійських загонів, які боролись на Поділлі з місцевими бандитами або ж сприяли продовольчим органам у збиранні хліба? Пізно буде пізнавати своїх, коли обидві маси на повному скаку вривуться одна в одну шаблями: коли й уцілієш сам, то ганьби повік не оберешся. Це буде гірше, ніж Згарок.

Вершник з яскравим башликом і червоний прапор незнайомого загону були вже на відстані півсотні метрів. Думка: «Свої чи не свої?» все ще мучила.

Мимоволі піднялася рука з револьвером, цілячись у вершника з червоним башликом. Але що це? Невже цей ситий гайдамака, командир загону — мій земляк, з яким ми три роки тому зустрічалися в Полтаві? Тепер замість денікінських погонів на плечах Глушак красувався башлик петлюрівського сотника. Враз стало легко на душі. Нерви петлюрівців за якусь мить до рішучої сутички не витримали: гайдамаки, які скакали попереду, показали нам спину. Першим повернув сотник, а за ним — значковий. Задні ряди загону, не знаючи, що робиться в голові, все натискали. Та

як тільки обм'якли нерви петлюрівського сотника Глушака, його загін, охоплений тваринним жахом, звалюючи своїх, кинувся тікати.

Гримнув постріл. Червоний башлик сотника миттю зник. Стиснута шенкелями Марія рвонулась вперед. Два-три кидки, і я схопив за бобровий комір значкового. Ми скакали з ним поруч за переляканою юрбою. Дерев так і миготіли перед очима.

— Хто ви? — запитав я на скаку, все міцніше стискуючи комір вершника. Тепер уже і його тхоряча шуба, яку він, напевне, здер, послухавшись поради пана Шоліна, з якогось гусятинського громадянина, і сотник Глушак говорили самі за себе. Значить, це не наші. Не доведеться червоніти за навальну атаку. Але ж мені все-таки хотілось почути хоч що-небудь від значкового.

— Ми, ми.. кінець нам, амба...— пробурчав, нарешті, він, і мені в ніс ударив змішаний запах самогону й часнику.

Вершники нашої головної сотні, відважні полтавчани, натиснули ще більше. Давши волю озвірілим коням, вони на галопі врзались в гущу петлюрівців.

Перед очима, наче на екрані, мелькають збуджені, червоні від бойового напруження лиця взводного командира Гусятникова, його друга Почекайбрата, який ради походу розстався з «татарським ескадроном», козаків Перепелиці, Полтавця, Келеберди, Кравця, Олекси Макаренка...

З блискучими клинками уже летять розлючені кубанці Храмова. Колють, рубають, б'ють з розмаху і мої земляки, які досі знали лише хліборобську справу, і палкі сини Кубані, що з дитинства звикли до коня й клинка. Ось уже Митрофан Семивзоров, Прожектор, вирвавшись узбіччям вперед, дістає пікою бандита, а в стегно петлюрівця вгризається Халаур.

Гомінлива маса вершників, і тих, які втікали, і тих, що їх переслідували, неслася вузьким півтвцем, на який увесь час падали закривавлені тіла, і наближалась до Старої Гуті — стоянки основних сил Палія.

Тепер повернемось до нашої давньої зустрічі з Глушаком — начальником паліївської кінноти.

Це було в той час, коли Петлюра, спираючись на війська колишнього гетьманського генерала Болбачана, контролював на Лівобережжі лише губернські центри. В повітах, зокрема в нашому, влада належала коаліційним Радам. В коаліцію входили більшовики і боротьбісти. Кожна партія

спиралася на свою озброєну силу. Загін щорбовського бідняка, царського гренадера Василя Упиря був більшовицьким. Боротьбістів підтримував загін решетилівського шевця Якова Огія. Згодом, коли Огій здав командування П'ятенку, цей бандит під час денікінського наступу вирізав усіх боротьбістських керівників і перейшов до Петлюри.

Того дня, коли загін Упиря біля Лещинівки здійснив напад на німецький ешелон, який ішов в Німеччину, я, повертаючись з підпільної явки, чекав поїзда на полтавському вокзалі.

Щоб не викликати своєю зовнішністю ніякої підозри, наші повітові керівники запропонували мені придбати новий студентський костюм. На гроші, одержані мною від члена повстанського комітету Олександра Требельова, кращий полтавський кравець пошив мені з дорогої голубої діагоналі брюки і з торнтонівського сукна двобортну куртку з золотими гудзиками і з поперечними наплічниками, на яких литим вензелем переплітались дві латинські літери «Р» — «Peter Primus». Петроградський політехнічний інститут, куди я був зарахований восени 1917 року, носив ім'я Петра Першого. Власника такого вбрання швидше можна було віднести до розряду «белоподкладочників», аніж до зв'язкових більшовицького підпілля.

Потрясаючи червоними шликами хвацько заломлених папах, до буфету гомінливою юрбою ввалились гайдамаки.

Я відразу ж подумав про Юрка Коцюбинського. У старенькій шинелі, в чорній кепці, гладенько виголений, він за півгодини до появи червоношличників поволі проходжувався біля білетних кас. Залишивши нашого повстанського керівника на підпільній квартирі, я не міг знати, що знову побачу його цього ж дня. Зустрівшись очима, ми, звичайно, не подали й вигляду, що знаємо один одного.

Зовні зберігаючи спокій, я недбало заклав руки в кишені студентської куртки, міцніше затиснув під пахвою жіночі ботики, куплені мною в Полтаві для сестри, і почав просуватися до виходу.

Раптом хтось окликнув мене на ім'я. Якийсь офіцерик, сидячи за столиком, махнув мені рукою. Це був мій земляк Глушак, батько якого гуртами продавав свиней за кордон. В 1916 році, не закінчивши училища, він пішов до школи прапорщиків. Коли п'ятикласника Глушака викликали на одному уроці до дошки, він написав на ній:

Среди густых акаций,
На берегу морском,
Сидел старик Гораций
И чистил нос песком.

Землякові, напевне, хотілося похвалитися офіцерськими погонями. В одному я був певен: Глушак не міг знати про мою належність до більшовицького підпілля. Я охоче прийняв його запрошення і присів до столу. Щонайперше поклав перед собою, посунувши їх ближче до офіцера, жіночі ботики, в яких зберігались одержані на явці літографічні відбитки листівок. Стиснувши серце, слухав хвастовиту розповідь білогвардійця про його «подвиги» на Дону.

Глушак викладав всі свої пригоди.

— Іду в Київ. Якщо Петлюра дасть чин сотника, зірву їх до біса,— показав на погони.

Повз наш столик проходив кармелюцький старшина. Білогвардієць, вичерпавши всю тему розмови, зупинив його і мовив по-українськи:

— Пане хорунжий! Що воно за рахуба? Шукаєте когось чи що?

Від петлюрівця несло самогоном. Він опустився на стілець поруч зі мною.

— Ми вважали,— досить відверто заговорив червоношличник,— що в тих бісових Кобеляках наші, а вони, волоцюги, взяли й напали на німецький ешелон. Про людське око визнали Центральну раду, а насправді в тому загоні Василя Упиря — самі більшовики.

Розуміючи, що не можна весь час мовчати, я запитав:

— Значить, пане хорунжий, я через тих більшовиків не потраплю додому?

Петлюрівець, розпалившись, поклав руку на ботики, на мою покупку. У мене завмерло серце.

— Нічого, пане студент,— відповів гайдамака,— завтра або післязавтра наш кінний кармелюцький полк розворушить до дна те більшовицьке кубло,— і скосив очі на Глушака.— Ви, пане поручик, неначе з наших, а воюєте за єдину і неподільну?

— Обставини!.. — стиснув плечима білогвардієць. — Ось їду в Київ і, мабуть, пристану до вас. Все-таки, як не кажи, а своя сорочка ближче до тіла.

Находив час посадки. Ми вийшли на перон. Радіючи з нагоди похизуватися своєю офіцерською владою, Глушак розштовхав пасажирів і посадив мене в одну теплушку.

Минуло три роки. І ось під Старою Гутою знову довелося зустрітися з колишнім білогвардійцем, що обернувся в жовтоблакитника.

Попереду, на галявині, справа від дороги, показалась хатка лісника. Глушак з червоним башликом на плечах, зіскочивши з коня, вмить видерся на паркан. Але Храмков, розпустивши на вітрі широкі поли бурки, рвонувся вперед і спритним змахом клинка повалив петлюрівського сотника на землю. Не злазячи з сідла, кінцем шаблі зачепив червоний башлик і витер ним закривавлене лезо.

Чулося важке дихання вершників і хропіння коней.

Наші бійці розлючено вигукували:

— Це вам за Згарок!

— Це за Гусятин!

А Мостовий все кричав, вимахуючи шаблею:

— Ми вдома, а вас ніхто сюди не кликав.

Запорожець наздогнав паліївця і рубонув його.

— Ось вам галушки, а ось і сало!

Бандити, сподіваючись врятуватися від наших ударів під захистом своєї піхоти, втікали компактною масою. Дорога раптом спустилась у глибоку лощовину. Її схили, вже в межах Старої Гути, наче обценьками стиснули всю масу кінноти. Петлюрівці, вскакуючи на сідла і кидаючи коней, втікали на городи.

Та ось вузький путівець вийшов на широку вулицю. На протилежному їй боці показалась самотня хатина під соломяною покрівлею. Вершники першої і другої сотень, наздоганяючи втікачів і вклинюючись в їх центр, увірвалися в село. Намертво вчепившись у рештки кінного загону, разом з ним круто повернули направо. Не відстаючи від своїх кубанців, невтомно орудував шаблею Храмков.

Поручик Доценко в досить цікавих спогадах під назвою «Зимовий похід» так пише про цю атаку під Старою Гутою:

«Нам назустріч рухалась колона кінноти... Ворожі кавалеристи затримались і почали переходити в контратаку, а ми відкрили вогонь з кулеметів... Під кінець червона кіннота рушила, а ми почали відходити. Відходили лише по дорозі, бо на обидва боки був ліс і болота... Відстань між нами і погонею все зменшувалась. На моїх очах зарубали одного козака, який їхав поруч зі мною. І так, напевне, зробили б не з одним з нас, коли б не бунчужний Заколотний, старий кубанець, який своєю пікою осадив передніх воро-

гів, і нам пощастило, відірвавшись од червоних, вскочити в село...

Порубавши нашу заставу (було вбито й задушено 8 чоловік і 11 важко поранено), червоні почали шикуватися під лісом, а з лісу до них підїздили все нові і нові групи...» *

Кулеметники Івантєєва, що йшли за головним дивізіоном полку, закрили вхід у село. Через це другий дивізіон нашого полку, гірська батарея і 8 полк, що йшов у хвості колони, не зуміли потрапити в Стару Гуту. Коли тачанки, нарешті, звільнили дорогу, обстановка змінилася.

Бій — це часі терезів. Переважає то одна, то друга. Біля входу до Старої Гути шайка терезів помітно схилилась в наш бік, — ми зім'яли і вирубали кінноту Палія, знищили її командира Глушака, увірвались в село. Але Палій ще не був переможений. Зрозумівши, що Згарок вже не повториться, він не чекав пощади ні для себе, ні для своїх людей і діяв сміливо, відчайдушно. Палій перейшов кордон, маючи кінноти лише 25 шабель. За рахунок бандитів, що пристали в прикордонних лісах, кінна група збільшилась до 200 чоловік. Але це було до Старої Гути.

На пагорку, перед наріжною самотньою хатою, здоровенний вершник у шоломі-будьонівці оголеним клинком подавав загонові якісь знаки. Мені стало зрозуміло, що цей петлюрівець на сірому коні і є отаман банди. Помітивши мою темно-сіру папаху з червоним денцем, довгу кавалерійську шинель із знаками комполка на рукавах і орденом в червоній розетці, полковник Михайло Палій підвівся в стременах. Та й сама Марія, збуджена скаканням і брязкотом зброї, привернула його увагу.

Я трохи стиснув боки кобили, і цього було досить, щоб вона витягла шию і рвонулась вперед. Ще два-три кидки, і ми зійдемося з Палієм. Кінь отамана більший, але він стоїть на місці. А я мчусь на нього повним кар'єром, певен, що перевага на моєму боці: маса, помножена на швидкість, без сумніву, зіграє свою роль.

Але чому Палій такий спокійний? Секрет тут простий — в бур'яні, біля ніг отаманового коня, завмерли два гайдамаки з станковим кулеметом. Але є ще вихід: попереду, ліворуч від вершника, біля підніжжя пагорка, склад зерна — гамазей. Я ледь пришпорив Марію. Вона двома сильними скачками віднесла б мене за товсті надійні стіни. Коли не

* Збірник «За державність», № 3, Каліш, стор. 212—218.

пощастило зійтись груди в груди з отаманом, то з-за укриття, чекаючи на поміч і подаючи команду клинком, можна буде керувати підрозділами полку... Але... застукотів кулемет. Кулі підкосили кобилу саме в ту мить, коли вона одірвалася від землі. Впала і притисла тугим боком мене. «Кінець, відвоювався»,— промайнуло в моїй голові. Кобила, застогнавши, підняла голову і жалібно подивилась на мене. Витягнувши шию, послабила натиск, і я випростав ногу, піднявся з землі. Помітивши кров на шинелі, подумав, що в гарячці не відчув поранення. Думки проносились в голові блискавично. «Хоч і вб'ють, але козаки не зостануться без керівництва. Недарма під час навчань кожен сотник одержав практику командування полком». З завмиранням серця чекав і підмоги, і згубного вогню бандитського «кольта». Та гайдамаки не стріляли,—напевне, думали взяти мене живим. До них було двадцять-тридцять метрів.

І раптом паліївці перенесли вогонь кудись вбік. З затиснутим в руці пістолетом, уважно стежачи за отаманом, який міг кожної хвилини кинутися на мене, я не міг обернутися. Було ясно, що хтось з козаків летів мені на поміч і був зустрінутий кулеметним вогнем бандитів.

І ось з-за гамазею почулося гучне «ура» і шалений крик: «Дайош отамана!» Палій скомандував: «Вогонь!» Завмерши, чекав смертельного удару. Знову зацокотів кулемет, тільки не в мій бік, а на Семивзорова, який кинувся на Палія з флангу.

Козак в одну мить припав до землі.

І цього було досить, щоб я за три скачки опинився за гамазеєм. Через хвилину, пробираючись по-пластунськи в супроводі Халаура, сюди приповз і Семивзоров.

— В стремено ногою або в пень головою.— От і знадобився одноокий Семивзоров! Обмацавши свої руки й ноги, він запитав:— А вас, комполка, не прикаючило?.. От дончака жаль, геть чисто зрешетили, гади!

Наші кулеметники, що закривали вихід з лісу, не могли пустити в хід свої «максими», поки я був біля Палія.

Сотні, які не встигли увірватися в Стару Гуту, на якусь мить завагались, і цим скористався отаман. Він повів бандитів у фланг нашої колони, яка зоставалася ще в лісі. Гайдамаки нечутно підійшли на близьку дистанцію і відкрили влучний вогонь. Про те, щоб у кінному строю атакувати в густих хащах піші цепі, не можна було й думати. Залишилось одне: вибиратися поміж деревами на простір. І наші

люди зробили це під прикриттям кулеметів Григорія Івантеєва.

Таким чином, наш другий дивізіон, батарея і весь 8 полк за півкілометра від Старої Гути були вибиті паліївцями з лісу.

Раптом з-за хат до нас кинулись три вершники. Один з них — Царьов, другий — Бондалетов з Громом, а третій — цьому важко було повірити! — Очерет. Мені здалося, що я бачу його у сні. Але каховчанин вів уже вільного коня, одного з тих, яких покидали паліївські вершники. За амбаром можна стояти спокійно. Кулеметні тачанки взводного Фельдмана, що виїхали з лісу, відкрили вогонь по Палію та його охоронцях. Очерет, не випускаючи з рук повіддя трофейного коня, обслідував гайдамацьке сідло. Як тільки він відкрив клапан кобури, звідти посипались петлюрівські кокарди з жовтим тризубом на блакитному фоні, яких вистачило б на цілий полк.

Через кілька хвилин ні Палія, ні його кулемета на пагорку вже не було. Ми рушили в той бік, куди пішли наші головні сотні.

Очерет пояснив мені, як він потрапив до Старої Гути. Повертаючись з відпустки, каховчанин опинився в Жмеринці. У зв'язку з появою банди Палія поїзди на Проскурів не йшли. Оперативний працівник штабу корпусу, що возив на паровозі наказ Багнюку, погодився взяти козака з собою. В Комарівцях, зійшовши з паровоза, Очерет побачив хвіст нашої колони, яка йшла на Стару Гуту. І тут лампаси виручили: бойовий обоз 8 полка підвіз його.

Коли на околицю Старої Гути прискакав ординарець від Багнюка, зі мною прощався смертельно поранений командир кубанської сотні Храмков. З безкровним лицем, таким блідим, що на ньому не стало видно й шраму — сліду шабельного удару, він тримався за живіт і шептав:

— Прощайте, комполка... не ображайтесь... Коли щось було не так, пробачте... Напишіть моїм..

Сотника підтримував за плечі велетень Земчук, який повернувся з побивки, коли полк стояв ще в Літині.

— Це, командире, їх зрізало, коли вони кинулись вам на виручку, — з сльозами на очах мовив він.

Тепер мені стало ясно, в кого стріляли охоронці отамана, на мить забувши про мене. Я зрозумів, хто, жертвуючи собою, врятував мені життя.

Вічна пам'ять тобі, відважний син Кубані! Ти загинув на

бойовому посту, як і твої земляки брати Карачаєви — славної ватажки червоних козаків.

Багнюк, викликавши нас до себе, вишикував на галявині всю бригаду.

На цьому невчасному мітингові він славив козаків 7 полку, гамив 8 полк і за Згарок, і за відступ з лісу. Та мені, незважаючи на похвалу комбрига, було прикро — мій бойовий кінь zostався там, біля гамазею, і шапку, яка злетіла при моєму падінні, підхопив Палій. Та в ній йому не повезло ще більше, ніж у будьонівці, захопленій у Згарку.

Семивзоров, заволодівши новим, бандитським конем, під'їхав до Вані Шмідта і висмикнув у нього з-за пазухи здоровенну мохнату муфту.

— Де ти її взяв, малятко?

— У зарубаного петлюрівця!

Семивзоров натяг муфту на голову.

— Барахло, а не шапка. Єрундиція! І як він, бандюга, посив цю папаху? Кругом сквозняк!

Поки ми, марнуючи час, мітингували, в Старій Гуті розпродався з життям чудовий товариш-більшовик, комісар 8 полку Мазуровський. Поранений у груди в час відступу з лісу, він не втримався в сідлі. Паліївці стягли з нього шкіряний костюм і по-звірячому зарубали його*.

Вирішили залишити в лісі коней і атакувати Палія. Та стамана в Старій Гуті вже не було.

Біля гамазею, витягнувши ноги, лежала з вісьмома ранами Марія. Грім, побачивши її, тужливо заіржав.

Бондалегов, який день і ніч пестив красуню-кобилу, похитав головою і сумно мовив:

— І потрібно ж було вести її з-під самого Кременчука, щоб вона загинула під якоюсь Старою Гутою.

На стінах гамазею висіли наспіх наклеєні відозви жовтоблакитників:

«Знищуйте всі мости, залізничні колії... Розправи влаштууйте вночі... Розповсюджуйте відозви з села в село, з хати в хату, з рук у руки... Підтримуйте зв'язок з іншими повстанцями.

Командир Подільського партизансько-повстанського загону полковник Палій».

У Старій Гуті все свідчило про поспішну втечу бандитів.

* Пізніше в Одесі іменем Мазуровського була названа одна вулиця.

Рятуючи свою шкуру, петлюрівці навіть не ховали трупів вбитих соратників.

З розсіченими головами, в шинелях, залитих кров'ю, вони валялись на дорозі, під тинами і на побурілій траві широкій левади, що тяглася від лісу до гамазею. На багатьох гайдамаках були багаті, як і в значкового, цивільні шуби, що теж вказувало на поспішливу втечу Палія.

Долілиць, широко розкинувши довгі руки, лежав якийсь бандит, — з копицею чорного волосся на голові, з уламком дерев'яної піки, що стирчала з-під лівої лопатки. Прямо проти гамазею, на грудкуватій дорозі, заляк короткий тулуб в жіночій білячій шубці. Поруч, з витріщеними очима, в рудій папасі, з-під якої стирчала розкішна руда чуприна, з широко розкритим золотозубим ротом, валялася голова якогось бандита.

— Узнаю почерк нашого Прожектора, — зупинившись на мить, сказав Мостовий.

На широкій леваді блукали підсідані бандитські коні, — видно, паліївцям було не до них.

На виході з села, прихилившись до тину і відкопиливши старечу губу, дрімала флегматична ряба кобила. Над сідлом стирчала одна нога вершника, вставлена в стремено, друга виднілася під черевом коня. А сам бандит, перехилившись через тин, зарився порубаною головою у високий сухий бур'ян.

Коли ми вступили в Стару Гуту, на леваді шалено носився великий кінь, намагаючись звільнитися від трупа вершника, який застряг правою ногою в стремені. Наляканий до смерті незвичайною ношею, вороний то ставав на диби, то кидав задом, пориваючись копитами збити тіло, яке волочилося за ним. Одяг гайдамаки обвисав клаптями, а лице, зрізане груддям, стало кривавим місивом. Нарешті тварина вибилася з сили і впала на землю. Зігнула шию дугою і почала гризти чобіт вершника.

Хоч Палій і зазнав на підступах до Старої Гуті нищівного удару, все-таки чаша терезів похитнулася в його бік.

«Близько 13 години колона зібралась і рушила на Голенищево, — пише в своїх спогадах петлюрівський пан поручик Доценко. — Але невеселий уже був то рух, бо стогін поранених турбував нас. Поспішаючи з піхотою на возах, залишили ми Голенищево, Вербку. Чотири години відпочивали в Майдані Вербецькому».

4. ПОГОНЯ

Бригада, сівши на коней, кинулась вслід за петлюрівцями. Банда, скориставшись з возів обивателів, втекла далеко в напрямку Південного Бугу. Щоб набратися сил для дальшого переслідування, ми пізно ввечері 31 жовтня перейшли ріку Згар і зупинились на нічліг у селі Голенишево.

Після короткої тривожної ночі рушили в дорогу. Хоч напередодні у Старій Гуті чаша терезів і хилилась трохи в бік Палія, але не він став хазяїном становища. Не ми, а Палій ухилявся від нового бою. Не цей самостійник гнався за нами, а ми за ним.

1 листопада 1921 року був ясний і зовсім мирний світанняк. Здавалось, минулий день, сповнений жорстоких сутичок та важких непоправних втрат, був тільки жахливим сном. Але серце щеміло від почуття не виконаного до кінця обов'язку — банда ще існувала. І, напевне, не зійде з душі ця важкість, поки «подарунок» Пілсудського не буде повністю розтрошено.

Якийсь козак на змиленому коні привіз свіжий номер «Червоної Армії». Газета висловлювала тривогу і закликала «зустріти нахабних загарбників стіною багнетів, лісом пік». В передовій З. Серебрянський, чие ім'я увічнено золотими літерами на мармуровій дошці в Москві, в Будинку Спілки письменників, звертаючись до червоноармійців, писав:

«Сильніше пружиньте кордон, щоб через нього не міг пролетіти жоден контрреволюційний ворон».

Цілий день мчали ми по свіжих бандитських слідах старовинним козацьким шляхом. Не тільки якесь діряве відро чи стара збита підкова говорили про поспішливу втечу гайдамаків. Той, хто бачив страшний кривавий слід Палія, не забуде ніколи його злочинів. Увесь шлях банди від Старої Гуті до Південного Бугу і далі до Цимбалівки, де паліївці заночували 1 листопада, був закривавлений трупами по-звірячому замучених працівників сільрад, продовольчих агентів, активістів-незаможників, молодих вчителів. Відчуваючи хисткість свого становища, жовтоблакитники спішили зігнати злість за тривалий полон в ланцутських таборах, за інертність селян та за непоправні втрати, яких вони зазнали в Старій Гуті.

На всьому шляху озвірілі петлюрівці в безсилій люті знищували ні в чому не винних радянських людей. Цими

«подвигами» похвалялись вони пізніше в своїй післявоєнній пресі. Поручик Доценко у згаданих вище нотатках відзначає, що в Россоші авангард розстріляв одного комуніста і захопив шестеро коней з сідлами. В Чудинівцях над Бугом паліївці знищили сімнадцять кавалеристів. Лише одному з них під зливою куль пощастило добратися до річки і, кинувшись у воду, врятуватись. В Куманівцях один «військрук», якого захопили в приміщенні волості, помилково прийнявши бандитів за червоноармійців, настійливо повторював: «Товариші, я комуніст». Його і ще трьох червоноармійців теж розтерзали.

Намагаючись знову наздогнати Палія, ми витискували з коней все, що могли. Наші коні вільно долали по 8 кілометрів щогодини, рухаючись кілометр риссю і кілометр кроком, тобто перемінним алюром. Але просування бригадною колоною, та ще й з батареєю, трохи знижувало темп маршу. Палій мав ту перевагу, що загнаних коней в кожному селі міняв на свіжих. Та для цього потрібен був час. А його застави й роз'їзди відчували невідступну погоню. І, до того ж, звістка про наближення петлюрівців випереджала їх самих. Селяни, ухиляючись від небажаної повинності, заздалегідь виганяли коней в ліс, у глибокі яри.

Ми переслідували банду через села, ліси й переліски. Палій повернув на північний схід, де його чекав портянок — суцільні ліси і Тютюнник з волинською диверсійною групою генерала Янченка.

Під кінець дня з цілого ряду ознак стало видно, що дистанція між бандою і нами скоротилась.

Ввечері 1 листопада переправились ми через Південний Буг. Зовсім недавно перейшли цю ріку диверсанти. З високих горбів було видно далекі, оповиті багрянцем забузькі села. В одному з них — в Цимбалівці — зупинився загін Палія.

Уже в суцільній темряві наші бійці, голодні і стомлені, на змучених конях вступили в село Терешпіль. Першим бажанням кожного було заснути. Вирішив трохи спочити і наш комбриг, доручивши мені й Синякову вжити заходів для розвідки та охорони. Розгорнувши карту, ми поділили район патрулювання між полками і вислали роз'їзди.

Особливий роз'їзд від 7 полку командира відділення Лебеки пішов з Терешполя на Цимбалівку. Палій, рухаючись на Волинь, напевне, мав скористатися путівцем, що вів з Цимбалівки на Яблунівку. За цією дорогою протікала не-

величка річка з грузькою заплавою. Навальний удар з Терешполя прямо на північ, у фланг Палію, загнав би в болото увесь його загін. Цей план здавався легким і простим. Після Старої Гути можна було не сумніватися, що козаки 7 полку без вагання вирушать в будь-яку атаку. Головне — дати бійцям трохи перепочити. Ворог у відчаї міг зважитися на все. Крім усього, для успіху задуманої операції треба не прогавити часу виходу Палія з Цимбалівки. Це завдання було покладено на особливий роз'їзд Лелеки. Та успіх плану залежить не лише від його замислу.

В своєму бойовому обозі ми везли полоненого паліївця, який ховався на кладовищі Старої Гути. Про нього нам повідомили селяни Старої Гути. Коли напередодні перед самим виходом з села його привели в штаб, там, незважаючи на напруженість обстановки, зібралось багато козаків. На запитання, яке його прізвище, петлюрівець відповів: «Цвинтаренко». Спершу ми сприйняли це за глум. Земчук взяв його за підборіддя і сказав:

— Всі знають, що ти Цвинтаренко, бо схопили тебе не де-небудь, а на цвинтарі. А ти скажи, як називали твого батька. А то не знатимемо, кому й свічку потім ставити.

— То ви мене зарубаєте? — з неприхованим страхом запитав бандит.

— Коли спробуєш брехати, неодмінно посічемо, — запевнив його Бондалетов, хизуючись вже в розкішній черкесці вишневого кольору. Цей багатий трофей він зняв з в'юка одного зарубаного бандита в Старій Гуті.

— Йй-богу, я Цвинтаренко. Ось тільки документів нема, zostалися в полковому штабі. А я Цвинтаренко! Правда, спершу звався просто Цвинтар. Але наш командир куреня Бондаренко, — це було ще в Херсонській дивізії в дев'ятнадцятому році, — всіх нас переписав. «Я Бондаренко, — заявив він. — І в моєму курені будуть самі «енко». І тоді Павлюк став Павленком, Щуп зробився Щупенком, а я з Цвинтаря обернувся на Цвинтаренка. Був серед нас один німець з колоністів, Шварц, і його записали Шварценко.

Розповідь полоненого викликала загальне пошвавлення. Посипалися жарти, дотепи.

Похмурими zostалися лише вістові-кубанці. Хтось з них встиг збігати в сотню і привести до штабу групу козаків, які тільки-но поховали сотника Храмкова. Очерет шепнув комісарові на вухо, що кубанці чекають зручної нагоди, щоб вчинити самосуд над полоненим.

Паліївець, хоч і вважав себе пропащим, все ж у жартах бійців побачив якийсь проблиск надії. А раптом помітив Очерета і нетерпляче засовався на стільці, тремтячим голо- сом заговорив:

— Семене, пізнаєш? Скажи ти їм, брешу я чи ні? Цвинтар я чи не Цвинтар?

Здивований Очерет, зсунувши папаху на потилицю, ступив до полоненого.

— Так ось де ми з тобою, Кузьма, зустрілися!

Петлюрівець, як утопаючий, вхопився ще за один рятівний гачок. Докладно повторив уже розказану нам версію, нібито скористався з походу Палія, щоб повернутись на батьківщину.

Хоч у таборі своє ж начальство — чотові та бунчужні — і давали шомполів за листівки, але він читав одну, в якій говорилось, що Радянська влада об'явила амністію для тих, хто сам повиниться.

Глянув благально на Очерета і сказав:

— Ти ж мій родич. Скажи все, що знаєш про мене, Семене.

Очерет, явно спантеличений цією зустріччю, пересунув папаху на лоба і, зиркаючи то на полоненого, то на козаків, які стовпилися в штабі, відповів:

— Що потрібно, скажу, Кузьма. Моя хата скраю, але я все знаю. А що стосується нашого кумівства, то ми з тобою такі родичі: коли у твого діда млин горів, мій дід спину грів.

Відповідь Очерета викликала вибух сміху. Посміхнулися навіть похмурі кубанці.

Команда «по конях», подана Багниюком, припинила допит паліївця. У супроводі козака-конвоїра Цвинтар, ще з похнюпленою головою, але помітно підбадьорений, поспішив у хвіст колони, де вже лаштувались підводи бойової частини полкового обозу.

В Терешполі, щоб чимсь відігнати сон, комісар звелів Очерету привести полоненого.

Цвинтар, в подертій шинелі, без пояса, в обсмаленій сірій солдатській папасі штучного смушка, трохи згорбившись, пробрався між посильними та писарями, що лежали покотом у штабі, до лави, яка стояла під стіною. Миготливе полум'я каганця освітлювало його худе заросле лице, ще більше відтінюючи жовтизну — свідчення того, що в таборі для інтернованих дуже мало повітря і багато нудьги.

Комісар полку Климов запитав Очерета:

— З яких він?

Семен, поглядаючи то на палівця, то на нас, відповів:

— Бачите, товаришу комісар, у нього самого нема нічого. Але батько його, старий Цвинтар, з заможних...

— Куркуль? — Климов пильно подивився на бандита.

— Як сказати? — говорив далі Очерет. — І туди, й сюди. Од півнів відстав, а до когутів не пристав. Обходився без наймитів. У нього ось вони, — кивнув ординарець на Цвинтаря, — синки наймитували. Старий був жилавий, з чабанів.

— Що, вибився в люди?

— Правдою в люди ніхто у нас не вибивався. Він чабанував у Фальцфейна. Чули про такого поміщика? Інші хлопці чекали панської ласки — подачки на великдень та різдво. А Цвинтар, значить, його батько, потихеньку після окоту душив молодняк. Розрізав баранців, м'ясо кидав собакам, а шкурки його молодиця брала додому. На горищі й сушила. А роїв через три-чотири пішов чабан від Фальцфейна. Повіз у Херсон шкурки і потай продав. Хоч, кажуть, видавав за півціни, та собі не на збиток. Після того продажу поставив хутір під Маячкою. Люди так і звуть те місце — не Цвинтарів хутір, а Хутір на шкурках або просто Шкурки...

— Правду каже Очерет? — запитав комісар, звертаючись до полоненого.

— Авжеж! — ще нижче опустил плечі Цвинтар.

— А тепер скажи, Цвинтарю, або Цвинтаренку, як ти потрапив до Петлюри? — глянув суворими чорними очима на полоненого Климов.

Цвинтар підняв голову, обвів усіх блукаючим поглядом.

— Мені говорити, чи нехай він скаже? — кивнув головою на Очерета.

— Не він же був у Петлюри, а ти. Ти й відповідай.

— Звичайно, кажи ти, Кузьма, — Очерет пильно подивився на земляка. — Тільки знай, що говорити. Коли твоя совість не полиняла, як шерсть моєї кобили, то скажеш, Кузьма, самісіньку правду...

— Так ось, — почав Цвинтар. — Як повтікали німці і скинули гетьмана, Петлюра оголосив мобілізацію. І мій рік брали. Зустрілися ми тоді з Семеном, а він каже: «Поки

йде мобілізація, перебудемо цей час в дніпровських плавнях під Каховкою». Я так і думав зробити, а тут заявився той самий Бондаренко з Херсона, отаман куреня, і давай ораторствувати на площі в Маячці. Наші люди після німців хотіли лише Радянської влади, а Бондаренко сказав: «І ми за те саме. Хто у нас в Києві? Центральна рада. А що таке рада? Це совет. Значить, і ми за совєцьку владь. Ми самі проти поміщиків, проти панів».

— Так,— перебив його Очерет. — Разом з Бондаренком заявили в Маячці отаман Херсонської дивізії лікар Луценко і його помічник Долут. Вони теж виступили на мітингу. Ми, казали ті добродії, за Радянську владу, тільки без кацапів, євреїв, китайців і комуністів. Ми за народну владу, але без лацюг і босоти. Бо раз ти, голодранець, не зміг подбати про своє господарство, то як же будеш правити такою державою, як наша ньька-Україна? Усім мають керувати «хазяї».

— Значить, ти послухався Бондаренка? — запитав Мостовий.

— Я послухав не Бондаренка, а батька. Він заявив мені: «Коли, сучий син, не підеш зі зброєю захищати нашу рідну державу, ні клаптика землі від мене не жди».

— І зараз тобі земельки захотілось? — почувся з долівки голос лякуртинця Запорожця.

— Ні, добродію,— приглушено відповів петлюрівець,— я записався до Палія, щоб потрапити на Україну і повинитися Радянській владі.— Він повів плечима і підняв голову.— Що я вам скажу, люди? Коли б ви знали, яке там життя на чужині! Скільки наших у таборі божеволіло. Тільки розкриєш рота, і потрапиш під палицю табірнього поліцая, банькатога бунчужного Чуми. Або ж поженуть в Домб'є. А там тобі й каюк. Туди й за читання листівок забирали. Особливо присікувались за ту, в якій було написано: «Хто віддав Галичину панам? Петлюра! Хто прогнав з України Пілсудського? Більшовики!» З Домб'є один шлях — в могилу. Коли б хто сказав мені: «Кузьма, рачки повзи на Україну», я на колінах пройшов би всю дорогу від Каліша до Маячки і молився б богу за таке щастя. Ось лежиш на соломі в бараках, заплющиш очі і бачиш наш таврійський степ, і тополі біля маячкінської школи, і мазанки під соломою, і журавель над криницею. А там — баштан з кавунами і динями, ще далі — ставок з очеретом та жовтими водяними ліліями. Зійдеш на козацьку могилу, і як на долоні

весь степ. То білий від гусей, то чорний від овець, то червоний від корів, а біля них — пастушок. Воно хоч і босе, а в баранячій шапці... Ех, горе не море, а вип'єш до дна, — важко зітхнув Цвинтар.

— Ти, я бачу, поет, — посміхнувся Климов.

— Який з мене поет? Коли не сьогодні-завтра мене й посічуть.

— Таких петлюр, які йдуть проти народу, треба рубати під корінь, — почувся голос взводного Почекайбрата.

— Я... Ну, хіба ж я Петлюра, — заторохтів перебіжчик.

— Дивись, який балакучий! — обіззався Мостовий, лежачи на долівці, поруч з лякуртинцем. — Чує, негідник, що пахне амністією. Так, — задумливо прошепотів секретар партійного бюро. — Навчить горюна чужа сторона.

— Більшість наших, — говорив далі Цвинтар, — що записались до Палія, так і думають, — із зброєю пробиватися до своїх хуторів. А тут нам ще розмалювали, немовбито мужик на Україні тільки й чекає команди. Ми і зброю для них привезли. Тільки, бачу, Палій возить її даремно...

— А Глушак давно з вами? — запитав я Цвинтаря.

— Це командир кінного загону?

— Він самий!

— Я його вперше побачив в Копичинцях. Кажуть, з Київського кінного полку. Ось чув, як він говорив: «Хлопці, гостріть краще свої клички. Нам вареників із сметаною ніхто не подасть. Будемо пробиватися до них шаблюками по тілах комісарів».

Та Глушаку, зарубаному Храмковим на підступах до Старої Гути, вже не добратися ні до вареників з сметаною, ні до батьківських загонів з відгодованими свиньми.

А полонений розповідав далі.

— Сам Палій казав нам: «Ступайте, хлопці, сміливіше вперед. Вінниця і Жмеринка вже в руках отамана Крюка. Під Києвом стоїть отаман Орлик, Полтаву забрав Левченко, а Катєринослав — отаман Брова».

— Тепер ваш Палій може давати горобцям дулі, — злобно мовив Запорожець. — Отамана Крюка кокнули.

Частий тупіт копит, який почувся з вулиці, порушив цей допит. До хати влетів начальник особливого роз'їзду. Відвели Цвинтаря.

Дуже втомлений, Лелека доповів, що на дорозі Цимбалівка — Яблунівка все спокійно.

Задум у нас був добрий — раптовою атакою в фланг від-

кинути банду в трясовину. Та успіх плану залежить не лише від бажання.

Докоривши Лелеці за те, що він залишив свій пост, я звелів йому безперервно стежити за дорогою і зразу ж повідомити, як тільки паліївці рушать з місця.

Що ж відбулося в стані диверсантів, поки Лелека із своїми людьми мчав по дорозі Цимбалівка—Яблунівка?

Об одинадцятій годині начальник штабу загону сотник Аксюк викликав до себе поручика Доценка і наказав йому навідатись з своїм взводом в хутори, що прилягали до Цимбалівки із сходу, і з'ясувати, чи нема там червоних.

На околиці села начальник сторожової застави повідомив поручику Доценкові, що до них під'їздили якісь вершники і зразу ж поскакали назад.

Затаєний шепіт постових, гавкіт собак, що не стихали ні на мить, злякане шарахання коней, холодна осіння ніч, що таїла в собі багато невідомого,— все це нервувало і поручика Доценка, і його ватагу.

Вскочивши в перший хутір і встановивши, що в ньому, крім жителів, нема нікого, Доценко повернувся назад і доповів Аксюку про результати розвідки.

Таким чином, добродій поручик, доставши майже те саме завдання, що й Лелека, повів себе ще гірше, ніж наш командир відділення.

Крім усього іншого, поручик Доценко обманув своє командування, привізши Аксюку неправильні відомості. Жителі розвіданого ним хутора сказали, що в Терешполі стало на нічліг до двох тисяч кінноти і піхоти. А насправді вся наша бригада разом з артилерією нараховувала близько восьмисот бійців.

Об'їхавши з комісаром Климовим пости, ми повернулися до штабу. Схрестивши на столі руки, поклали на них голови і зразу ж задрімали. Та хвилини через п'ятнадцять хтось закричав над вухом:

— Товаришу комполка, банда рушила!

Бійці, які спали на долівці в штабній хаті, підхопилися. Скоро за сигналом тривоги у передсвітанковому тумані зібрався весь наш загін.

Поки Лелека їздив до штабу і повертався назад, на свій пост, Палій встиг рушити з місця. Ми всією колоною вирвалися з Терешполя і галопом помчали вперед. Вдалині, обминувши заплаву пересохлої річки, що, за нашими планами, мала стати могилою для бандитів, вже в'їздили в Яблунівку

останні повозки Палія і вершники його тильної застави, що ледве були помітні в чистому сизуватому тумані.

Значить, залишилось одне: скориставшись невеликою дистанцією, що розділяла нас, скакати далі і змусити Палія прийняти бій. Так, думав я, зробив би і мій учитель—«жовтий кірасир» Федоренко. Бригада, навалившись всією масою, могла б швидко скувати і розтрощити ворога.

8 полк одержав завдання обійти загін Палія з північного заходу і відрізати диверсантам шляхи відступу. З ним рушила й батарея.

Всі люди 7 полку, починаючи з сотників і кінчаючи рядовими козаками аж до малятка Івана Шмідта, рвались вперед, прагнучи зійтися з бандою Палія. І не як-небудь, а груди в груди. Діючи в такій обстановці, можна було в найкоротший строк і малою кров'ю винищити живу силу ворога.

Прагнення бійців 7 полку, що вирішили будь-якою ціною покінчити з найманцями Пілсудського, того ж дня увінчалися успіхом.

Нема сумніву, що такими ж настроями жили і козаки Сняжкова, та не їхня вина в тому, що полк відвели вбік від маршруту, на якому лише й можлива була зустріч з ворогом. Влітку 8 полк водночас з нами дістав чудове поповнення. До дивізіону, що прибув з Києва, входили загартовані в тривалій боротьбі з бандами козаки, як, приміром, командир взводу Кіндрат Мельник, теперішній генерал-лейтенант, кадровик.

Звичайно, можна запідозрити автора в прихильності до свого полку, в бажанні розхвалити його подвиги і применшити успіхи бойового сусіди, тим більш, що відтоді минуло багато-багато років... Та наявність живих свідків тих подій гарантує від таких підозрінь. Все відбувалося саме так, як описано вище.

Коли ми, рухаючись широкою риссю по скованому морозцем шляху, побачили попереду лави петлюрівців, над полями ще курився сизий туман, провіщаючи гарний сонячний день. Переправа через вузький місток в селі Яблунівці затримала поспішливий рух тисячної банди. Палій виставив проти нас заслон з піхоти і кулеметів.

Треба було, не гаючи ні хвилини, зім'яти цю групу, увірватися в село і врубатись в основні сили ворога, тобто, повторити той маневр, який дозволив нам на плечах паліївської кінноти вдертись в Стару Гуту. Нічого, що піший про-

тивник, захищений природними рубежами, переважає нас численністю і вогнем. Спішуватися, щоб уникнути людських втрат, значило прогаяти дорогий нам час. Треба було в кінному строю навально атакувати бандитів і приголомшити їх. Страх — союзник нападаючого, а не того, хто ухиляється від бою.

Коли ми ще витягувались з Терешполя, люди, розбуджені гучними сигналами тривоги, ліново позіхали і тремтіли від досвітньої осінньої прохолоди. Низько опустивши голови, мляво рухалися і коні. Але тільки бійці відчули близькість ворога, все враз змінилось. В п'янилому передбійовому ознобі розгорнулись сотні, підняли над головами блискотливу сталь клинків і рвонулись вперед. Приємно було бачити, що й тут, як і під Старою Гутою, попереду атакуючих скакали Климов, Царьов, Карпезо, який, за обов'язками служби, міг залишитися при штабі бригади...

У вузькій лісовій ущелині під Старою Гутою фронт вміщував у собі шість-вісім вершників, що йшли майже впридул. Головні сотні Васильєва і Храмкова змушені були діяти витягнутим у глибину компактним клином. Зате на неораному полі під Яблунівкою всі наші козаки з грізним криком «ура» рушили на гайдамаків широкою лавою.

Через те що Палій втратив під Старою Гутою всю свою кінноту, можна було не боятися шабельної контратаки. Не залишаючи ніякого резерву, полк летів на ворожий заслон у повному складі. Ось, на правому фланзі, обганяючи шалені трійки тачанок Григорія Івантеева, скаче з своєю сотнею Васильєв, поруч з ним — Кикоть, на лівому фланзі, прикриті кулеметами Фельдмана, — башкири і латиші Жана Сіліндріка. В центрі, розпустивши на вітрі чорні паруси бурск, несуться кубанці третьої сотні, сповнені бажання помститися за свого сотника.

З-за темних верховіть яблунівських верб і тополь блиснули перші промені блілого осіннього сонця, освітивши фронт вершників, охоплених священним поривом.

В бою за Яблунівку геройськи загинув взводний командир Панас Почекайбрат.

Просуванню правого флангу сотні перешкоджала група ворожих стрільців, що окопалася на околиці села. Почекайбрат, стиснувши боки свого Орлика шенкелями, помчав кар'єром вперед. Поклавши на повному скаку коня і прикрившись його корпусом, закидав диверсантів гранатами. Сотня полтавських незаможників увірвалася в Яблунівку.

Та за цей успіх бойового колективу наш чудовий козак-співець, що мріяв після демобілізації стати вчителем, наклав життям.

Семивзоров, який замість двох вбитих під ним трофейних коней одержав чудом уцілілого Орлика, вперся спиною в сідло, скрутив козячу ніжку і витяг з кишені свою «пекельну машину».

Затиснувши її трьома пальцями, вдарив важким кресалом. Та гаряча рука, в якій ще відчувалося пульсування крові, викликане напруженням бою, втратила точність удару. Слабенька іскра, падаючи на розпущений кінець шнура, відразу ж гасла.

Козак розізлився. Він націлився, примруживши єдине око, рвучко чиркнув кресалом по кременю. І вмить блиснув сніп червонуватих іскор. Запаливши, ще раз глянув на нового коня, погладив його по шиї і з глибоким зітханням сказав:

— Не те що мій дончак Шкуро, царство йому небесне, але й ти гарний коник. І хазяїн був у тебе чудовий. Спритно орудував шаблею! Не гірше за станичника...

Почувши ці слова Семивзорова, я мимоволі порівняв життя кавалериста-мрійника Почекайбрата з тим спалахом іскор, що запалив гарусний трут. Іскра, поки вона перебуває в кремені, ще має якесь майбутнє. А коли блисне, щоб дати життя вогню, відразу ж вмирає.

Над селом, освітлюючи поле бою, піднявся величезний диск сонця. Для багатьох петлюрівців з загону Палія це був останній ранок. Біля Яблунівки, на переправі, клинки наших козаків зрубали багато бандитських голів. Палій, жертвувавши заслоном, з ядром банди встиг перебраться через річку і кинувся далі на північ.

Авантюристи, які ще недавно обіцяли панам з-за Збруча за один тиждень завоювати Україну, ганебно втікали, рятуючи свої продажні шкури. Як миша до нори, рушили вони в напрямку лісів.

Поки полк Синякова здійснював обхідний маневр, наші сотні, охоплені наступальним поривом, відрізавши частину банди і вирубавши її, кинулися по слідах Палія. На дорозі траплялись то поламані вози, то пристрілені коні, то покинуті ящики з патронами — німі, але переконливі ознаки поспішної втечі.

Під Яблунівкою чаша терезів знову, на цей раз вже остаточно, схилилась в наш бік. Не Палій, який ішов

«рятувати» Україну, намагався нав'язати нам бій, а ми кинулись врукопашну, сповнені бажання будь-що добити банду.

Коні, наші бойові друзі, за кілька днів постійних маршів і атак дуже подалися. Вони вже не рвалися з рук, як перед походом біля Літина. Але Палію з селянськими коненятами було ще більше турбот. У звичайних умовах мирного часу вони від світання до смеркання тягли плуга або воза. А тут, де їх тільки й підганяли нагайками, коні вибивалися з сили. Міняти ж підводи тепер уже не дозволяв темп маршу. Гусятин і Згарок не могли повторитися. Дистанція між нами дедалі скорочувалась. Кожне село, кожен місток і ручай були перешкодою для Палія і йшли на користь нам. Отаман, рятуючи основне ядро загону, все частіше жертвував окремими підрозділами. Ми атакували банду раз за разом, і після кожної сутички гайдамаки дедалі більше здавали в силі.

Гинули й наші люди та коні. На двадцятому кілометрі погоні в одній лише атаці під селом Рогозним ми втратили відважних воїнів Перепелицю і Саранчука. Смерть товариша чи поранення друга-соратника ще більше розлючувала наших бійців.

Полк, широко розкинувши свої сотні, того дня навальними кінними атаками збив диверсантів з п'яти рубежів.

Перед нами розстелялись давно вже зорані осінні поля, на яких де-не-де проглядав зелений килимок ніжних сходів. Грунт, що ранком дзвенів під копитами, тепер, під обід, розм'як, і рух наших розгорнутих бойових порядків утруднювався в'язкістю землі.

Холодне сонячне проміння осявало далекі авратинські і янушпільські ліси, куди так рвалися переслідувані бандити.

Попереду важкою перешкодою для нас простяглися Стетківці — шостий рубіж оборони Палія. Боячись заслуженої розплати, петлюрівці відбивалися з особливою впертістю. Вони перетворили на укріплення високі тини селянських дворів. З-за могутніх стовбурів столітніх осокорів та осик, що горіли осіннім багрянцем, спритні палівські стрільці зустрічали наших вершників згубним вогнем.

І чорна свіжовиорана паруюча земля, і пасма далеких лісів, які синіли на горизонті, і обвислі, по-осінньому яскраві гілки беріз — все навівало тихий сум.

Ще на світанку, коли ми поспішно виходили з Терешполя, місця нічлігу, крикливі зграї ворон, невідомо звідки

з'явившись, чорною хмарою посунули на Яблунівку, куди, наздоганяючи петлюрівців, невпинно скакали й ми.

— Чують поживу! — блиснувши єдиним оком, мовив Семивзоров. Втративши в першому бою, ще в Старій Гуті, свого вірного дончака Шкуро разом з прив'язаним до сідла нерозлучним бубном, козак, їдучи вже на четвертому коні, якось присмирнів. На поході рідше співав, почав багато палити.

І зараз, спостерігаючи за ненажерливим воронням, що клювало на стетковецьких полях несподівану багату здобич, Митрофан покликав вовкодава Халаура, неначе вірний охоронець міг захистити його від будь-якої небезпеки; і тремтячим голосом сказав:

— Розкаркалась погань! Сьогодні в сні мучила мене якась ерундиція!.. І до чого це — не розумію.

Та не почувши ні від кого відповіді, козак сумовито заспівав:

Ты не вейся, черный ворон,
Над моею головой...

Ось з-за лісу показалось кілька вершників, а потім і голова свіжої кавалерійської колони, — сотник Ротарьов, покривши величезну відстань, привів з-під Калинівки нашу п'яту шабельну сотню. Коні, зачувши знайомі поклики сурми, помчали вперед, несучи своїх вершників в бій.

Ротарьов, взявши у одного з козаків піку, шалено замавав нею над головою. Викинувши страшну зброю вперед, проткнув здоровенного диверсанта, на скаку знову вхопив кінець піки, висмикнув її з тіла бандита і вже націлився на другого.

Сповнений бойового запалу, уралець щосили горлав:

Сам Егорий во бое,
Летит на рыжем он коне,
Держит в руке копие,
Петлюре тычет в ж...е.

Полтавські незаможники, гордість 7 червонокозачого полку, не раз обрушували на ворожі голови свої клинки. Кубанці третьої сотні, рубаючи з плеча і проколюючи втікаючих піками, відправили на той світ не один десяток петлюрівців. Не відставали од кубанців латиші й башкири, які своїми шаленими атаками підтримували бойову честь 7 червонокозачого полку.

Запорожець, помітивши серед петлюрівців здорового вершника на сірому коні, спішився і прицілився в знайому смушеву папаху. Після другого пострілу пораненого Палія підхопили його охоронці. З рештками кавалерії,—двадцять-тридцять бандитів,—залишивши напризволяще загін, отаман понісся на північний захід, до Авратина.

Козак Запорожець, вивівши з строю Палія, кинувся на коні в село. І там якийсь бандит пострілом з-за тину поранив нашого славного лякуртинця в лікоть.

На підступах до Стетківців ми втратили з кубанської сотні — Остапчука, Балабуху, Думу, з сотні Сіліндрика — Аширова, Айбибітова, Янушайтіса, Кнорріса. Дістав поранення Август Шнаар.

Як же всі ці події відбилися в свідомості наших ворогів?

Показовими щодо цього є нотатки того ж поручика Доценка. Він пише, що ворог (тобто червоні козаки) просувався швидко. Після десятихвилинного чекання вони, диверсанти, побачили величезну колону кінноти (страх має великі очі!), за якою тягся довгий шлейф куряви. Паліївці відкрили вогонь. Червоні почали розгортатися в сотенні колони і посунули на них. Кулемети і стрільці завдавали червоним втрат, а вони — не менше двох тисяч шабель, зближаючись, розгорнулись в лаву. «Палій наказав відступати за село,— відзначає Доценка.— Та ворог був уже за триста-чотириста кроків. Ворожий центр гнав нас щодуху. Шаленим темпом під градом куль проскочили ми Рогозну... Семенівку...»

Загалом досить правдиві записки Доценка грішать одним,— щоб виправдати безсилля самостійників проти радянських воїнів, що виконували благородну місію, петлюрівський поручик в кілька разів перебільшував наші сили. На Яблунівку наступало не 2000, а лише 300 шабель при 12 бойових тачанках.

5. „КРОВ ВІННОГО — ВОДА“

Це один дружний натиск, і банда, як скло від удару, розсипалась на друзки. Цей подільський, або південний, загін «повстансько-партизанської армії» Петлюри, що мав схилити під отаманську булаву все південне Правобережжя України, проіснував лише дванадцять днів, рахуючи й закордонне життя. У нас же він протримався тиждень, а з моменту зустрічі з червоними козаками — три дні.

Не в змозі приховати факт вибуття з строю бандит-

ського отамана, петлюрівський «Рідний край» 8 листопада 1921 року в невеличкій замітці під назвою «Геройський вчинок» повідомив, що в запеклих боях був важко поранений ватажок повстанських військ Палій, що двадцять два гайдамаки оточили безпам'ятного начальника і, прорвавшись через лінію фронту, з боєм винесли його з сфери вогню і доставили в надійне місце, де йому подали медичну допомогу. Гірку пілюлю «Рідний край» підсолодив новою брехнею: «Командування взяв на себе помічник Палія і захопив Проскурів».

Дамо тепер слово поручику Доценку.

«Потроху наші лави збилися в купу. Ми почали відступати галопом... Кожен розумів, що лише активна оборона може врятувати справу і життя. Підпущені на двісті кроків і зустрінуті вогнем більш ніж трьохсот гвинтівок (а ранком в Цимбалівці була тисяча чоловік) і 7 кулеметів, червоні, залишаючи багато трупів, повернули назад... Нам довелося весь час спішуватися і обстрілювати ворожих кавалеристів... З великим зусиллям утримували ми хутори і поволі віддавали двір за двором, і, нарешті, нас остаточно погнали від останньої хати... Лава червоної кінноти за якихось 1500 кроків атакувала наш обоз... Про долю обозу ми докладно дізналися, коли вже повернулися до Польщі, в табори... Наш загін втратив тоді 180—190 чоловік...»

Того самого дня, коли перестав існувати подільський загін Палія, командуючий «повстансько-партизанської армії України», збивши на тодішній території Польщі другий — волинський загін запродашців, звернувся до Петлюри з таким зворушливим посланням»:

«2 листопада 1921 року

село Балашовка.

Пану головному отаману

Після прийняття рішення про потребу підняти загальне повстання на Україні, ПП штаб вирішив послати два загони: Південний на Поділля і Північний, що комбінував виступ з першою повстанською групою генерал-хорунжого Гулого.

Подільський (Південний) загін. Начальник — командир 4 Київського кінного полку полковник Палій. Подільський загін, зосереджений в містечку Копичинці, укомплектований козаками 4 Київської дивізії в кількості 880 чоловік. Цей загін має бути кінним. В ніч з 27 на 28 жовтня перейшов Збруч.

Волинський (Північний) загін сформовано під керівництвом генерал-хорунжого Янченка. При ньому знаходиться ПП штаб. Зосереджений цей загін в районі станції Москвин—Костопіль. Укомплекто-

ваний офіцерами і козаками 4, 6 і 3 дивізій, зведених в одну Київську дивізію. Її чисельність — до 900 чоловік.

Разом з ПП штабом кордон переходить і скорочений апарат громадського управління... Зараз, 2 листопада о 18 годині ПП штаб знаходиться в селі Балашовка — за 18 верст від кордону — і розраховує в ніч з 2 на 3 разом з Київською дивізією перейти польсько-більшовицький кордон і розпочати збройні дії.

Від командуючого 1 повстанською групою генерала Гулого ніяких відомостей не надходило.

Вважаю, що в разі успіху наші дивізії армії УНР через тиждень мають бути готовими до переходу на територію України.

Пане головний отаман: я, старшини повстансько-партизанського штабу, всі старшини і козаки, рушаючи на Україну, перед ворітьми рідного краю шлемо вам свій привіт з мідною вірою, що скоро побачимось на землі наших предків.

Генерал-хорунжий *Тютюнник*.

Пом. по військовій частині генштабу полковник *Отмарштейн**.

Тютюнник, висловлюючи вірнопідданські почуття головному отаманові, вважав, що заключні слова цього адреса вдячна Україна виб'є золотими літерами на мармуровій дошці в Києві. Та цьому не судилося збутися, так само як не пощастило побачитися йому з Петлюрою «на землі предків».

Земля предків відкинула всіх тих, хто продавав іноземцям інтереси трудового народу.

Та биті мюнхгаузени свою безперечну поразку змальовували як велику перемогу. Артилерійський підполковник царської служби Чорний, який очолив загін після поранення Палія, в своїх нотатках фантазує без усякої міри:

«З 26 жовтня загін пройшов 1500 кілометрів, маючи багато боїв з московськими частинами,— одних розбив, інших знищив, як ось: прикордонну варту, учбову команду, роту піхоти, 8 кавалерійський полк Червоного козацтва, 7 кінний полк (тобто наш!), другу бригаду Червоного козацтва (а це значить — 7 і 8 полк, разом взяті!), три окремих загони особливого призначення, 57 кінний полк (міфічний) і батальйон 515 полку (теж міфічний!). Захопив дві організації ЧК у повному складі і знищив їх. В м. Курному в руки загону попав помкомвійськ КВО (міфічний!) і був повішений. Втрати загону за весь час — троє вбитих і 25 поранених, з яких усі вивезені за кордон...»**

* «Червона Армія», № 238, 20 листопада 1921 р.

Отмарштейна згодом вбили в Польщі агенти Чоботарьова, які знищували документи і людей, що могли скомпрометувати головного отамана.

** «За державність», № 3, Каліш, стор. 192.

Але тоді дозволимо собі запитати войовничих добродіїв: «Ну, панове, раз ваш похід ознаменувався такими чудовими перемогами, то чому ж ви не виконали директиви Петлюри і пана Пілсудського? Чому не дійшли до Дніпра? Не стали там твердою ногою? Не підняли повстання на Лівобережжі? Не створили регулярної армії? Чому не виконали жодного з цих завдань?»

Юрко Тютюнник, виряджаючи вас в другий зимовий похід, заявляв: «Цей останній уже похід — буде походом слави і перемоги нашої рицарської армії». Але, як показали самі події, ваш Тютюнник не став ні героєм, ні полководцем, ні прококом!

В лісі під Матрунками саме заготовляли деревину. Бандити з розгромленого загону Палія, поскидавши папахи і одержані з рейхгаузів Пілсудського подерті мундири, взяли в руки пили та сокири. Але селяни-лісозаготівники самі й викрили їх.

На галявині комісар Климов розглядав знайдені в папєрах палівського штабу чисті бланки грамот кавалерам Залізного хреста, а вершники першої сотні зганяли до купи новоз'явлених лісорубів.

Біля одного штабеля колод, впершись в нього спиною, стояв з чорними вусиками на білому спокійному лиці високій плечистий вояка років тридцяти. Його широкі груди обтягувала егерська сорочка, заправлена в сині просторі шаровари з червоним стьобаним корсажем. Коло його ніг, прямо на землі розсівся опасистий здоровань. Перевзуваючись, він підняв сірі, надто випуклі очі. Помітивши комвзводу Будника, звернувся до нього:

— Запорошіть, командире, хоч на цигарку...— Піднявшись на ноги, заходився вивертати кишені.— Ось тільки підійшов до повного розрахунку, а в кишенях ні порошинки тютюну.

— Ех, ти, пане бунчужний,— з гіркою посмішкою глянув на нього гайдамака з чорними вусиками.— В Гусятині все галасував: «Ми тютюнниківці!» А сам без тютюну...

— Так, без тютюну,— відповів здоровань,— і без наших сотника, а ви без наших полковника. Пам'ятаєте, що обіцяв нам у Копичинцях пан полковник Палій. Та все це півбїди, пане сотнику. Гірше те, що ми українці, а без України. Ось і дістали,— розгублено подивився він на Будника,— і ставок, і млинок, і вишневенький садок...

Полонений сотник безнадійно махнув рукою.

— Хто мілко плаває, у того видно спину.

Будник, сипнувши в простягнуту руку пучку тютюну, сердито відповів:

— Більше тобі й не знадобиться.

Паліївець раптом затремтів. Затиснувши в долоні махорку, схопився за живіт, благально глянув на Будника:

— Дозвольте на хвилину в куші.

— Що? Ведмежа хвороба напала? Йди, тільки враз і повертайся.

Петлюрівський сотник, шулячись від холоду і зберігаючи незалежний тон, попросив Будника:

— Он там, за другим штабелем, мій мундир. Дозвольте взяти його...

Взводний подивився зверху вниз на петлюрівця.

— Не тратьте, куме, сили і спускайтеся на дно.— Повернувся до мене і попросив: — Дозвольте, я його пошмабую за нашого Запорожця.

Але те, що робилося в гарячій бою, не можна дозволити зараз, коли бандити опинилися в полоні.

— Іди, шкура, бери свій мундир,—злісно мовив Будник.

Петлюрівець подивився на взводного з презирством. Схопившись за високий червоний пояс, наче підтримуючи шаровари, миттю витяг з правої кишені браунінг.

Ми з комвзоду крикнули в один голос: «Стій!» Та було вже пізно. Петлюрівець вистрелив собі в голову і повалився на штабель. Потім хитнувся і, не втримавшись на схрещених ногах, упав з закритим лицем навзнаки.

З-за широкого стовбура сосни, з санітарною сумкою через плече показався якийсь незграбний паліївець в голубій французькій шинелі.

— Ей, ти, помічнику смерті,—гукнув йому сотник Васильєв,—ступай до полонених. Бачиш, он там сидять...

— Я є персона недоторкана,—зарозуміло відповів він.— Я є медицина!

— Ну, раз медицина, то полікуй ось вояку. Тільки, я думаю, ти йому вже нічим не допоможеш.

«Медицина», помацавши пульс самовбивці, авторитетно заявив:

— Finita!

— Коли «finita»,— звернувся до бандита в голубій шинелі Сіліндрик,— то йди до полонених.

— Я є людина недоторкана. Я є лікар, пан то розуміє,

матка бозка? — упирався чванливий паліївець. — Я є підданий іноземний!

— Кров панська, мундир французький, присяга петлюрівська! — злісно посміхнувся Климов. — Як тебе звати?

— Я є Шлопак, пан Георгій Шлопак!

— А як ти потрапив до Палія?

— Пан поручник Шолін звелів, я й пішов.

— Ось тебе нам і потрібно! — відповів комісар і звелів Васильєву взяти пана лікаря під особливий нагляд.

— У, пся кров! — злісно зашипіла «медицина», злякано подивившись на конвоїрів.

Цвинтар уже обжився в полкові, навіть трохи повеселишав, зрозумівши, що життя його врятоване. Парубок з хутора Шкурки, який так довго блукав манівцями і був залишений нами на свободі, боявся на крок ступити од патронної двоколки, на який його весь час везли. Зараз, простуючи за Очеретом, він з'явився на галявині, де наші сотні стали на короткий привал. Наткнувшись серед штабелів на самовбивцю, вигукнув:

— Та то ж сотник Масловець, ад'ютант самого Палія. Тільки у них ось цей червоний кирсет.

Очерет помітив шкіряні штани паліївця, який все ще не опам'ятався після приступу ведмежої хвороби. Пронизуючи здорованя очима, схопив його за груди:

— Кажи, сучий сину, це штани Мазуровського?

— Якого Мазуровського? — позадкував паліївець.

— Комісара Мазуровського, того самого, якого ви зарубали в Старій Гуті.

— Я не рубав, їй-богу, не рубав. Тільки тримав за руку...

— Ну й брешеш, бунчужний Чума! — почувся раптом гелос обуреного Цвинтаря. — А в Каліші хто служив поліцаєм? Хто дупцював в таборі нашого брата? А мені від кого попало? Теж, скажеш, тільки за руку тримав?

Очерет ступив крок назад, рвучко вийняв клинок. Свиснувши, блиснула сталь.

— Жив собакою, здихай псом! — крикнув каховчанин.

Мостовий, глянувши з коня на забитого бандита, мовив:

— Кров винного — вода, а невинного — біда!

Згодом з куців стали приносити голубі мундири. На одному з них був причеплений гайдамацький Залізний хрест.

— Ось це і є кунтуш сотника Масловця, — сказав Цвинтар, помітивши орден. Мундир пішов по руках — всіх зацікавила петлюрівська бойова нагорода. З кишені випав блокнот. Перша сторінка — це була чернетка наказу по подільському паліївському загонові від 25 жовтня 1921 року.

«Скласти комісію, котра мусить підрахувати, скільки коштує український прапор на марки...»

Вслід за цим документом йшов, напевне, написаний рукою Масловця, проект тієї відозви, яка заліплювала стіни хат у Старій Гуті:

«Негайно знищуйте всі мости, залізничні колії... Розправи влаштовуйте по ночах...»

Крім офіційного матеріалу в блокноті пана сотника зустрічалися інтимні записи. На одній сторінці ми прочитали уривок з вірша Ф. Сологуба:

И много ль я посеял зерен,
И много ль зарослей я сжег,
Но я и в бунте был покорен
Твоим веленьям, вечный бог.

І особливо чітко, вже без посилання на автора, були записані в блокнот такі рядки:

Поверь, мой друг, и я страдал
Безмерно, тяжело, зная,
Что тихий не найду причал
В межах родного края!

Коли цей віршований вислів і належав творчості Масловця, то пан сотник мав-таки рацію.

2 листопада 1921 року в мантуровському лісі під ударами червоних козаків припинила своє існування банда Палія.

Група гайдамаків, непомітно одколовшись від ядра загону, розгромленого в Матрунках, сівши на міцних коней з тачанок, що були захоплені в Згаркові, зникла в лісах, які тяглися на північний схід.

Сліди підковних шипів на дорозі і відомості місцевих жителів підтверджували, що купка бандитів, яка вислизнула з-під наших клинків, подалася на Янушпіль. Туди рушили й ми.

Нема нічого дивного в тому, що декому з паліївців пощастило втекти від погоні. Як-не-як, а в 7 полку після бою

під Старою Гутою, разом з кулеметниками, нараховувалось близько 350 бійців, а Палій вивів з Цимбалівки 1000 загартованих трирічною війною головорізів, що мріяли стати хорунжими і сотниками.

Якщо народ і не піднявся на клич Петлюри, то до Палія потяглися сотні бандитів, що таїлися в прикордонних лісах, тільки-но отаман перейшов Збруч. Вони подвоїли людський склад загону.

Шмідт мав рацію, запитавши одного разу: «Де всі ці білогвардійці і петлюрівці, яких ми потріпали під час громадянської війни?» Вони спритно маскувалися і жили серед нас, чекаючи зручного моменту.

Шістдесят кілометрів безперервної погоні і шість важких атак zostалися позаду. Бондалетов, знаючи, що за цілий день я не мав у роті й ріски, дістав десь трохи молока. Сидячи в сідлі, я пив його просто з глечика. Якесь гнітюче почуття стиснуло серце, отруюючи радісній настрої, викликаний нашою перемогою.

Надвечір на Янушпільському шляху, біля вітряків, нас обігнав командир корпусу Примаков. В його машині сидів і комісар корпусу Мінц. За ними просувався загін бронемашин, якого нам так не вистачало під Старою Гутою і Яблунівкою.

Командир корпусу, покосившись на мою будьонівку, яку я надів замість шапки, що була перехоплена Палієм, подякував за успішні дії полку і додав:

— Даю одну годину на ліквідацію решток банди. Поспішайте...

Бронезагін рушив в обхід містечка. 8 полк, ще вдосвіта посланий Багнюком на тили Палія, десь маневрував. Залишивши сотні за укриттям, ми з Царьовим рушили вперед, щоб обміркувати план атаки.

З настанням осінніх сутінків чомусь особливо непривітним видався похмурий навколишній пейзаж.

Скільки бачило око, лежали чорні, перевернуті лемешем поля і похмурі діброви з порожніми гніздами на голих деревах.

Не зустрічаючи ніякої перешкоди, ми в'їхали в містечко.

Раптом черга з кулемета, що був замаскований за якимось сто метрів од нас, звалила коня мого помічника, потім самого Царьова, мого Грома, а тоді скосила й мене.

В машині командира корпусу мене завезли в янушпіль-

ську лікарню, де я, стікаючи кров'ю, ледве діждався ранку. Всю ніч біля мене сидів Бондалетов. Очерет приніс пляшку мускату, привезеного з Каховки. Один за одним приходили Климов, Мостовий, сотники. Провідали мене в лікарні і командир корпусу Примаков та комісар Мінц, зайшли і наш комбриг Багнюк, замполіт Карпезо, щоб потиснути мені руку.

Фізичні страждання, викликані важкими ранами, не давали заснути цілу ніч. Та на душі було легко. Червоні козаки свій обов'язок виконали до кінця — горезвісний гайдамака Сидорянський, що привласнив собі історичне ім'я Палія «полковника Фастівського і Білоцерківського», втік, а його банда перестала існувати. «Правда» 22 листопада 1921 року писала, що загін петлюрівського полковника Палія був наголову розбитий червоною кіннотою на північ від Хмельника.

Так, у нас були жертви і навіть чималі. Але чи значить це, що перемога здобута нами дорогою ціною? Хоч багато пролито нашої крові, крові червоних козаків, та коли б ми не летіли на паліївців з шаблями наголо, а, боячись втрат, збивали б їх з кожного рубежа в пішому строю, банда втекла б з-під наших клинків і вирізала б не одну сотню радянських людей. Значить, треба з усією певністю сказати — перемога над Палієм досягнута малою кров'ю!

Мене і Запорожця, як важкопоранених, повезли до корпусного госпіталю у Вінницю.

Ідучи в бік Літина, наші водії зупинились в центрі села Івча, щоб заправити водою радіатор. Машину оточили селяни. Ми з Запорожцем, змучені важкою дорогою, бажали скоріше опинитися на госпітальній койці. Раптом над кулеметом, установленим на нашому грузовикові, я побачив силует жінки. Над лякуртинцем схилилась Параня Мазур, закутана у велику сукняну хустку.

— Ось тут тобі, Максиме, всяка продукція за твоє героїство. Пропиши, як там буде в шпиталі.

Машина захурчала. Параня зіскочила, і ми рушили далі.

— Що, Максиме, теж хресна? — запитав я, повернувши голову.

— Товаришу комполка, — відповів Запорожець, — повз горох і молодичю козак спокійно не пройде! Горе здолає, а молодичя зігріє!

— А як же Семивзоров? — дивувався я.

— Митрофан все хвалився: «У мене одне око, а бачу я глибоко». Ну, а Параню, самі розумієте, він прогавив.

Після задушної ночі, проведеної в хмельницькій лікарні, ми з насолодою вдихали ранкову свіжість. Перед очима пропливали припорошені інеєм, на диво красиві срібні крони лип і тополь, з-за яких ледве виднілися чорні стовбури.

В морозному повітрі, поволі опускаючись на посивілі за ніч поля, ліниво кружляли легкі сніжинки.

В машині дуже трясло. Ми терпіли, знаючи, що скоро почнеться шосе. В Літині, пам'ятаючи недавнє побажання мого хазяїна, я звелів Бондалетову попросити у Шкляра подушок, щоб покласти їх під моє поранене плече і під лікоть Запорожця. Громадянин непман, забувши про свою обіцянку, і слухати ні про що не хотів. Та Бондалетов не розгубився і іменем революції зробив реквізицію. Ці подушки ми повернули Шкляру на великдень 1922 року, коли їхали назад у свій полк.

7 полком тимчасово командував Климов,— він скоро захворів на тиф і помер, поховали його в Літині. Царьов через два тижні знову сів у сідло і повернувся до своїх обов'язків.

Західна преса, приховуючи факт розгрому Палія, сподівалась, що Тютюнник потрапить на територію Волині і поправить погані справи Пiлсудського. Редактор «Газети Львівської» Станіслав Россовський в номерах за 4 і 6 листопада 1921 року повідомляв про «успіхи» так званих повстанців під гучними заголовками: «Кам'янець-Подільськ взятий, здалася міліція»; «Емігранти юрбами повертаються за Збруч»; «Отаман Заболотний в районі Жмеринки»; «Повстання в Москві, Сибіру і над Волгою»; «Великі сили повстанців обложили Одесу»; «Повстанцям допомагають німці-колоністи»; «Залізниця стала, телеграф не функціонує»; «В Тирасполі Махно»; «Більшовики розстріляли багато українців і поміж них уповноваженого по заготовці фуражу для повстанців Дорошенка».

А жовтоблакитна газета «Рідний край», намагаючись заперечити осудливе ставлення євреїв до петлюрівських посіпак, писала, що в районі Балти повстанський єврейський полк кількістю в 2000 чоловік, під командою лікаря Рабиновича, веде досить рішучу боротьбу з більшовиками і звільнив від них велику частину Поділля, відновивши владу УНР...

Закликаючи єврейське населення з'єднатися з повстанцями, Тютюнник своє звернення закінчував такими демаго-

гічними лозунгами: «Хай живе незалежна Україна. Хай живе в ній єврейська Палестина. Петлюра наказав нещадно карати погромників»*.

Тютюнника спіткала та ж доля, що й Палія.

Якщо 17 червня 1921 року один ад'ютант Пілсудського полковник Девойно-Сологуб іменем пана маршала вітав «з'їзд повстанців», то другий його ад'ютант—ротмістр Княжелецький з благословення свого високого шефа випроводжав на Україну волинську групу петлюрівців.

Окрилений роздутими успіхами подільського загону, волинський загін під командою генерала Янченка, при якому знаходились сам Тютюнник і емісар Пілсудського пан поручник Ковалевський, в ніч з 2 на 3 листопада перейшов кордон. На Тетереві до Тютюнника приєднались дрібні банди, що оперували у волинських лісах і довели чисельність загону до 1250 чоловік.

Перша зустріч дивізії Котовського з диверсантами відбулася біля станції Чеповичі 8 листопада. Окремі групи бандитів проникли в село Коленци на Тетереві—за 60 кілометрів від Києва. Зазнавши першого удару, Тютюнник дев'ять днів тікав від погоні, ховаючись в лісах Волині.

8 листопада Отмарштейн, права рука генерал-хорунжого Тютюнника, говорив підполковнику Ремболовичу:

— Я сподіваюсь, що після зустрічі з полковником Палієм наше становище трохи поліпшиться, а через те вживатиму всіх заходів, щоб скоріше з ним з'єднатися.

З Котовським Тютюннику важко було боротися без власної кавалерії. В жовтоблакитному «Літопису червоної калини» (№ 7—8 1930 року) відзначалося, що генерал Янченко не з'єднався з силами полковника Палія. Волинський загін даремно розраховував на кінноту Палія і зостався майже без розвідки.

Частини Котовського 17 листопада оточили банду в лісах біля Мал. Минков—Звиздаля. В запеклому бою загинуло понад 200 бандитів, а решта здалися. Радянські кавалеристи захопили в полон начальника громадянського управління Куриленка, міністра торгівлі і промисловості Петлюри—Красовського, пораненого емісара Пілсудського—поручника Ковалевського, який спершу назвався отаманом Терещенком. Петлюрівський міністр шляхів сполучення в бою під Мал. Минковом був убитий.

* «Комуніст», 15 листопада 1921 року.

Сам Тютюнник ганебно втік з 30 вершниками з-під Звиздаля, як і Палій з-під Стетківців. Учасник «другого зимового походу» підполковник Ремболович повідомляє, що з першими пострілами біля Мал. Минкова всі спрямували погляди на генерала Тютюнника. А він повернув голову в бік червоної кінноти і щодуху помчав на захід, до радянсько-польського кордону. За ним слідом летіли генерал Янченко, командири бригад Сушко, Шраменко і кінна сотня Хмари. Після цього почалася паніка в усьому загонові*.

Куриленко в своїх перших свідченнях повідомив, що повстання стоїть на порядку дня і прихід на Україну Тютюнника та Палія лише прискорить його**.

За рішенням наради повстанців, скликаної 17 червня у Варшаві Пілсудським, мали виступити і Булак-Булахович в Білорусії, і генерал-хорунжий Гулій-Гуленко на Одещині.

Але й цих авантюристів чекала доля Палія і Тютюнника. Булак-Булахович, якого супроводжував Савінков, був розбитий в лісах Білорусії, а отаман Гулій — під Тирасполем.

В госпіталі ми з Запорожцем не погоджувались на ампутацію, хоч нас попереджали, що ця впертість закінчиться погано. А Семивзорову, якого скоро теж привезли в Мури (вінницький госпіталь), відрізали ногу.

Десять років, з 1911 по 1921, донський козак провів у сідлі. Спершу в корпусі генерала Келлера в Галичині «за віру, царя і вітчизну» він бився проти австрійців, потім у корпусі Мамонтова проливав кров за донських отаманів. Нарешті, усвідомивши важкість своїх злочинів проти народу, в корпусі червоних козаків, не шкодуючи життя, відстоював справу робітників і селян. За добросовісну службу ми намагалися заохотити його відпусткою, але Прожектор од неї відмовлявся навідріз. Чи зважиться тепер одноокий Семивзоров, втративши ногу в доблесному бою, повернутися до рідної станиці, куди досі йому «не було ходу»?

Від комкора в палату пораненим привезли срібного годинника, а мені від козаків 7 полку—срібну кавказьку шаблю, на клинку якої був витравлений дарчий напис: «За розгром Палія».

Бондалетов, який беззавітно ходив коло мене в госпіталі, обрадуваний чудовим подарунком, говорив:

* «За державність», № 3, Каліш, стор. 168.

** «Червона Армія», 28 листопада 1921 року.

— Молодці хлопці. Про цю шаблю вони мені говорили ще в Янушполі!

Скоро після описаних вище подій в госпіталь принесли польську «Газету пораня». В ній повідомлялось, що повстання петлюрівців на Збручі згасає і що до Львова під вартою привели 39 солдатів, яких буде відправлено до табору для інтернованих. Солдати заявляли, що їхня група зазнала великих втрат і відступила через Збруч під натиском радянських військ.

Звичайний бандитський напад, організований генеральним штабом Пiлсудського з допомогою Петлюри, буржуазна преса рекламувала як повстання. Задовго до появи на Поділлі і Волині петлюрівських банд вся буржуазна преса Європи підготовлювала громадську думку. А пізніше безчинство і розбій жовтоблакитних банд ці газети називали «вибухом народного гніву», а головорізів Палія і Тютюника — «селянськими повстанцями».

В госпіталі я довго був прикутий до ліжка. Зажурився і Запорожець, що з пошкодженою рукою не зможе обробляти землю.

Хірург засмутив лякуртинця, заявивши, що після операції його рука в лікті не буде згинатися. Але наша медична сестра — дружина старого червоного козака Багинського, не давала нам сумувати. Вона приносила газети, книги. А одного разу прочитала нам статтю з «Вінницьких вістей», в якій повідомлялось про подвиги червоних козаків. Кінчалась та замітка так: «Розгромом банди Палія доблесне Червоне козацтво додало ще одну бойову заслугу до слави своїх прапорів».

Багинська повідомила, що Літинський повітовий виконком вручив 7 полку за розгром Палія Червоний прапор.

З полку ми одержали колективний вірш, присвячений доблесті наших бійців:

Враг силен, хитер и ловок,
В дымке Буга берега,
Без привалов и ночевок
Полк преследовал врага.
Злых наймитов не гони мы
Или хоть на миг усни,
Много бед непоправимых,
Крови стоили б те дни,
Нервы если бы ослабли,
Иль не рвись в атаки полк,
Долго б звон наемной сабли
По-над Бугом не умолк!

Максим Запорожець, Митрофан Семивзоров, Олександр Мостовий, Григорій Васильєв, Храмков, Кикоть, Іван Бондалетов, Панас Почекайбрат, Жан Сіліндрик, Іван Бобров, Микола Новиков, Андрій Горшков, Степан Полтавець, Марко Грива, Август Шнаар, Терентій Ковалюк, Ян Томашайтіс, Карл Сполайтіс, Рахім Гіматулін, Ісмаїл Ішимбаєв, Алі Мурзін, Сергій Царьов, Климов, Будник, Григорій Івантєєв, Фельдман, Семен Очерет — ось вони, бойові орли, відважні кулеметники й безстрашні рубаки, яким 7 червонокозачий полк зобов'язаний своєю славою.

Багатьох тепер уже нема, інші ще живі. Але всі вони гідні того, щоб читач, на знак поваги до відважності червоних козаків і до подвигу чудової івчинської свинарки Парані Мазур, схилив перед ними голову.

6. ДО ТВЕРДИНЬ ПАУКИ

Весною мене перевели на лікування в Київ. Якось на Олександрівській вулиці недалеко від нинішнього Музею українського мистецтва ми зустрілися з Котовським.

Григорій Іванович був у довгій шинелі, в червоному картузі, з срібною кавказькою шаблею. Котовський перейшов вулицю, привітався. Показав на чорну хустину, якою була підв'язана моя поранена рука:

— Чув я, що вам перепало. Нічого, видужаєте. Ще повоюємо з вами. Ну, як харчуєтесь? Де живете?

Котовський записав мою адресу і сказав:

— А пам'ятаєте нашу розмову з Соседовим? Пригадую — це було в Ільїнцях.

На другий день до моєї квартири під'їхав «вридло»*. Цим видом транспорту в ті роки широко користувалося населення Києва. Товплячись біля вокзалу та пристані, возії з тачками навперебій пропонували свої послуги. «Громадяни, дешево вридло! Кому потрібно вридло?»

Такий возій привіз мені щедрий подарунок Котовського — величезний пакунок з продуктами.

Весною, покидаючи ще з підв'язаною рукою Київ, я думав про Котовського, — і наче чув його прощальні слова:

— Ось як воно вийшло — ми з вами проводжали гайдамаків за Збруч і нам же довелося зустрічати їх з-за кордону.

* «Временно исполняющий должность лошади».

Тридцять кілометрів від Вінниці на машині комкора Примакова ми подолали за одну годину. В Літині пересіли з Бондалетовим на тачанку Земчука. Наша подорож до Хмельника була, по правді кажучи, балансуванням над краєм безодні. І, як стало відомо пізніше, ми чудом не опинились на її дні.

За Літином почався багnistий, розмитий весняною повіддю шлях. Навіть наші виїзні коні, вгрузаючи по коліна у в'язку місиво, ледве тягли тачанку.

Під обід, нарешті, потрапили в Івчу. Тут, біля в'їзду в село, було непрохідне болото.

На щастя, хата Мазур стояла недалеко. Параня зразу зрозуміла наше важке становище. По коліна в багнюці поспішила в сусідній двір. Скоро з розкритих його воріт вивели пару круторогих волів. Їх босоногий хазяїн, підкачавши штани, мовчки прив'язав кінці мотузів, накручених на ярмо, до дишла нашої запряжки... Ми виїхали на сільську площу.

Поки сусід Парані відчіплював свій «буксир», батрачка, в крмовій святковій хустці з яскравими маками, наблизилась до тачанки і шепнула мені:

— Маєте зайву сорочку? Дайте моему сусідові. Вважайте, що він врятував вам життя. І довго тут не затримуйтесь. Рушайте далі.

Бондалегов, порившись у речовому мішку, подав Парані пару казенної білизни.

— Як Максим? — запитала батрачка.

— Запорожець поїхав на батьківщину, — відповів я.

— Допоможи йому, боже, — прошептала і мимоволі перехрестилась.

Ми рушили з місця. Біля церкви, де людей було більше, якісь парубки затіяли серед вулиці «тісну бабу». Таємні друзі Шепеля, підпивши, хотіли затримати нас в селі. Та зрозумівши цей маневр, ми об'їхали їх стороною.

А за п'ять кілометрів від Івчі, у лісному селі Бруслинові, в цей час розігралась кривава драма, що коштувала життя одному з кращих бойових товаришів нашого Червоного козацтва. Про це ми дізналися вже пізніше.

Треба було поспішати. Знаючи повадки бандитів, ми не сумнівалися, що коли в даний момент ніхто з печерних розбишак, які таїлися в кожухівському лісі, не з'явився в Івчу на великодній самогон, то все ж банду попередять про наш рух.

За селом, біля івчинського кладовища, зупинились, щоб підгодувати коней. Поївши вівса, вони пішли веселіше, хоч і тут багнюки було досить. Уже в сутінках, ніким не помічені, проминули ми Требухів.

Глибокої ночі досягли, нарешті, Кожухова. Та коні вже ледве плелися. Було зрозуміло, що без відпочинку вони пристануть в дорозі. Та й ми самі, перебуваючи увесь час у нервовому напруженні, дуже стомились. Заїхали в крайній двір, там ми одразу переконались, що хазяїн — наша, радянська людина.

Земчук з Бондалетовим випрягли коней. Засипавши їм корму, по черзі стерегли їх, поки двоє з нас дримали. Та який це був спочинок? П'яні голоси, що долинали сюди, на околицю, тримали нас весь час у тривозі. Кожухівська куркульня вважалася кращою опорою Шепеля.

На світанку рушили далі. Дорога пішла глухим кожухівським лісом — найнебезпечнішим відтинком шляху. Вся надія була на те, що після великоднього гульбища бандити сплять.

Але що це? Вдалині показалася кінна група. Серце забилось частіше. Земчук перестав розмахувати пужалном, підставив плече для упору гвинтівки Бондалетова. Мали ми й пістолети. Але що ця наша зброя проти десятка, напевне, озброєних до зубів людей? Ні зїхати вбік, ні повернути назад вже не було можливості.

Вершники наближались. Один з них, як видно, старший, пришпоривши коня, помчав нам назустріч. Ми помітили на його синіх штанях червоні лампаси. Та це ще ні про що не говорило: в червонокозачу форму часто вбиралися і бандити.

Та скоро переконалися, що їдуть свої. Повеселішав я, пожвавішали й мої супутники. Тільки ненадовго.

Старший, підскачивши до тачанки, підніс руку до паха.

— Ото добре, — мовив простудженим голосом, — а в штабі турбота.

— В чому справа? — запитав я, ще нічого не розуміючи.

— Як же, товаришу комполка. Начдив Шмідт послали шукати вас. Думали, що й ви вже потрапили їм у руки.

— Що значить і ви? — стурбувався я.

— Ото таке ваше щастя, — говорив далі старший. — А товариша Святогора, командира десятого полку, бандити вчора порубали. З ним ще чотирьох козаків...

Звістка про загибель товариша, який пройшов славний бойовий шлях в рядах Червоного козацтва, потрясла нас всіх. Я ще раз в думці подякував Парані Мазур.

Поки ми розмовляли з старшим роз'їзду, з-за повороту дороги з'явилась ще одна група вершників на чолі з Олександром Мостовим. Наблизившись до нашої тачанки, він зліз з коня. Спішилися і сотники Сіліндрик та Ротарьов, Лелека, козаки Олекса Захаренко і Семен Очерет.

Привітавшись, Мостовий витяг кісет з тютюном:

— Чули про Святогора? Поїхав з козаками до нареченої в Калинівку. В Бруслинові зліз з коня, пожалів його. А шепелівці вискочили з-за рогу і зразу ж відрізали тачанку з кулеметом. Ну, Святогор з хлопцями відбивався, як міг. А коли кінчилися патрони, їх і посікли.

— Ну й сволота! — Очерет стиснув зуби. — Били ми цю петлюрівську шатію, а ще, видно, дещо зосталося на розплід.

— Це вже недобитки, Семене, — відповів Мостовий, — чимало цих бандитів порубали наші козачі шаблі. Але найбільше б'є тепер по бандитизму ленінська нова економічна політика. А за Святогора дуже прикро...

— А ви куди ж? — запитав я Мостового.

— Накльовується важлива справа, товаришу комполка. Йдемо штурмувати твердиню науки.

— Дивно! — вигукнув Бондалетов. — Такий самостійний політик і сяде за буквар?

— Ех, Іване! — похитав головою Олександр. — Який же з мене самостійний політик, коли молодь вже забиває мене. Політграмота, яку дав мені луганський завод Гартмана, тільки й годилась, щоб бити контру. А для будівництва соціалізму потрібна інша грамота. Чув про «Анти-Дюрінга»? Ні? Так ось, молоді політруки, що недавно приїхали в полк, знають його на зубок. А я, як і ти, цього самого «Анти-Дюрінга» ні в зуб ногою. А знати його, мабуть, потрібно. Що сказав Ленін? Він відзначив, що «на фронті кривавому у нас боротьба кінчається, а на фронті безкровному починається».

— Куди ж вас посилають? — запитав я.

— В Пітер, в Толмачовку. Ось наші сотники теж їдуть в Пітер, тільки не в Толмачовку, а у Вищу кавалерійську школу. Як гарно Ротарьов не сидить на своїй Бабочці, а й він побоюється, щоб молоді червоні командири не зіпхнули його з сідла.

— А ми з Лелекою у Вінницю, в корпусну школу, — не без гордоців заявив Очерет.— Будемо вчитися на молодших командирів.

— А як же твоя полюбовниця, Семене? — запитав Бондалетов.

— При чому тут полюбовниця? — широко посміхнувся Очерет.

— А при тому, що ти будеш біля навчання, а вона... вона, кажуть, зосталася з утробою... Дивись, Семене.

— Чого мені дивитись? Приживусь у Вінниці, а тоді й випишу її. Роботу їй підшукаєм. Попрошу начальника школи. Там зараз чудова людина — наш товариш Карпезо...

— А одягнути-взути бабу? — ляснувши батогом, кинув репліку Земчук.— Думаєш, як? Це справа не легка!

— Ех, одягнути-взути! — зневажливо вів Очерет.— В жіночих тонкощах ти, видно, не кумекаєш, а ще й кубанський козак... Бабу гріє не кожух, а міцний веселий дух...

— А я в Сімферополь, в кавалерійську школу,— по всім правилам, як і належало майбутньому командирю, доповів Олекса Захаренко.— Чапаю на власному Гусарикові. Десять днів — і ми в Сімферополі.

— Тепер усі йдуть в науку, — сказав Мостовий, підтягуючи попруги коня. — Є чутка, нібито й вас, товаришу комполка, намічають у Військову академію. Ось і бідолаха Святогор мріяв про неї. Ці сучі сини, жовтоблакитники, тільки й галасували: «Україна для українців». А замучили одного з кращих синів України.

— Вони, наприклад от приклад, рубають усіх без розбору,— вийнявши з рота важку люльку, глибоко зітхнув Сіліндрик.— Їм однаково, що росіянин, що українець, що поляк!

— Ясно! — відповів Мостовий. — Хіба вони розуміють, що значить дружба народів. Під прапором Червоного козацтва скільки націй проливали свою кров за нашу Україну!

Та наш 7 полк — це натуральний Третій Інтернаціонал! — посміхнувся смуглявий Ротарьов.

— І ще який! — вигукнув Очерет.

Майбутні «штурмівники науки» попрощались і рушили в бік Вінниці, а ми, в супроводі посиленої охорони, поїхали на Хмельник, в наш згуртований бойовим братством 7 червонокозачий полк — «полк кінних марксистів».

ПІСЛЯМОВА

Позаду великий відтинок часу — майже сорок років, заповнених драматичними подіями і величезними перетвореннями. За грандіозністю звершень кожен наступний рік дорівнював трьом попереднім. І в цьому особливість нашої епохи. Головне покликання Радянського народу — творити. Але він не раз показав усьому світові, що вміє чудово захищати створене.

Висунуті партією народні ватажки вели радянські дивізії від перемоги до перемоги. Країна не забуває своїх полководців, хоч багатьох уже давно нема серед живих. Пішли від нас Фрунзе, Чапаєв, Блюхер, Тухачевський, Якір, Уборевич, Кропив'янський, Щорс, Котовський, Ейдеман, Дубовий, Федько.

Нема уже серед живих і того, хто за волею партії з робітників і селян України створив перший загін Червоного козацтва і потім розгорнув його в сильний бойовим братством та інтернаціональною дружбою, грізний для ворогів Радянської землі міцний таран — корпус Червоного козацтва, відомий в народі як «бойова голота всія України».

В 1925 році, виконуючи волю партії, червоні козаки Примаков, Зюка, Петкевич, Кузьмичов, Нікулін, Столбовой вирушили на Схід, щоб допомогти китайським революціонерам створити збройні сили для боротьби проти полчищ продражних мілітаристів.

Примаков як радник Фин Юй-сяна керував операціями кавалерії в оволодінні Калганом, а Іван Нікулін, командуючи кіннотою, придушив в далекому Кантоні контрреволюційне повстання так званих «паперових тигрів».

Досить цікаві спогади однієї родички Примакова:

«Я була у дядька Марка. І ось повернувся з Китаю Ві-

талій. Прибув до Москви з генералом Финюсяном. Чекали в Шуманах генерала — революціонера китайського, та він чомусь не приїхав. Ось я пам'ятаю розповіді Віталія. Живуть китайці дуже бідно, паличками їдять. В їхніх віконцях паперове скло. Потім такий закон — зірвеш квіточку, то потрібно одружуватись. І ось одна китайка закохалась у Віталія, пропонувала зірвати квітку, а китайці китайців везуть на маленьких візках...»

Повернувшись із Сходу, Віталій Маркович написав цікаву книгу про події, свідком і учасником яких був він сам і його бойові друзі, червоні козаки. Називалась вона — «Записки лейтенанта Аллена».

Восени 1927 року Примаков знову їде на Схід, на цей раз вже до Афганістану.

Працюючи військовим аташе в Кабулі, Примаков добре вивчив особливості боротьби політичних сил в країні, що намагалася під керівництвом хана скинути з себе пута іноземного імперіалізму і реакційного мракобісся. Він навіть написав книгу «Афганістан в вогні».

Віталій Маркович не брав участі в битвах Великої Вітчизняної війни, але радянськими військами, що громили фашистів, керувала ціла плеяда визначних командирів, які виросли в кінному корпусі Примакова і загартувались на славних героїчних традиціях Червоного козацтва. Їх немало — маршали Рибалко, Худяков, Пересипкін, генерали — Олександр Горбатов, Євгеній Журавльов, Сергій Козачок, Пилип Жмаченко, Гнат Карпезо, Федосій Коржаневич, Олександр Степанов, Кіндрат Мельник, Петро Максименко, Михайло Корольов, Іван Стрільбицький, Олексій Витошкін, Іван Манагаров, Карпо Рябчій, Володимир Ткаченко, Олександр Крамар, Леонід Сланов, Афанасій Слишкін, народний герой Польщі — Кароль Сверчевський.

Колишній командир партизанського загону на Україні, член КПРС з 1916 року, Василь Антонович Упир живе в Києві, а його найближчий соратник, Олексій Маркович Требельов, делегат 2-го з'їзду КП(б)У — на Страстному бульварі в Москві.

Наш комісар корпусу Ісаак Мінц, який разом з Примаківим прибув в Янушпіль в момент розгрому решток банди Палія, став академіком.

Голубоокий хлопчик Женья Журавльов, частий гість Коцюбинських, всю громадянську війну провів у корпусі Червоного козацтва, керуючи розвідкою. В час Великої Вітчиз-

няної війни генерал-лейтенант Євгеній Петрович Журавльов командував армією.

Його земляк, Сава Макарович Іванина, очолює в Києві групу ветеранів Червоного козацтва.

Восени 1958 року я відвідав в Тарусі тяжко хворого свого бойового наставника Володимира Йосиповича Мікуліна.

З славного 6 червснокозачого полку, полку «москвичів», тепер живуть в Ленінграді Георгій Сазикін — директор великого будівельного тресту, Олександр Горбач, Ведьорников, Семен Богданов, наш знаменитий кулеметник, що вистукував на станкачу «Яблучко». В Тульській області, під самою Ясною Полянню, проживає колишній московський гравер Федір Тачаєв. В Ірпені — колишній сотник Семен Сальков, нині полковник у відставці. В Києві — тодішній полковий учитель Олександр Трофимов.

Нашого хвацького рубаку сотника Бринзу я зустрів останній раз в Проскуріві в 1929 році на зльоті ветеранів Червоного козацтва. Тоді ж приїздив до Проскурова і інший сотник 6 полку Скрипниченко — голова колгоспу «Червоний козак» в селі Хлопівці на Полтавщині.

Восени 1933 року приїхав до Харкова «жовтий кірасир» Василь Гаврилович Федоренко. У зв'язку з куркульським саботажем 1932 року на полях Північного Кавказу зосталось багато нескошеного хліба. В радгоспі «Верблюди», яким керував Федоренко, справи були не кращі, ніж в інших господарствах. І от завели справу не на кого-небудь, а на нього — колишнього шахтаря, червонопрапорця. До суду випустили під розписку.

Того ж дня, доповідаючи Голові Раднаркому В. Я. Чубарю, я розповів сумну історію «жовтого кірасира». Влас Якович запросив його до себе. Уважно вислухав. Підбадьорив. І зразу ж подзвонив прокурору. Попросив зв'язатися з Прокуратурою РРФСР і передати його прохання, прохання кандидата в члени Політбюро ЦК ВКП(б), щоб із справою Федоренка, героя громадянської війни, познайомились не по-казенному, а по-партійному.

Час був скрутний, і не без допомоги Власа Яковича ми того ж дня відправили Федоренка в його рідне місто, в Бахмут, з солідним запасом провіанту. Через два дні надійшов лист. У ньому Василь Гаврилович писав:

«З запізненням, але відсвяткували 16 річницю Великого Жовтня. Сидимо за столом, всією сім'єю, і сміємося, і плачемо, не приховуючи сліз. Так, жива лєнінська правда!

Слава справжнім більшовикам. Від усіх нас палкий привіт товаришу Чубарю».

Скоро справу Федоренка було припинено, і він повернувся до свого радгоспу.

Путіловець Корнелій Опанасович Новосельцев, той самий, який, побоюючись посади комісара, цілий день прокатався на каруселі, згодом працював комісаром дивізії на Північному Кавказі. Зараз він живе під Москвою, в дачному селищі Кучино.

З колишнім замполітом нашої бригади, генерал-лейтенантом Гнатом Івановичем Карпезо, після довгої розлуки ми зустрілися в 1954 році в Києві.

А тепер скажемо кілька слів про людей 7 червонокозацького полку, «полку кінних марксистів».

Невідомо, що сталося з «трудівником партійного слова» Олександром Мостовим. Але Мостових ми зараз можемо зустріти всюди. Одні з них, закінчивши після громадянської війни робітфаки та вузи, і досі очолюють рудоуправління і металургійні гіганти, інші роблять у клініках складні хірургічні операції, а ще багато—в університетських аудиторіях розкривають студентській молоді великі таємниці науки.

Нашого розвідника — держинця Івана Крилова, славного червоногвардійця «Трьохгорки», і зараз тепло зустрічають на своїх зборах робітники Красноі Пресні.

В 1954 році на трамвайній зупинці в Харкові в полковникові-кавалеристові я впізнав колишнього сотника Григорія Васильєва.

Жан Карлович Сіліндрик довгий час очолював Божедаровський кінний завод. Довідатися, що з ним зараз, не пощастило.

Наша зустріч з полковим ад'ютантом, колишнім бурлаком, відбулася в Москві після Великої Вітчизняної війни. Генерал-майор Ратов, начальник інституту іноземних мов Радянської Армії, який у воєнні роки командував стрілецьким корпусом, звертаючись до комісара інституту, з посмішкою на вустах сказав:

— Коли б ви знали, товаришу комісар, скільки сліз пролив я через оцього чоловігу, свого командира полку часів громадянської війни. Напишу донесення, а він його порве: «Не так, ад'ютанте, пишеш». А я плачу, як хлопчик.

— І зараз ще ображаєшся? — запитав я.

— Що ви? Ось послушайте. Ми, бурлаки, страшенно лю-

били воблу. Звичайнісіньку суху тараню. Але її перед споживанням треба гарненько потіпати. Ось так революція робила й з нашим братом — неграмотним бурлаком. Тіпала, а вже потім пускала в життя...

А ще до цієї зустрічі, в 1932 році, Ратов прислав листа з Ізяслава. Вирішивши вступити до Військової академії, він просив поклопотатися за нього перед командуванням округу. Іона Еммануїлович Якір пішов назустріч цьому законному бажанню бойового червоного козака. «Ну, коли ми не будемо вчити колишніх бурлаків,— сказав він,— то кого ж тоді нам брати в наші військові академії?»

Мені не пощастило дізнатися про долю славного «лякуртинця» Запорожця. Нічого не відомо також і про дальше життя Прожектора — Митрофана Семивзорова. Але можна уявити, що, багато чого осмисливши, хвацький донець з сивою чуприною, яка визирала з-під кашкета з червоним околицем, з дробовиком в руках охороняє багаті колгоспні баштани і вечорами, зібравши біля свого задимленого куреня станичних козаків, розповідає їм хвилюючі воєнні билиці і небилиці.

Очерет, була чутка, в перші роки колективізації командував кінним дивізіоном в Херсонській дивізії. Видно, йому багато чого дала корпусна школа молодшого комскладу.

Вилицьуватий Олекса Макарович Захаренко, що воював з бандами на дідовому Гусарикові, і зараз живе в столиці України.

Зустрічався я з нашим добровольцем з Кагарлика і в 1934 році в танкових таборах під Києвом. Колишній червоний козак був тоді ад'ютантом командира 8 окремої танкової бригади Дмитра Аркадійовича Шмідта.

На моє запитання, як він потрапив в танкісти, Захаренко, широко посміхаючись, відповів: «Жінка не забуває першої шлюбної ночі, солдат — першого командира полку».

Після Сімферопольського кавалерійського училища Захаренко побував в кількох частинах і все ж повернувся до Шмідта, в полку якого розпочав службу навесні 1919 року. Велику Вітчизняну війну він закінчив командиром автомобільного полку.

Сам Шмідт, як і багато інших кавалеристів, перейшов на службу в танкові війська. Зимою він стояв у Грушках, а на літо переміщувався з своєю танковою бригадою в табір під Вишгород, куди виходила і тяжка танкова бригада, якою командував я.

Частими гостями, особливо в літню пору, бували у Шмідта письменники Бабель, Едуард Багрицький. Приїздили до нього й знамениті московські актори — Москвін, Хмельов.

Одного разу — це було в 1936 році — Шмідт прогулювався біля командного пункту танкодрому разом з своїм помітехом Сюнею Драчем. Цю людину звали восьмим чудом світу. І не через фантастично великий ніс. Дивним було те, що, закінчивши комерційне училище в роки першої світової війни, а потім школу прапорщиків, він назвав себе українцем мойсеєвого закону і пішов служити до Петлюри. Там став командувати кавалерійським полком. Розчарувавшись в жовтоблакитниках, Драч у січні 1919 року, під час наступу Шмідта на Кременчук, перейшов з своїми гайдамаками на бік червоних.

Побачивши мене, Шмідт, будучи уже в званні комдива, — відповідає теперішньому генерал-лейтенанту, — запитав:

— Читав мій твір?

Довелось признатися, що ніякого його твору я не зустрічав. Тоді Дмитро Аркадійович розкрив журнал «Молода гвардія», де була надрукована його повість «Станція Хролін». В ній описувались події 1919 року і ганебна зрада піхотного Миргородського полку з усіма її важкими наслідками.

— Ось що значить дружити з письменницькою братією, — розсміявся комдив Шмідт, — не захочеш, а втягнуть в історію. Все накручують і накручують: «Пиши, Дмитре, пиши. Кому й писати, коли не тобі. Віталій Примаков теж узявся за перо, і непогано виходить». Так, чого доброго, і в віршомазі проб'єшся. Проб'єшся і складеш ось на зразок цього:

Семен Михайлович Буденний
да на сером кобыле...

Ці рядки, вимовлені Шмідтом серйозним тоном, викликали дружний сміх танкістів.

— Чого ви смієтесь? — мовив далі Дмитро Аркадійович. — Це не моя вигадка. Повів мене одного разу Багрицький в кафе поетів. Багато їх там виступало. Потім слово взяв покійний Маяковський. Він прочитав вірші молодих поетів, похвалив їх, а потім сказав, що його замучили віршомазі. Один з них прислав надруковану в Ташкенті збірочку віршів. І Володимир Володимирович прочитав тоді з неї в кафе:

Красным пламенем одеты,
Словно вышли из огня,
За Семена, за Советы
Шевели коня...

Скачет, светом озаренный,
По дорогам в синей мгле,
Семен Михайлович Буденный
Да на сером кобыле...

— Куди завгодно, але в поетичний капкан я не подамся...— твердо заявив Шмідт.— Але ж є й гарні вірші про ті часи,— мовив він роздумливо,— ось мені подобаються ці рядки:

Ворошилов ворошит, а Буденный будит,
Польша вся в огне горит, скоро красной будет...

У вінницьких мурах лікували і нашого штаб-сурмача. Як ми не ремствували на нього, Скавріді весь свій пожиток переслав в голодуючу Одесу старій матері.

В природі кожної людини є своє — основне, і чуже — сторонне. Своє завжди бере гору, особливо в моменти найбільшого випробування людських почуттів. Хіба «одеський арап», як звали в полку Скавріді, здійснивши під Стетківцями свій чудовий подвиг, не мобілізував для нього всі кращі душевні задатки? Хіба він, включившись під Стетківцями в загальний порив, не викинув з серця разом з тваринним страхом і весь тягар одеського дна?

Цей юний і безумовно обдарований музикант, над яким тяжіли пережитки міщанського середовища, ставав мені все милішим. Повертаючись думками до «маківського бунту», я розмірковував, що могло спонукати Афінуса взяти в ньому участь.

В Мурах я його запитав про це. Скавріді, на мить похнюпившись, відповів:

— Кажу чесно, це була моя підлість. Акнчательна підлість! І все вийшло через отого арапа Наконечного. Повірте, я кажу чесно, не тому, що його вже нема і тепер все можна валити на нього. Справа ось у чому: моя сестра замужем за його братом. Наша мамуня трохи харчується біля них. Саме цим Наконечний і тиснув на мене. «Сидиш на моему возі,—казав він,—то й співай мої пісні». А ось мій друг Наумчик, дай йому бог здоров'я, попереджав мене: «Дивись, Фіня, не зроби нікому підлості». А коли я говорив, що

Афінус Скавріді не падлюка, він відповідав: «Це вірно, але ти слабак і дуже вже боїшся падлюк. А ця боязнь змусить і тебе вчинити підлість...»

Читач запитає, що ж сталося з Афінусом Скавріді? Я його не міг знайти. Про нашого штаб-сурмача, безумовно, обдарованого музиканта, нічого не чув і його безпосередній начальник Петро Пилипович Ратов.

З своїми музикальними даними Скавріді міг легко вибратися на широку дорогу життя. Став же боєць 10 червонокозачого полку Павло Кармалюк, правда, людина зовсім іншого складу, народним артистом СРСР і чудовим співаком Львівської опери.

Скажемо кілька слів і про інших осіб, згаданих в нашій документальній повісті.

Рана Палія виявилась не смертельною. Деякі джерела повідомляють, що Чоботарьов, за вказівкою польської дефензиви, намагався затримати отамана, як тільки той явився на території Польщі. Але його агентів збив з пуття якийсь поранений хорунжий, що, намагаючись врятувати отамана, звернувся по допомогу в польський лазарет і назвав себе Палієм.

Він зразу ж був заарештований.

Петлюрівці і їх хазяї не залишали живими небезпечних свідків своїх злодіянь. Це стародавній закон: поки розбійникам щастить, у них панує дружба. В разі невдачі вони готові з'їсти один одного.

Юрка Отмарштейна жовтоблакитним контррозвідникам вдалось прикінчити, а ось з другим найманим мавром у них вийшла осічка. Палій сховався від своїх підступних благодійників. Розстався він з ними надовго, але не назавжди. Об'їздивши увесь світ, побував в Північній і Південній Америці і ніде не знайшов молочних рік в киселевих берегах, повернувся в Європу. А в столиці Чехословаччини — в Празі співучасники по антирадянській боротьбі прийняли його з почесними і обрали головою спілки українських вояцьких інвалідів.

І ось за ініціативою нового голови інвалідів-емігрантів 6 листопада 1934 року в Празі відбулося свято з нагоди 15-річчя першого зимового походу — бандитських нападів Тютюнника на тили Червоної Армії 1919 року. Фото учасників цього торжества разом з його організатором Палієм-Сидорянським було вміщено в книзі «Зимовий похід», яка вийшла в Празі в 1939 році.

В січні 1958 року надійшов лист від Бондалетова.

«Здрастуйте, високошановний полковнику,—писав він.— Нашу зустріч в 1929 році в Харкові, коли ви запросили мене до готелю «Асторія», я добре пам'ятаю. Тоді ви подарували мені свій військовий костюм і книгу... Хочу повідомити вам зараз своє правильне ім'я. Чому я назвався тоді Іваном? В той час мені було 17 років, і я боявся, що мене не візьмуть до Червоної Армії. Брат мій Іван старший на два роки. Я й пішов за його документами. А насправді я Омелян. Для підтвердження цього посилаю вам фотографію. Я сиджу на вашому коні, а на моєму — Максим Бражник. Прошу повідомити про себе і, головне, про здоров'я. Як ваша рука? Ой, як мені хочеться побачитися з вами і поговорити про все!.. З глибокою повагою до вас Омелян Бондалетов».

І ось ми зустрілися. Приємно було бачити, що мій бойовий товариш такий же простий і щирий, як і раніше. Сам не дуже грамотний, Омелян Михайлович всім дітям зумів дати вищу освіту. В цьому чимало постаралася і Ганна Яківна Бондалетова.

«В евакуації,— каже вона, — діти ради шматка хліба місили на заводі глину, носили цеглу, а вчилися».

Омелян Михайлович Бондалетов, старший лейтенант запасу, цокаючись чаркою з старшим сином Віктором, який в час Великої Вітчизняної війни служив з ним в одній частині, повчально додав:

— А навряд чи вивчилися би ви всі на інженерів, коли б тоді, в 1921 році, перемогла не Радянська влада, а петлюрівський отаман Палій. За науку, діти, дякуйте Ленінові і вашій матері Ганні Яківні.

Попрощавшись з гостинними хазяями, ми з дружиною сіли в приміський автобус. Скоро у вечірньому тумані блиснули розсипи електричних вогнів. Здавалось, що гомінливий Харків лежить поряд з його околицею — Основою. Я ще перебував під враженням розмови з бойовим побратимом. Здавалось, наче й не було тих десятиріч, які відокремлювали далекий і бурхливий 1921 рік від наших чудових днів.

Молоде радянське суспільство своє право на життя відстояло у громадянській війні мечем. Після другої світової війни за соціалістичним укладом стало жити близько половини людства, і зараз мова йде не про право на життя, а право на перевагу. А воно, як ві-

домо, завойовується не мечем, не кривавим єдиноборством, а трудовим.

На радість всьому трудовому людству, на величезних просторах земної кулі, в усіх куточках великого табору соціалізму сурмачі, замість колишніх сигналів бойової тривоги, сурмлять лише мелодії урочистих зустрічей і переможні гімни звільненій праці.

Так воно й має бути, бо разом з обстановкою перетворювався й час. Час постійного чекання війни змінився часом боротьби за постійний мир.

ЗМІСТ

Розповідь перша. Дух «Буревісника» 3
Розповідь друга. Шаблі червоних козаків 35
Розповідь третя. «Полк кінних марксистів» 89
Розповідь четверта. Вік нинішній і вік минулий 139
Розповідь п'ята. «Божа кара» 176
Розповідь шоста. Лжекозак 220
Розповідь сьома. Штаб-сурмач 236
Розповідь восьма. «Око баче, вухо чує» 255
Розповідь завершальна. Сурмачі сурмлять тривогу 259
Післямова 329

Дубинский Илья Владимирович
Трубачи трубят тревогу. Хроника героических дней.

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор *П. В. Гуріменко*
Художник *Б. В. Рованов*
Художній редактор *М. Н. Вальчук*
Технічний редактор *Н. М. Вайншкенкер*
Коректор *Є. С. Ратнер*

Здано на виробництво 13/III 1961 р. Підписано до друку 31/X 1961 р.
Формат 84×108/32. 10²/3 фіз.-друк. арк., 17,43 ум.-друк. арк., 19,77 обл.-вид: арк.
БФ 14880. Тираж 20000. Зам. 97. Ціна в оправі 74 коп.

Радянський письменник, Київ, Госпітальна, 20.

Книжкова фабрика Головоліграфвидаву Міністерства культури УРСР.
Одеса, Купальний зав., 5.

74 коп.

